DEMOGRÁFIA

NÉPESSÉGTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

7. ÉVF. 2. SZÁM

BUDAPEST
1964

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
DEMOGRÁFIAI ELNÖKSÉGI BIZOTTSÁGA
ÉS A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

ACSÁDI GYÖRGY, BARSY GYULA, EMBER GYŐZŐ, ERDEI FERENC, HAHN GÉZA, HUSZÁR ISTVÁN, KLINGER ANDRÁS, PÉTER GYÖRGY (a szerkesztő bizottság elnöke), SZABADY EGON (felelős szerkesztő), VINCZE ISTVÁN

ДЕМОГРАФИЯ
Журнал демографических наук Демографической Комиссии Президиума Венгерской Академии Наук и Центрального Статистического Управления
Адрес редакции: Будапешт, II. Будаи Ласло ул. 1—3.
Подписку направлять по адресу: «Культура», Внешнеторговое предприятие по продаже книг и журналов. Будапешт 62, П. Я. 149.

*

DEMOGRÁFIA
Review of Population Sciences of the Presidential Committee for Demography of the Hungarian Academy of Sciences and the Central Statistical Office
Editorial Office: Budapest II. Buday László u. 1—3.
Orders may be placed with KULTURA, Hungarian Trading Company for Books and Newspapers (Budapest 62, P. O. B. 149)
or with any greater bookseller or distributor of periodicals.
Subscription for a year: US $ 4,40

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Dr. Mendöl Tibor: Településföldrajz és népességtudomány 183

Valkovics Emil: Miért csökken népgazdaságunkban a mezőgazdasági aktív kereső népesség száma és aránya? 200

Dr. Hoóz István: A cigányok születési jellegzetességei a sellyei járásban 230

Dr. Mikes Gábor: A népesség műveltségi színvonalának megállapítása Magyarországon, 1869—1963 244

KÖZLEMÉNYEK

Dr. Acsádi György: A népmozgalmi statisztikák nemzetközi egységesítésének kérdése a KGST országok szakértői munkacsoportjának budapesti ülésén 266

Salamon Lajos: A házasságon kívüli születések 285

Dr. Milténvi Károly—dr. Szabady Egon: Az abortuszhelyzet Magyarországon; demográfiai és egészségügyi összefüggések 303

Dr. Dányi Dezső: Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon 310

FIGYELŐ

Az első magyar demográfiai tankönyv megjelenéséhez. *Bevezetés a demográfiába. (Tekse Kálmán)* 314

Az MTA Demográfiai Elnökségi Bizottságának vitaülése „Településföldrajz és népességtudomány" tárgykörben 320

Az 1965. évi Népességi Világkongresszus előkészületei *(K. A.)* 323

IRODALOM

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Population Studies 326

Population 328

The Milbank Memorial Fund Quarterly 329

Population Index 330

Demografie 331

Studia Demograficzne 333

KÖNYVEK

Újabb módszerek a népesedési kutatásokban. *Milbank Memorial Fund.* New York, 1963. *(T. J.)* 335

Westoff, C. F.—Potter, R. G.—Sagi, P. C.: A harmadik gyermek. Tanulmány a termékenység előrelátásához. Princeton, N. J., 1963. *(A. Gy.)* 337

Czermak, H.—Hansluwka, H.: Az ifjúság egészségének kérdése. Orvosi statisztikai tanulmány az ausztriai gyermek- és fiatalkori megbetegedésekről és halandóságról. Wien, 1963. *(A. Gy.)* 338

Öregedés és szabadidő felhasználás. — Kutatási szempontok az idő tartalmas felhasználásához. Szerk.: *Kleemeier, R. W.* New York, 1961. *(Cs. Sz. L.)* 339

Staubach, H.: Ingavándorlás és településrendezés. Köln und Opladen, 1962. *(M. G.)* 340

Goode, W. J.: A világban végbemenő forradalmi változások és a család. New York, 1963. *(A. R.)* 341

FOLYÓIRATCIKKEK

Вострпкова, А.: Népességelőreszámítások a Szovjetunióban. Бестник Статистики. 1964. No. 1. *(P. E.)* 342

Stockwell, Edward G.—Nam, Charles B.: Illusztratív iskolai élettáblák. *Journal of the American Statistical Assotiation.* 1963. Dec. *(V. E.)* 342

Weintraub, R.: A születési arányszám és a gazdasági fejlődés: empirikus vizsgálat. *Econometrica.* 1962. No. 4. *(A. R.)* 344

Adelman, I.: A népesség növekedésének ökonometriai elemzése. *American Economic Review.* 1963. Vol. 53. 315—339. p. *(A. R.)* 344

Freedman, D. S.: A gazdasági státus összefüggése a termelékenységgel. *American Economic Review.* 1963. Vol. 53. 414—426. *(A. R.)* 345

Habakkuk, J.: Népesedési problémák és az európai gazdasági fejlődés a tizennyolcadik század végén és a tizenkilencedik században. *American Economic Review.* 1963. Vol. 607—618. p. *(A. R.)* 346

Wilber, G. L.: A vándorlások várható száma az Egyesült Államokban. *Journal of the American Statistical Association.* Vol. 58. 444—453. p. *(T. K.)* 347

Шураков В.—Цилис Я,: A népességelőreszámítás tapasztalatai „Minszk-1" típusú elektronikus számológépen. 1964. No. 2. *(T. K.)* 348

Farley, R.: Az elővárosok stabilitása. *American Sociological Review.* 1964. No. 1. *(Sz. I.)* 348

Christensen, H. T.: Az első terhesség időpontja, mint válóoki tényező, kultúraközi elemzés. *Eugenics Quarterly.* 1963 Vol. 10. No. 3. *(R. S.)* 349

Boustedt, O,: A városnövekedés problémája amerikai tapasztalatok és vizsgálatok tükrében. *Sonderschrift des IFO—Instituts für Wirtschaftsforschung.* No 29. *(H. L.)* 350

Jackson, E. F.—Crockett, H. J. Jr.: Foglalkozási mobilitás az Egyesült Államokban; időponti becslés és irányzat összehasonlítás. *American Sociological Review.* Vol. 29. No. 1. *(Th. E.)* 351

Utánnyomás csak a forrás megjelölésével

СОДЕРЖАНИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ

Д-р Тибор Мендел: География населенных пунктов и демографическая наука 183
Эмиль Валкович: Почему в венгерском народном хозяйстве происходит сокращение численности и удельного веса сельскохозяйственного активного самодеятельного населения? 200
Д-р Иштван Хоз: Натальные особенности цыган в районе Шейе... 230
Д-р Габор Микеш: Установление образованности населения в Венгрии, 1869—1963 244

СООБЩЕНИЯ

Д—р Дьердь Ачади: Вопрос международной унификации статистики естественного движения населения на будапештском совещании экспертов странчленов СЭВ 266
Лайош Шаламон: Внебрачные рождения 285
Д-р Карой Мильтени—Д-р Эгон Сабади: Положение с абортами в Венгрии; демографические и здравоохранительные взаимосвязи 303
Д-р Деже Дани: Распространение грамотности в Венгрии 310

ОБОЗРЕНИЕ

К появлению первого венгерского учебника по демографии:« *Введение в демографию» (Калман Текше,)* 314
Заседание Демографического Президиума Венгерской Академии Наук по теме: «География населенных пунктов и демографическая наука» 320
Подготовление Мирового Демографического Конгресса 1965 года 323
(А. К.) .....

ЛИТЕРАТУРА

Обзор демографических журналов
Популейшн Стадиз 326
Популасион 328
Дэ Милбенк Мемориал Фанд Квартерли 329
Популейшн Индекс 330
Демографие 331
Студия Демографичне 333
Книги 335
Журнальные статьи..... 342

Перепечатка разрешается только с указанием источника

ПОСЛЕ ИССЛЕДОВАНИЙ, СООБЩЕНИЙ У ОБОЗРЕНИЯ СЛЕДУЮТ РЕЗЮМЕ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

CONTENTS

PAPERS

Dr. Tibor Mendöl : Location geography and population science 183

Emil Valkovics : Why do the number and the share of the gainfully occupied agricultural population decrease in our national economy? 200

Dr. István Hoóz : Birth Characteristics of the Gipsies in the Sellye District 230

Dr. Gábor Mikes : How the educational standard of the population is determined in Hungary, 1869—1963 244

ARTICLES

Dr. György Acsádi: The problem of the international standardization of vital statistics at the Budapest session of the Working Group of Experts of the CMEA countries. 266

Lajos Salamon : Births out of wedlock 285

Dr. Károly Miltényi—dr. Egon Szabady : The problem of abortions in Hungary; demographic and health aspects 303

Dr. Dezső Dányi : The spread of literacy in Hungary 310

CHRONICLE

The first Hungarian demographic text-book appears. *An introduction into demography. (Kálmán Tekse)* 314

Debate of the Presidential Committee for Demography of the Hungarian Academy of Sciences on "Location geography and population science" 320

Preparations for the 1965 World Population Congress *(A. K.)* 323

REVIEWS

Review of Demographic Journals

Population Studies 326
Population 328
The Milbank Memorial Fund Quarterly 329
Population Index 330
Demografie 331
Studia Demograficzne 333

Books 335

Articles 342

Reproduction permitted only with indication of the source

THE PUBLICATIONS ARE FOLLOWED BY ENGLISH SUMMARIES

TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ ÉS NÉPESSÉGTUDOMÁNY*

DR. MENDÖL TIBOR

A fenti címmel geográfus szerzőtől eredő, akár demográfusok számára tartott előadás, akár demográfiai folyóiratban megjelent tanulmány általában annál inkább számíthat arra, hogy mondanivalójának hitelt adnak, minél inkább korlátozódik a két tudomány viszonyának főleg egyik oldala részletesebb taglalására, nevezetesen annak a tisztázására, hogy mit világít vagy legalábbis célszerűen mit világíthat meg a népesség kérdéseiből a településföldrajz. Ennek fordítottjára — mit tartalmazhat a népességtudomány a településföldrajz számára hasznosíthatót — hitelt érdemlő válasszal elsősorban a demográfus szolgálhat.

Bevezetőben azt is meg kell azonban állapítanunk, hogy a népességnek a településföldrajzban felbukkanó kérdései távolról sem merítik ki a földrajz demográfiai érdekességű valamennyi mondanivalóját. A földrajznak ugyanis a településföldrajz nem az egyetlen, sőt még csak nem is a legfőbb olyan ágazata, amelyben a népességgel összefüggő kérdések kerülnek vizsgálatra. Nem a településföldrajz, hanem a népességföldrajz a népességtudományhoz legközelebb álló földrajzi ágazat. Ebből következik, hogy valamiféle, a népességföldrajz és a népességtudomány viszonyát vizsgáló tanulmánynak tágabb területet kellene áttekintenie és többféle kérdést kellene tisztáznia, mint jelenlegi kísérletünknek. A tanulmány címében jelzett szerényebb körű téma választására a jelen sorok íróját elsősorban képességeinek egyéni korlátozottsága kényszeríti: inkább érzi magát otthon a településföldrajz, mint a népességföldrajz területén. Hozzájárul ehhez az a körülmény is, hogy a népességföldrajzban általában mélyreható elméleti természetű véleménykülönbségek, állanak fenn. Ez természetesen nem jelenti azt, mintha a településföldrajz minden elméleti kérdésében a geográfusok teljes összhangja uralkodnék.

Mindezen kívül számításba kell vennünk a településföldrajz és népességföldrajz összetartozása vagy különállása, helyesebben annak mértéke tekintetében mutatkozó véleménykülönbségeket, valamint a nézeteknek abban a tekintetben fennálló eltéréseit, hogy a két ágazat a gazdaságföldrajzon belül vagy kívül foglal-e helyet. Ezzel úgy hisszük, máris feltártuk a demográfus olvasó előtt azt, hogy milyen nehéz a településföldrajzosnak hozzá

* Az MTA Demográfiai Elnökségi Bizottsága Regionális Munkabizottságának 1964. január 22-i ülésén elhangzott előadás. Az ülés lefolyásáról szóló beszámolót lásd a „Figyelő" rovatban (320-tól 322-ig).

intéznie szavait, minthogy egyrészt nem lehet a kérdéses nyilatkozótól megkívánni, hogy a többféle vitatott kérdésben ne a saját meggyőződésének igazát hangoztassa, másrészt viszont lelkiismeretlenség lenne részéről, ha az ellenvéleményeket elhallgatva, az álláspontok egységének könnyebben áttekinthető és megérthető, de ugyanakkor hamis látszatát kívánná olvasói elé rajzolni.

Mindamellett szilárdan vallhatjuk — és ez lehet megtámadhatatlan kiindulásunk is —, hogy a településföldrajz érdeklődésének, sőt vizsgálatának körébe kétségtelenül beletartoznak a népességgel foglalkozó bizonyos kérdések is. Ebből adódik a településföldrajz és népességtudomány érintkező felülete, egyben jelen tanulmányunk tárgyának létjogosultsága is. A népesség azonban a településnek csupán egyik összetevő eleme. Éppen ezért a településföldrajz érdeklődése csak olyan mértékben terjed ki a népességgel kapcsolatos kérdésekre, amilyen mértékben azok összefüggésben állnak a település másik két összetevőjével, a lakóhellyel és a munkahellyel. Nem maga a népesség bármilyen vonatkozásban, hanem csak a lakóhellyel és munkahellyel valamilyen vonatkozásba hozott népesség, más szóval valami település népessége lehet vizsgálati tárgya a településföldrajznak.

A lakóhely, vagyis az a hely, ahol a kérdéses népesség, tehát valamely embercsoport, a maga testi épségének és anyagi javainak megvédése céljából alkalmas módon berendezkedett, azaz hajlékot emelt; és a munkahely, ahol az embereknek egy csoportja szükségleteinek megszerzése céljából valamilyen tevékenységet folytat, jelenti a helyeknek azt a két rendbeli legfontosabb típusát, amelyeken át a népesség mintegy hozzákötődik földi környezetéhez, más szóval valamely település részeként jelenik meg.

Csupán részletkérdés, ha megemlítjük, hogy akár a lakóhely, akár a munkahely és ennek megfelelően maga az egész település lehet kisebb vagy nagyobb mértékben állandó (mozdulatlan, helyhez kötött és körülhatárolt), illetve mozgó. Lehetséges pl. olyan mozgó településről beszélni, mint amilyet egy nomádpásztorkodó embercsoport körülhatárolt legelőtulajdona képvisel, amelyen belül a lakóhely a munkahellyel nem egyidejűen mozog. Itt a mozgó lakóhelyet a sátrak mint mozgatható hajlékok képviselik. Ugyanilyen részletkérdés annak megemlítése is, hogy olyan szintű településegységeken kívül, mint valamely falu vagy város, vannak ezekhez képest alacsonyabb szintű részegységek is, amilyen pl. egy jellege szerint egyéni vonásokkal elkülönülő, túlnyomóan lakóhely vagy munkahely jellegű és így önálló településnek nem tekinthető városrész és olyan magasabb szintű egységek is, amilyen egy falvak, városok bizonyos közös vonásokkal elkülönült csoportját felölelő településhálózat, pl. egy olyan népgazdasági egységgel területileg egybeeső településhálózat, mint valamely állam településhálózata.

Amint mondottuk, a településföldrajzban népességgel mindig csak mint valamely meghatározott egyes településnek vagy a települések valamiféle típusának népességével foglalkozunk. Ez persze nem mindig valami meghatározott várossal vagy faluval vagy ilyenek valamilyen típusával jelent egyszintű településegységet, hanem lehet alacsonyabb vagy éppen magasabb szintű egység is, amilyen egyfelől pl. egy teljes, önálló településnek nem tekinthető városrész, másfelől pedig a településeknek valamilyen szempontból összetartozó csoportja. Ilyen, akár alacsonyabb, akár magasabb szintű településegységek szerint elhatároltan, elvben bármiféle népes-

ségtudományi kategória szerepelhet tüzetes településföldrajzi vizsgálat vagy legalább futólagos számbavétel tárgyaként. Vannak mégis olyan népességtudományi kategóriák (fogalmak), amelyek általában inkább, és vannak, amelyek ritkábban és kevésbé foglalkoztatják a településföldrajzot. A települések népességének száma, népsűrűsége, a népességnek különböző kategóriák, különösen a foglalkozás és — osztálytársadalmak esetén — osztályhelyzet szerint való tagolódása, de némileg közvetettebb formában, pl. életkor szerinti összetétele is: mindezeknek főként jelenlegi állapota, de ennek a jelenlegi állapotnak egy fejlődésfolyamat részleteként való, tehát dinamikusan kibővített, népmozgalmi jelenségként való tekintetbevétele is fontos vagy legalábbis esetenként fontos lehet a településföldrajz számára sokkal inkább, mint például — egyebek között — a családi állapottal, házassági mozgalommal kapcsolatos kérdések. Bár ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy elvben semmiféle népességtudományi kategóriáról eleve nem mondhatjuk ki, hogy teljesen, közvetve is érdektelen lenne településföldrajzi szempontból.

Mégis mi hát az az irányító szempont, amelynek alapján kimondottuk, hogy a népességnek foglalkozása szerint való tagolódása igen fontos településföldrajzi szempontból, sokkal inkább, mint pl. a családi állapot szerint való megoszlása? Sőt milyen alapon merhettünk még olyan rangsort is felállítani, amely szerint a korösszetétel a foglalkozás szerinti összetételnél egy fokkal kisebb mértékben, csupán közvetettebb formában településföldrajzi érdekességű, de még mindig megelőzi a családi állapot szerinti tagozódás érdekességét? Semmi kétség, hogy a népesség említett szempontok szerinti tagozódásában nagyobb vagy kisebb mértékben fejeződik ki a népesség és a munkahely kapcsolata. A legszorosabban utal erre a kapcsolatra a foglalkozás szerinti megoszlás, hiszen ez ad közvetlenül feleletet arra a kérdésre, hogy a népesség mekkora részeit kapcsolják magukhoz a különböző jellegű munkahelyek. A kor szerinti megoszlás már nem ad közvetlen, számszerűen kifejezett feleletet ennek a kapcsolatnak a kérdésére, de hozzájárul a munkahelyek munkaerő-ellátásának, illetve a népesség foglalkoztatottságának kedvező vagy kedvezőtlen helyzete megvilágításához, amikor megadja a keresőképes és az eltartásra szoruló korosztályokhoz, helyesebben a keresőképes, illetve az eltartásra szorulókat nagyobb számban felölelő korosztályokhoz tartozók létszámát. Végül a népesség nem és családi állapot szerint való megoszlása lehetőséget nyújt ilyen természetű kiegészítő következtetések levonására. Gondoljunk a különböző könnyűiparok fejlett nehéziparú helyeken való megtelepedésének kedvező, néha szinte sürgetően fellépő lehetőségére, ami annál nagyobb mértékben jelentkezik, minél nagyobb a munkaképes női családtagok száma.

A felsorolt példákban a népesség olyan kategóriák szerint való tagolódásáról volt szó, amelyek közvetlenebb vagy közvetettebb módon a népesség és a munkahely kapcsolatára utalnak. Ki kell terjeszteni figyelmünket ilyen szempontból a népesség és a lakóhely kapcsolatára is, pontosabban a népességnek minden olyan fajtájú tagolódására is, amelyekben kisebb vagy nagyobb mértékben kifejeződik a népesség és a lakóhely kapcsolata. A lakóhelyen és a munkahelyen együttvéve eltöltött idő rendszerint több, mint azokon az összes többi helyeken együttesen eltöltött idő, ahol a kérdéses embercsoport tagjai egyáltalán megfordulnak még. Az esetek igen

nagy százalékában maga a lakóhely és a munkahely közti távolság is olyan csekély, hogy a kettő közötti mindennapi közlekedés nem vet fel semmi különösebb problémát. Ilyenkor pl. bizonyos nagyobb számú, egy egész falut vagy várost felölelő népesség lakóhelyegységei (lakásai) a nekik megfelelő, hozzájuk tartozó munkahelyegységekkel (az őket foglalkoztató gyárakkal, boltokkal, irodákkal, megművelt földekkel) együtt térben megszakítatlanul összefüggő, legfeljebb helyenként utcákkal, terekkel, utakkal megszakított együttest alkotnak és egyértelműen jól elhatárolhatók egy másik embercsoport munkahely- és lakóhely-együttesének területétől, más szóval egy szomszédos, tehát másik településtől.

Bár kisebb számban, de manapság mégsem ritkán találkozunk olyan esetekkel is, amikor egy embercsoport lakóhely- és munkahelyegységeinek zömében összefüggő területébe több helyen is belekeveredve találjuk olyan embereknek lakóhely-egységeit, akiknek megfelelő munkahely-egységei egy más település területén helyezkednek el. Pl. Nagykáta belterületén az egymással szomszédos házastelkek többsége olyan emberek lakóhely-egysége, akiknek megfelelő munkahelye is vagy Nagykáta belsőségének valamely házában található, vagy a belsőséghez közvetlenül csatlakozó nagykátai határ termőterületének valamely részén. Ám a nagykátai belsőségi házak némelyike egy-egy lakásra, esetleg csak egy-egy helyiségszerűen el sem különülő lakásrészre kiterjedően olyan valakinek a lakóhely-egységét képviseli, akinek a munkahelye valamely budapesti gyárban, boltban vagy hivatalban, egyszóval egy más település területén, tehát a jelen esetben nem Nagykátán foglal helyet. Természetesen ennek a fordítottja is előfordul: a Nagykáta belsőségében álló házak egyikében vagy másikában helyet foglalhat olyan üzem, amelynek némelyik dolgozója Budapesten lakik. A lakóhely és munkahely ilyenféle, nagy távolságot áthidaló térbeli kapcsolatának következménye az ingavándorlás jelensége.

Azoknak az összes többi, tehát a népességhez viszonyítva más fajtájú helyeknek, azaz nem lakóhelyeknek és nem vagy — lényegüket tekintve — nemcsak munkahelyeknek, ahol a népesség a legkülönbözőbb természetű javakkal és szolgáltatásokkal való ellátásban részesül, így a különböző árukat kínáló boltok, bevásárló helyek, igazgatási, igazságszolgáltatási, politikai, művelődési, egészségügyi és szórakozási igényeket és szükségleteket ellátó szervek vagy intézmények bizonyos kisebb vagy nagyobb hányada vagy a lakóhelyek vagy a munkahelyek szomszédságában, azokkal elkeveredve található; részben az utóbbi helyen már csak azért is, mert hiszen ezek az ellátó vagy kiszolgáló intézmények saját dolgozóik számára egyben munkahelyek is. Vannak azonban olyan ellátó berendezések is (közművek), amelyeket nem keresnek fel igénylőik, hanem amelyek a népességet vezetékeik segítségével lakóhelyén látják el (víz- és világítási hálózat stb.), ezek dolgozóinak munkahelyei (villanytelep, vízműtelep stb.) azonban nem feltétlenül a lakóhely közelebbi szomszédságában helyezkednek el. Természetesen az ellátó és kiszolgáló intézményeknek az a hányada, amely egyrészt a település lakóhely-, másrészt munkahely-részéhez kötve jelenik meg, szükségképpen egymásnak is szomszédságához kötött, azokban az esetekben, amikor a lakóhely és munkahely között nincs lényeges távolság.

Ámde akár az egyik, akár a másik esetben, azaz akár az egymástól eltávolodott, akár az egymással összeolvadt lakóhelyhez és munkahelyhez

kapcsolódnak térben különböző ellátó és kiszolgáló intézmények, azoknak mégis hol kisebb, hol nagyobb hányada egyáltalán nem található meg a kérdéses népességnek sem lakóhelyén, sem munkahelyén, azaz sehol a kérdéses településben, sőt még valami szomszédos településben sem. Az, hogy valamely településben miféle ellátó és kiszolgáló intézmények találhatók meg és mifélék nem, egyéb tényezőkön kívül egyrészt az intézmények által ellátott vagy szolgáltatott szükségletek mindennapi vagy kevésbé mindennapi jellegétől, másrészt a kérdéses település és az esetleges, térben csatlakozó vonzáskör nagyságától függ. A település és vonzáskörének nagysága legfőképpen a település és vonzáskör népességszámával arányos, bár egyéb, időben változó társadalmi-gazdasági tényezőkkel is összefügg.

Egyéb tényezőket azonosnak véve, minél kevésbé mindennapi, tehát minél kevesebb ember által minél ritkábban igényelt szükségletet lát el egy intézmény, fennállásához általában annál nagyobb népességszám szükséges. Másként ezt úgy is mondhatjuk, hogy kevésbé mindennapi szükségletet ellátó intézményből kevesebb példány szükséges ugyanakkora népességszám ellátására. Ezért van ugyanazon országrész, megye, város területén több mindennapi élelmiszert árusító üzlet (Közért, Népbolt, vegyeskereskedés), mint valami különlegesebb ipari fogyasztási cikket kínáló szaküzlet (cipőbolt, műszerkereskedés); több általános, mint középiskola. Ezért van az, hogy egy adott korszakban bizonyos mindennapi szükséglet ellátására szolgáló intézményt minden kis faluban megtalálunk, esetleg több példányban is, a kevésbé mindennapiak már csak nagyobb településekben, a legkevésbé mindennapiak pedig csak igen népes és jelentékeny vonzáskörű nagyvárosokban fordulnak elő. Éppen a szükségletek mindennapi és nem mindennapi jellegének fogalmán át jutunk a központi funkció, a város és a vonzáskör településföldrajzi fogalmához.

Az olyan intézményeket és tevékenységeket, amelyek a maguk nem mindennapi szükségletet kielégítő jellegüknél fogva egy szűkebb vagy tágabb terület településeiben általában nem, csupán egyetlen településben találhatók meg, nevezzük az illető területhez viszonyítva központi funkciónak; azt a helyet, ahol ilyen központi funkciók előfordulnak: központi helynek. Minél többféle és magasabbrendű központi funkciók színhelye valamely település, annál inkább nevezhető városnak; az a környező terület pedig, ahol az illető funkció nem fordul elő; amely terület helyett és részére is működik tehát a kérdéses város kérdéses központi funkciója, a városnak a kérdéses funkció szempontjából külön elhatárolt vonzásköre.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mind a városnak, mind a vonzókörnek, mind a központi funkciónak csak egyik lehetséges csoportjáról beszéltünk az eddigiekben. A központi funkcióknak idetartozó fajtáit, amelyek például felölelik a különböző ellátó és kiszolgáló funkciókat: a közigazgatásnak, művelődésnek, de pl. a kereskedelemnek is egy környező vidék viszonylag legkevésbé mindennapi szükségleteket ellátó, tehát egy adott vonzáskörnek csupán egyetlen központjában működő szerveit és intézményeit, *Christaller* és vele együtt igen sok polgári geografus általában a központi funkció egyedüli típusának tekinti, holott — amint a szovjet *Poksisevszkij* találóan megjegyzi — az így értelmezett központi funkció fogalma éppen az elsősorban ipari jellegű városokra nem terjeszthető ki. Mások központi-helyi funkciónak, általános városi funkciónak, városi alap-

funkciónak, szűkebb értelemben vett központi funkciónak nevezik ezt a fajtát és megkülönböztetnek rajta kívül másfajta központi funkciót is. A központi-helyi funkcióhoz a városnak és vonzáskörének is sajátos típusa tartozik. Olyan város, amely általában a legmagasabb rangú, sokszor legnépesebb települése a maga vonzáskörének. A vonzáskör pedig többékevésbé összefüggő terület, amely közvetlenül a város körül kezdődik.

Ezzel szemben vannak olyan, jelentékeny gyáripari városok is, amelyeknek ehhez az ipari funkciójához össze nem függő darabokból álló és a városnak éppen közvetlen környékére ki nem terjedő, esetleg nála nagyobb városokat is felölelő vonzáskör tartozik. Dunaújváros legjelentősebb funkciója kohászati termelése, az ehhez tartozó vonzáskör viszont olyan elszigetelt, távoli területfoltokat is felölel, mint pl. a mecseki szén lelőhelye vagy Krivoj Rog vasércbányája. Az ilyen funkciót régión túlnyúló vagy speciális funkciónak szokták nevezni. Arra azonban még felelnünk kell, hogy a régión túlnyúló funkciót mikor tekinthetjük egyben a központi funkció egy fajtájának. Ehhez meg kell jegyeznünk, hogy a központi funkció fogalmát nem lehet kizárólag a kevésbé mindennapi szükségletet ellátó funkciókra korlátozni. Olykor, mint éppen bizonyos ipari funkciók esetében, ennek az ipari funkciónak aligha lehet kevésbé vagy inkább mindennapi szükségletet kielégítő jellegét más funkciókéval összemérni, ellenben ilyen összemérhető tulajdonságuk a környező települések mezőgazdasági funkciójához mérten több embert tömöríteni tudó, „belterjesebb" területkihasználásuk és az ilyen viszonylag belterjesebb területkihasználás is kielégíti a központi funkció kritériumát.

Röviden tehát azt kell mondanunk, hogy mind a központi-helyi, vagy más szóval általános városinak nevezett, mind pedig a speciális vagy másként régión túlnyúló funkciókat, feltéve, hogy ezek az utóbbiak a környező településekhez viszonyítva belterjesebbek — együttvéve városképző funkcióknak nevezhetjük. Ezenkívül a funkciók harmadik, nem városképző csoportjához tartoznak azok a tevékenységek és intézmények, amelyek csak maga a város (tehát nem a város vonzásköre) szükségleteinek ellátását szolgálják. Ezek az ún. helyi (lokális) funkciók, amelyek ugyan minden városban jelen vannak, de minthogy különböző fokozataik a városokon kívül is, mindenfajta településben előfordulnak, nem szolgálhatnak valamely város városjellegének kritériumaként. A mai Magyarországon pl. egy általános iskola nem tekinthető városképző (központi funkciójú), azaz a városjelleg kialakításában és fenntartásában szerepet játszó, tehát olyan intézménynek, amelynek jelenléte hozzájárulna ahhoz, hogy valamely települést városnak tekintsünk.

A városban található valamennyi funkció a felsorolt három fő funkciófajta valamelyikéhez sorozható. Úgyszintén e három főcsoport valamelyikébe osztható be a város különböző foglalkozáságakat képviselő népessége is. Ezek közül az ún. „városalakító népesség" megfelel a városképző funkciókban dolgozó keresőknek, a „kiszolgáló" népesség az ún. helyi (lokális) funkciók keresőinek, a harmadik főcsoport pedig az egész eltartott népességnek. Valóban, a városalakító népesség azonos a népességnek azzal a csoportjával, amely a városon kívül fekvő mindkét fajta (tehát a közvetlenül szomszédos és a távolabbi) vonzáskör számára dolgozik, vagyis mind a központi-helyi, mind a speciális funkciók hordozója, s így mintegy a város-

nak mint legtágabb értelemben vett központi helynek létjogosultságát adja: mondhatjuk, a város ezeknek a központi funkcióknak, illetve az ezeket megtestesítő népességnek köszönheti létét, ezek jelölik ki a társadalom területi munkamegosztásában elfoglalt helyét, ezek adják meg értelmét és célját. Ennek a városalakító népességnek létét viszont az annak szükségleteit ellátó, „kiszolgáló népesség" néven összefoglalt keresők biztosítják. A keresőknek ezt a mind a kétféle fő kategóriáját kiegészítő eltartottak képviselik végül a város teljes népességének harmadik fő kategóriáját.

Fent már említettük, hogy a népességnek foglalkozási ágak szerinti megoszlása közvetlenül, egyéb kategóriák szerint való tagolódása pedig közvetettebb módon, a népesség és a munkahely kapcsolatára utal. Valamely település népességének foglalkozáságak szerinti megoszlása, ha nem is éppen az egyetlen, de legalábbis az egyik legfontosabb tájékoztató valamely település funkcionális jellegének megismerésében. Éppen az előbb mutattunk rá arra a párhuzamra, amely valamely város funkcióinak három legfőbb fajtája és népességének három legfőbb foglalkozási kategóriája között fennáll. Természetesen éppígy igaz, hogy valamely település jelleg szerint megkülönböztetett munkahelyeinek és funkcióinak aránya között szoros összefüggés áll fenn. Minthogy a munkahelyek méretére a benne foglalkoztatottak száma csak egyetlen oldalról vet világot; valamely település munkahelyeinek, egyben funkcióinak mennyiségi számbavételére a foglalkoztatott népesség számának, tehát foglalkozásstatisztikai természetű tényeknek ismeretén kívül másfajta, nem népességtudományi jellegű mértékek alkalmazására is szükség van, pl. termelő tevékenységet folytató üzemek esetén, a termelés értékének megvizsgálására. Az eddig mondottak alapján is rámutathatunk a település funkciói, különböző munkahelyei és különböző foglakozású népességének száma között fennálló olyan természetű kölcsönös összefüggésekre, amelyek lehetővé teszik, hogy egyiknek az ismerete esetén a többire, bizonyos feltételek mellett, bizonyos mértékű következtetést vonhassunk le.

Külön a települések funkcióinak, funkcionális jellegének vizsgálatát, illetve megismerését az említett kölcsönös összefüggések adta megismeréslehetőségeken kívül főleg az a körülmény teszi az egyik legfontosabb településföldrajzi feladattá, hogy elsősorban a települések funkcionális jellegétől függ, azok nagyságán és egyéb típussajátságain kívül, a településhálózatban elfoglalt rangjuk, azaz elfoglalt helyük és szerepük, ami egyben a területi munkamegosztásban betöltött helyüket és szerepüket is jelenti. A településhálózat olyan magasabb szintű települési egység, amelynek kötelékét különböző nagyságú és típusú, valamint funkciójú alacsonyabb szintű településegységek (városok, falvak) teszik össze. A város — amint az részben már az eddig kifejtettekből is következik — csak mint valamely településhálózat magasabb szintű egységébe illeszkedő alacsonyabb szintű településegység, mint valamely — akár tágabban, akár szűkebben értelmezett — vonzókörrel szemben annak központja, tehát mint a területi munkamegosztás jellegzetes településformája, ebben a területi munkamegosztásban a legtágabban értelmezett központi funkcióra specializált település definiálható kifogástalanul — ha a város településföldrajzi fogalmát keressük.

Általánosan ismert tény, hogy a kisebb és nagyobb városoknak és azok megfelelően kisebb, illetve nagyobb vonzásköreinek egymás fölé rendelt fokozatok egész hierarchiája felel meg: kisvárosok, amelyekben viszonylag csak alacsonyabb fokú és kevesebb fajta központi funkció rendezkedett be, és hatása csupán kis vonzáskörökre terjed ki; mind nagyobb és egészen nagy városok fokozatosan többféle központi funkcióval és egyben azok magasabb fokú változatainak jelenlétével. Ezeknek nagyméretű, olyan vonzáskörök felelnek meg, amelyek kisebb városok kisebb vonzásköreinek egész seregét ölelik fel.

Noha korántsem beszélhetünk egységes felfogásról a településföldrajzban a városfogalom definíciójának kérdésében sem, még kevésbé egyöntetűek a nézetek a városnak nem nevezhető települések kérdésében. Van olyan álláspont, amely szerint minden állandó település vagy város vagy falu, esetleg még egy harmadik, mind a kettőtől elkülönülő fajta is megkülönböztethető: ez a magános település. Beszélnek még szórványtelepülésről is: ez az utóbbi azonban csupán szomszédos magános településeknek egy összefüggő területen uralkodó összességét jelenti.

Jelen sorok írójának felfogása szerint négy fő típus van, amelyek közül a városi és a falusi típus funkcionális alapon különböztethető meg, a magános és a csoportos típus pedig alaktani különbségeknek megfelelően. A két szempontnak, a funkcionálisnak és az alaktaninak kombinálása négy kategóriát eredményez: városias csoportos és falusias csoportos (vagy egyszerűen város és falu), aminthogy magános település is kétféle van: városias és falusias. Ennek az osztályozásnak alkalmazott elveiről, valamint más szerzők eltérő osztályozásmódjairól ezen a helyen nem emlékezünk meg, továbbá arról sem, hogy az itt felsorolt valamennyi kategória mind csak az állandó településnek jelenti egy-egy változatát; egészen külön osztályozandók a mozgó települések. Hangsúlyoznunk kell azt az egy helyen más szavakkal már hangoztatott tényt, hogy helytől és időtől függő, mit nevezhetünk városias és vele szemben falusias funkciónak. A mai Magyarországon mezőgazdasági és falusi az eseteknek igen nagy százalékában egyet jelent, de még sem egészen egyértelmű: vannak olyan nem mezőgazdasági funkciók és intézmények, amelyek a legtöbb faluban is megtalálhatók, ezeket tehát a mai Magyarországon nem nevezhetjük városi, pontosabban csak a városokra jellemző funkcióknak és intézményeknek. Ilyen pl. egy általános iskola vagy egy népbolt, illetve az általuk betöltött művelődési vagy kereskedelmi funkció.

Említettük, hogy a település három összetevője az embercsoport (népesség, település népessége), lakóhely és munkahely. A népesség — tehát a településföldrajznak a népességtudománnyal közös tárgya — éppen a lakóhellyel és munkahellyel való kapcsolataiban vizsgálati tárgya a településföldrajznak. Láttuk, hogy más szemszögből a település funkcióinak jellege a településföldrajz legfontosabb vagy legalábbis egyik legfontosabb vizsgálati tárgya, a települések funkcionális vizsgálata a településföldrajz legfőbb vagy legalábbis egyik legfőbb feladata. Ezt a megállapítást most kiegészítjük azzal, hogy a települések funkcióin, mások elnevezése szerint a funkciókkal nem pontosan egyértelmű, pontosan nem is értelmezhető „életén", „életjelenségein" kívül a településföldrajz másik fontos vizsgálati tárgya a települések arculata, külső képe, ennek megfelelő feladata a tele-

pülések alaktani (morfológiai) vizsgálata. Az eddigiekben a kétfajta tárgykör közül túlnyomóan a funkciókról (életjelenségekről) volt szó, minthogy a népesség, mint azok hordozója elsősorban közvetlenül velük van kapcsolatban.

A településmorfológia — ahová pl. a mesterséges hajlékok (kunyhók, házak) külső képe számos sajátságának, továbbá a települések (falvak, városok) alaprajzának, mégpedig mind belsősége, mind munkahelyként szolgáló termőhatára alaprajzának vizsgálata tartozik — csak közvetettebb formában mutat összefüggést a népességnek, tehát a népességtudományt is érdeklő településföldrajzi összetevőnek a problémáival. Csupán megismételjük azt a közlésünket, hogy a magános és csoportos település megkülönböztetése éppen morfológiai kritériumok alapján történhetik legcélszerűbben, márpedig ennek a két formának (pl. a tanyáknak és zárt falvaknak) különbsége egyebek között a népesség térbeli eloszlásának módjával, így a népsűrűséggel is összefügg. Másrészt a falvak határbeosztásának nem egy kérdése a népsűrűség változásaitól függ. Mindamellett nem látjuk célját a településmorfológiai kérdések itteni további részletezésének. Így elkerülhetjük annak az erősen vitatott kérdésnek megvilágítását is, amelyben a településföldrajz művelői igen eltérő nézeteket vallanak, hogy mennyiben tekinthető a településmorfológia önmagában véve, önmagáért is a településföldrajz fontos fejezetének. Mert az nem vitás, hogy a morfológia, a funkcionális jelenségekkel való szoros összefüggéseinél fogva, kizárólag mint az utóbbiak megismerését szolgáló ismeretrendszer, nélkülözhetetlen része a településföldrajznak. Funkciók és morfológia összefüggéseinek feltárására specializálódik a „funkcionális morfológia", ez az egyebek között a városok belső tagolódásával foglalkozó településföldrajzi fejezet, amely a népességnek ebben a belső tagolódásban játszott szerepére is rávilágít.

Akár az embercsoport, lakóhely vagy munkahely jelenségeinek, vagy más szempontból akár funkcionális vagy morfológiai természetű tényeknek megismerése valamely adott esetben kutatásaink célja, a településföldrajz természetesen nem elégedhetik meg a tények puszta ismeretével hanem törekednie kell a tények közötti összefüggések, a mögöttük rejlő okok, kialakító vagy módosító tényezők felderítésére is. A települések jelenségei társadalmi jelenségek, a mögöttük rejlő okok, módosító tényezők között is egy sereg társadalmi jellegű szerepel. Ezek mellett azonban nem szabad megfeledkeznünk a természeti földrajzi jellegűekről sem. Az utóbbiak szerepének túlzott értékelése vagy éppen a nekik tulajdonított kizárólagos szerep a földrajzi determinizmus téves szemléletmódját jellemzi. Olyan hiba ez, amivel a településföldrajz polgári művelőinek és irányzatainak körében régebben gyakran találkozhattunk, ellenben nem lehet azt a mai polgári településföldrajz uralkodó, a marxista településföldrajztól alapvetően megkülönböztető jellemvonásának tekinteni. Sokkal általánosabb és alapvetőbb az a különbség, amit a településföldrajz polgári művelőinek alkotásaiban — ellentétben a szocialista településföldrajz termékeivel — a termelési viszonyok szerepének mellőzése képvisel. Ezzel szemben minden tudománynak a települések iránt érdeklődő művelői számára eredeti mondanivalót nyújt a településföldrajz a település és környezete közötti kapcsolatok feltárásával. A településföldrajz vizsgálódása mind a természeti földrajzi,

mind a társadalmi környezetre kiterjed: a települést mindkettőbe belehelyezve szemléli tudományunk, amikor gazdaságföldrajzi helyzetről, topográfiai és forgalmi fekvésről, helyi és helyzeti energiákról beszél.

Igyekeztünk áttekinteni, hogy a településeknek milyen fajta kérdéseire kívánnak világot vetni a településföldrajz vizsgálódásai. Ez az áttekintésünk egyáltalán nem terjedt ki mindenre arányosan hanem erősen kiemelte a népességgel közvetlenül kapcsolatban levő vagy kapcsolatba hozható részleteket, amelyek tehát általánosabb demográfiai érdeklődésre számíthatnak. Nem szóltunk eddig még arról, hogy a vizsgálódásoknak mindez a sokféle fajtája végbe mehet regionális és általános településföldrajzi keretben, amint a vizsgálódások eredményeként nyert ismeretek egyaránt beépülnek a regionális és az általános településföldrajz ismeretrendszerébe.

Gyakori eset az, hogy regionális településföldrajzi kutatást végzünk. Ezen azt értjük, hogy egy meghatározott településsel: faluval vagy várossal, ilyenek nagyobb összetartozó csoportjával, valamely vidéknek vagy egy országnak — általában egy régiónak foglalkozunk egyetlen vagy többféle, esetleg mindenféle településföldrajzi problémájával, az utóbbi esetben elkészítjük a kérdéses település — Nagyecsed, Budapest vagy New York — településföldrajzi monográfiáját; egy vidék vagy ország — a borsodi iparvidék, a Kisalföld vagy a Szovjetunió — teljes településföldrajzát.

Ha településföldrajzi kutatómunkánk nem valamely meghatározott település vagy vidék megismerését célozza, hanem szándékunk településföldrajzi típusok és törvényszerűségek felismerése: olyanoké, amelyeket a jelenségek egy bizonyos fajtája az egész Földön előforduló egyes esetekből elvontan mutat — amilyen a falu vagy a város, a halmazfalu belsőségi alaprajza vagy a városok régión túlnyúló funkciói —, akkor általános településföldrajzot művelünk.

Természetesen a regionális településföldrajz újabb eredményei az általános településföldrajz további kiépítéséhez is hozzájárulnak, mint ahogy fordítva, az általános településföldrajz gazdagodó típus- és törvénygyűjteménye egyre biztosabban eligazít mind többféle konkrét terület településföldrajzi jelenségeinek osztályozásában, vagyis a regionális településföldrajz gyarapításában is segít.

Most röviden sort kerítünk annak a kérdésnek legfőbb vonásaiban való tisztázására, hogy a településföldrajz egész tárgy- és ismeretköre — mind az általánosé, mind a regionálisé — milyen viszonyban van egyéb földrajztudományi ágazatokkal, tehát hogyan illeszkedik be a földrajztudományok teljes rendszerébe. Ilyen tekintetben jelentős különbség mutatkozik a korábban, polgári társadalmak körében kialakult és ott, többé-kevésbé eltérő változatokban, ma is legtöbb esetben elfogadott tudományrendszertani felosztás és a később a szovjet geográfiában kialakult és ma a szocialista földrajztudományok képviselőinek többsége részéről elfogadott felosztás között. Egyszerűség kedvéért „polgári" és „szocialista" jelzőt használunk, noha ez a megkülönböztetés csak a fenti értelemben vett kiegészítéssel, illetve korlátozással tükrözi a valóságos helyzetet.

Röviden: a polgári felfogás szerint a földrajz egységes tudomány. Ez az egyetlen, egységes földrajz két, egymást keresztező irányban osztható fel két-két ágazatra. Egyik osztályozási szempont szerint a földrajz két fő ágazata az általános földrajz és a leíró földrajz. A másik szempont szerint

a két ágazat egyike a természeti földrajz, másika az emberföldrajz. A beosztásnak ebben a rendjében a településföldrajz helyzetét a következő további meggondolások szabják meg. Az egyik osztályozási szempontot folytatólag alkalmazva, az általános földrajz — amelynek feladata típusok és törvényszerűségek elvonása — maga is felosztható általános természeti földrajzra és általános emberföldrajzra. Az általános emberföldrajz egyik része az általános településföldrajz. Megemlítjük, hogy az általános emberföldrajz részei között szerepel még több más résszel együtt az általános gazdaságföldrajz is, amely tehát ebben a felosztásban az általános településföldrajzzal egyenlő szintű kategória. A földrajz másik fő ágazata a leíró földrajz. Ennek feladata a földfelszínnek tájakra osztása és ezeknek a tájaknak mint külön egységeknek egyenkénti, minden szempontból (tehát mind természeti földrajzi, mind emberföldrajzi és azon belül településföldrajzi szempontból) történő szintetikus feldolgozása. Bár a leíró földrajzban a tájak — mint a Velencei-hegység, a Kisalföld vagy az Amazonas-medence és olyan nagy tájaknak is mint egy egész kontinens — szintetikus vizsgálata folyik és ebbe a szintézisbe beleolvadnak a településföldrajzi célú részletkutatás eredményei is, mégis azt kell mondanunk, hogy az elkülönült településföldrajzi feladat és cél nemcsak ilyen szintézisbe olvadva érvényesül a leíró földrajz területén. Ha egyes tájaknak külön csak a településföldrajzi viszonyait vagy azokon belül egy-egy települést dolgozunk fel, egy város vagy falu településföldrajzát írjuk meg, akkor leíró településföldrajzot művelünk.

A szocialista felfogás megértése céljából elegendő, sőt célszerű, ha annak a polgári felfogástól eltérő vonásait emeljük ki. Szocialista felfogás szerint nincs egységes földrajztudomány, hanem földrajzi tudományok vannak: külön természeti földrajz, amely a természettudományok körébe tartozik és külön gazdasági földrajz, amely a társadalomtudományok egyike. Emberföldrajzot a szocialista tudományosztályozás nem ismer. Mind a természeti földrajz, mind a gazdasági földrajz általános természeti, illetve általános gazdasági földrajznak nevezhető, ha feladata nem meghatározott területekre szorítkozó vizsgálat, hanem típusok és törvényszerűségek felállítása. Meghatározott területi egységek vizsgálata esetén regionális földrajzról beszélünk, ami elhatárolása szerint a polgári tudományban szereplő leíró földrajznak felel meg, egyebek között azzal a lényeges különbséggel, hogy meg kell különböztetnünk a természettudomány jellegű regionális természeti földrajzot és a társadalomtudomány jellegű regionális gazdasági földrajzot. A településföldrajz része a gazdasági földrajznak, mégpedig az általános településföldrajz az általános gazdasági földrajznak, a regionális településföldrajz a regionális gazdasági földrajznak. Ellentétben a polgári felfogással, amely szerint a leíró földrajz egyetlen fajtájú területi kerete, vizsgálatának egyetlen területi egysége a táj, amelynek legfeljebb különböző nagyságrendű, egymás alá rendelt fokozatai vannak, a szocialista tudományban csak a regionális természeti földrajz területi egysége a táj, ellenben a regionális gazdasági földrajzé, így a regionális településföldrajzé is, csak valamilyen gazdasági-társadalmi-politikai terület lehet, amilyen pl. egy állam (ország) vagy egy gazdasági körzet (rayon) területe. Természetesen regionális gazdaságföldrajzi (regionális településföldrajzi) feladat valamely meghatározott település (város vagy falu) vizsgálata is.

Amennyire általában többé-kevésbé idegenkednék a polgári földrajztudomány egy tartomány, egy megye, járás vagy más politikai-közigazgatási értelemben körülhatárolt terület bármilyen földrajzi természetű vizsgálatától, megközelítőleg még inkább idegenszerűnek tűnnék marxista geografus szemében egy természeti földrajzi területegység (egy táj) gazdaságföldrajzi (településföldrajzi) vizsgálata. Ez nem szigorú szabály: eltérő esetekkel mind a két vonatkozásban találkozunk. Ilyen és ehhez hasonló különbségek összefüggenek, tehát többnyire indokolhatók a polgári és szocialista földrajztudomány rendszerének eltérő felépítésével. Ennek a felépítésnek a megismerése tehát némileg érdekes lehet az olyan rokontudományok számára is, mint a népességtudomány.

Ezzel be is fejeztük volna a településföldrajzi vizsgálatok és az általuk nyerhető eredmények természetének olyasféle áttekintését, amit egy, a népességtudomány képviselőinek tájékoztatására szánt rövid tanulmány nyújthat. Legalábbis befejezettnek tekinthetnénk ezt a feladatunkat, ha megelégednénk a kérdésnek olyan, valamelyes rendszerességre törekvő megvilágításával, amilyet az eddigiekben igyekeztünk nyújtani. A tapasztalat azonban arról győzhet meg, hogy valamely tudományág olyan sajátosságai, amelyek bár lényegesek, de az illető tudományág képviselőinek szemében részben vagy egészben önként értetődők, szinte nem is válnak tudatossá, tehát semmiféle magyarázatra, de még figyelmeztető kiemelésre sem ösztönzik a szakma olyan íróját, aki egy másik szakma képviselői részére ír, éppen ezért ezek a sajátosságok a rokon tudományok képviselői előtt sokszor rejtve maradnak. Ez viszont annyit jelent, hogy az ilyenféle, a mi mostani, rendszerességre törekvő tanulmányunkhoz hasonló tájékoztatás igen sokszor lényeges kérdésekre nem ad semmiféle választ, tehát végeredményben torz képet rajzol. Ezen akkor segíthetünk legkönnyebben, ha a rendszeres tárgyaláshoz függelékképpen csatoljuk olyan részletkérdéseknek főleg a regionális településföldrajz köréből vett példák alakjában történt megvilágítását, amelyek különösen alkalmasak az egész tudományág sajátos szemléletmódjának megismertetésére és megértetésére.

Ilyen különleges vizsgálatokat igénylő kérdés, helyesebben több irányban összefüggő kérdéscsoport pl. a városok területi elhatárolásának kérdése. Helyes választ nem adhatunk rá, ha nem igyekszünk egyúttal tisztázni magának a *városfogalom* meghatározásának a kérdését. Nem mondhatjuk meg, térben meddig terjed valamely meghatározott város, ha egyáltalán nem tudjuk, mi hát általában a város. Sok előzményen át jutott odáig a földrajz, míg a maga városfogalmának döntő jegyeként akár az általános városi funkciókat, akár valamilyen speciális funkciót felölelő bizonyos központi funkcióknak jelenlétét ismerte fel, és kimondhatta, hogy a város a területi munkamegosztás jellegzetes településformája, ebben a munkamegosztásban központi funkciókat ellátó csoportos település. (Mellőzzük most a definíció terén tapasztalható kisebb vagy nagyobb egyéni eltérések figyelembevételét.) A városnak ezt a definícióját, mint bármely más lehetséges földrajzi definícióját, természetesen az általános településföldrajz fogalmazta meg, de ennek előzményei egyes meghatározott városok vizsgálata révén, tehát a regionális településföldrajz műhelyében halmozódtak fel: a fejlődés útja felváltva folytatódott az általános, majd megint a regionális településföldrajzban. A regionális településföldrajz adta azokat, az egyes

települések vizsgálata során nyert újabb és újabb szinguláris tapasztalatokat, amelyek felhasználásával az általános településföldrajz mindig újból módosítani tudta a régebbi definíciót.

A város (a városias csoportos település), amint előbbi definíciójából láttuk, éppúgy mint különben a falu (falusias csoportos település) is, elsősorban funkcionális fogalom. Ebből következik, hogy az egyes városoknak a velük szomszédos településektől (városoktól vagy falvaktól) való területi elhatárolásában is érvényesülnie kell az elsősorban funkcionális lényegnek. Tehát a város, a településföldrajz szerint, ott határolódik el a szomszédos falvak felé, ahol a városias jellegű funkciók helyet adnak a falusias funkcióknak. Azért kell a funkcionális elhatárolásnak csak elsősorban és nem kizárólagosan érvényesülnie, mert a városnak a falutól megkülönböztető sok egyéb vonása is van vagy lehet a funkcionális lényegen kívül. Lehetséges, hogy egyik vidéken nagyobb, másutt kisebb a jelentősége ezeknek az „egyéb" vonásoknak.

Még fontosabb azonban ennél az a különbség, hogy vidékenként különböző mértékben esnek össze a funkcionális és az egyéb vonások alapján (pl. a közigazgatás szempontjából) meghúzható határok. Amely országban vagy vidéken csekély az eltérés közöttük, ott lényegtelen, hogy elvben mit választunk az elhatárolás döntő szempontjának: a funkcionális értelemben vett város ugyanott vagy majdnem ott határolódik el nem városias szomszédságától, ahol a közigazgatási városhatár fut. Az ilyen város lélekszáma és minden megszámlálható, statisztikailag számbavehető sajátsága alig különbözik, akár a funkcionális értelemben vett, tehát földrajzi határai között, akár közigazgatási határai között adjuk azt meg. Egy ilyen ország vagy vidék kutató geográfusai szinte megfeledkezhetnek arról, hogy őket nem a közigazgatási, hanem a funkcionális értelemben vett város érdekli: a gyakorlatban alig van a kettő között különbség.

Ezzel egyértelműen hat az a körülmény, hogy a hivatalos statisztikai szervek bőségesen kínálják a közigazgatási és nem a funkcionális városterületre vonatkozó adatokat, minthogy a különböző igazgatási és egyéb állami szerveket főként ezek érdeklik. Különbség van azért ilyen szempontból kapitalista és szocialista (szocializmust építő) országok között: amióta a termelésben a magántulajdon helyére társadalmi tulajdon lépett, azóta a települések funkcionális határainak is erősen megnőtt az igazgatási, most már a termelésre is kiterjedő „hivatalos" jelentősége. Mégis ma még a közigazgatási határok szerint csoportosítottan feldolgozott statisztikai anyag sokkal bőségesebb, mint a funkcionális határok szerinti, tehát ezért is könnyebben, bár alapjában kényszerűségből beérik velük a geográfusok olyan területeken, ahol a kettő között nem nagy a különbség. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a közigazgatási határok rendezése (községek egyesítése, új községek alakítása) nagyjából a funkcionális határok felé való közeledésnek felel meg, ami a kétfajta határvonal még fennmaradó különbségének jelentőségét csökkenti.

Igaz, hogy sok országban, főleg fejlett ipari országokban, szerényebb méretek között nálunk is egy-két helyen (pl. Budapest, Miskolc stb.) már évtizedekkel ezelőtt is találkoztunk azzal a jelenséggel, hogy a funkcionális városterület túlnőtt az igazgatási városterületen, tehát nagyobb annál. Ilyen városok közigazgatási határain túl elővárosok keletkeztek, esetleg

korábbi falvak alakultak át szerepkörüket tekintve ilyenné. Természetesen megtörténhetik és meg is történt nálunk is, hogy az agglomeráció keletkezését utóbb részleges vagy teljes közigazgatási bekebelezés követi. A közigazgatási határain túlterjedő agglomeráció nemcsak eléggé közismert jelenség a geográfusok körén kívül is, hanem találkozunk vele mint a közigazgatási városfogalomtól eltérő városfogalommal is.

Ritka jelenség viszont ennek a fordítottja, amire azonban nálunk főleg az Alföldön akad sok példa. Amit az Alföldön a közigazgatás mindenestül városnak nevez, az településföldrajzi értelemben három különböző jellegű település együttese. Legkívül egy szórványtelepülés (tanyavilág), attól körülvéve egy óriásfalu és annak a szívében egy városias mag. Településföldrajzi értelemben egyedül csak ez a legutóbbi nevezhető városnak, hiszen funkcionális értelemben csak ez a város. Nem csoda, hogy a regionális településföldrajznak éppen az Alföld területén kellett eljutnia a funkcionális értelemben vett város olyan típusának felismeréséhez, amely a külföldön és helyenként nálunk is ismert „agglomeráció" típusával ellentétben nem a közigazgatási várost mindenestül felölelő, azon túlnőtt képződmény, hanem éppen ellenkezőleg, a közigazgatási városterületen, sőt annak még falusias csoportos település jellegű belsőségén, tehát egy régebbi idő óta fennálló óriási falun is belül utóbb keletkezett kicsiny város. A most leírt típus jelentőségének csökkenésével egyértelmű számos óriásfalu határa (és így tanyavilága) egy részének közigazgatási önállósulásán kívül, ott új falu vagy falvak (falusias belsőségek, falusias csoportos települések) keletkezése, másrészt a tanyavilágnak mindenütt folyamatban levő felszámolása.

Végeredményben szintén a város elhatárolásának problémájához vezet az az állásfoglalás a lakóhely vagy a munkahely elsőbbségének kérdésében, amely a főleg korunkban egyes országokban és vidékeken feltűnő méretekben jelentkező ingavándorlás jelenségével kapcsolatban válhatott annyira időszerűvé. Korábban, amikor ritkaság volt a lakóhelynek a munkahelytől való nagyobb méretű eltávolodása, csupán az a kérdés vetődött fel és mindjárt el is dőlt vitathatatlan egyértelműséggel, hogy általában a lakóhely és munkahely együttvéve sokkal nagyobb mértékben láncolja magához a népességet, mint azoknak a helyeknek összessége, ahol a népesség ezenkívül még egyáltalán megfordul. Egyelőre még nem tartunk ott, hogy akár a lakóhely, akár a munkahely elvesztené a népesség életében, földi környezetéhez való hozzáfűzésében betöltött mellőzhetetlen szerepét. Az ingavándorlás elterjedése nem jelentheti azt, hogy akár a lakóhely munkahely nélkül, akár a munkahely lakóhely nélkül képviselhetné valamely embercsoport települését. A lakóhelynek a munkahelytől való területi elválása mindössze azzal a következménnyel jár, hogy döntenünk kell, vajon a munkahelynek tulajdonítunk-e olyan értelemben elsőbbséget, hogy azzal egy településhez tartozónak tekintjük a munkahelyen dolgozóknak és azok eltartottainak valamennyiét, valamint azok lakóhely-egységeit együttvéve, még akkor is, ha az utóbbiak más településben dolgozók, következésképpen más településhez tartozók lakóhely-egységeivel elkeveredve találhatók; avagy az itt elmondottak értelmét teljesen megfordítva, a lakóhelynek tulajdonítunk-e elsőbbséget.

Jelen sorok írója azokkal van egy véleményen, akik az első álláspontot képviselik, tehát a munkahely elsőbbségét vallják. Szerintünk a város fogal-

mának olyan, eléggé jelentékeny módosításához viszonyítva, amilyet a közigazgatási városterületnek az egész agglomerációval való pótlása képvisel, csak fokozati különbségről beszélhetünk, ha a városhoz az agglomeráción — tehát egy zárt területen — kívül még azokat a szétszórtan megjelenő távoli részecskéket is hozzászámítjuk, amelyek túl minden elővárosalvóváros-, bolygóvárosszerű résztelepülésen, valamely távoli, egyébként már önálló település házai közé keverten, esetleg egy-egy ház egyetlen lakásrészeként jelennek meg. Összhangban van szerintünk ez a szemlélet a város fogalmának olyan, mindennél erősebben funkcionális felfogásával, amelyet a mindenáron vonalszerűen látott éles térbeli zártságnál és ennek megfelelően a hajszálnyira pontos statisztikai és kartográfiai megfoghatóságnál fontosabbnak, mert a valóságot hívebben tükrözőnek ítél. Összhangba hozható ezzel a munkahely fontosságát a lakóhellyel szemben is kiemelő felfogással az a marxista nézet is, amely szerint a településföldrajz a gazdaságföldrajz része. Ennek az álláspontnak megvilágítására megismételhetjük a Nagykáta és Budapest viszonyára említett példát. Természetesen a Nagykátán dolgozó budapesti lakosok száma igen kicsi a Budapesten dolgozó nagykátai lakosokhoz képest, amíg tehát a földrajzi értelemben vett Budapestnek Nagykáta közigazgatási területén elszórt részei (amit budapesti dolgozók nagykátai lakásai képviselnek) nem tekinthetők elhanyagolhatóan jelentéktelennek, ennek megfordítottját — Nagykátának Budapest területére elszórt részeit — elenyészően csekélynek minősíthetjük; úgyhogy valószínűleg meg sem emlékezünk róla, amikor Budapest viszonyainak feldolgozása a feladatunk: nem fogunk a fővárosból terület- és népességfoszlányokat kirekeszteni.

Mint geográfusok a számokat olykor illusztratív eszköznek, máskor kiindulásnak tekintjük további következtetések levonásához. A statisztikát, annak mind módszereit, mind pedig adatanyagát sokra becsüljük és a szükséghez és képességeinkhez mérten élünk is mindkettővel.

IRODALOM

1. *Kolta János:* A népességföldrajz tárgya, módszere és helye a földrajztudományok rendszerében, Az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1961/62" c. kötete. Budapest. 1963. — Vö. *Földrajzi Értesítő*, 1963., 254. p.
2. *Hartman, George:* The Central Business District. *Economic Geography*, 1950.
3. *Murphy, Raymond, E.—Vance Jr.—James E.:* Delimiting the CBD. *Economic Geography*, 1954.
4. *Murphy, Raymond E.—Vance Jr.—James E.—Epstein, Bart J.:* Internal Structure of the CBD. *Economic Geography*, 1955.
5. *Boesler, Klaus-Achim:* Die Bedeutung der Baublockstatistik der Bevölkerungsdichte für die Stadtgeographie von Berlin. Die Erde, 1961.
6. *Lettrich Edit:* Az ipari települések területkomplexumai Magyarországon. *Földrajzi Értesítő*, 1962.
7. *V. Tajti Erzsébet:* Budapest munkaerővonzása. *Földrajzi Közlemények*, 1962.
8. *Chabot, Georges:* Les zones d'influence d'une ville. Comptes rendus du Congrès International de Geographie. Paris, 1931.
9. *Major Jenő:* A magyar városok ellátóövezete. *Településtudományi Közlemények*, 1952.
10. *Márton Béla:* Hajdúnánás vonzási területe. *A Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetének közleménye.* Debrecen, 1949.
11. *Beluszky Pál:* Mátészalka vonzásterülete. *Földrajzi Értesítő*, 1963.
12. *Christaller, Walter:* Die zentralen Ort in Süddeutschland. Jena, 1933.
13. *Poksisevszkij, V. V.:* Naszelennüje punktü — mesztnüje centrü i problemü ih szpodcsinenija. *Voproszü Geografii*, 1962.
14. *Alexandersson, Gunnar:* City-forming and City-serving Production. Lincoln, 1956.
15. *Le Guen, Gilbert:* La structure de la population active des agglomérations françaises de plus de 20 000 habitants. Annales de Géographie, 1960.
16. *Major Jenő:* Magyarország településhálózata, különös tekintettel a mezőgazdasági jellegű településekre. *(Perényi—Faragó—Major:* Mezőgazdaság és településtervezés.) Budapest, 1962.
17. *Wallner Ernő:* Paks településképe. *Földrajzi Közlemények*, 1958.
18. *Wallner Ernő:* Dunaföldvár településképe. *Földrajzi Értesítő*, 1961.

19. *Mendöl Tibor:* A szocialista településföldrajz problémái. Az *MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei.* Budapest, 1954. és *Földrajzi Közlemények*, 1956.
20. *Mendöl Tibor:* Alföldi városaink morfológiája. Közlemény a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetéből, Debrecen, 1936.
21. *Mendöl Tibor:* Berufliche Struktur und Stadtbild als Merkmale des städtischen Characters in Ungarn. *Ungarische Jahrbücher*, 1937.
22. *Mendöl Tibor:* Die Stadt im Karpatenbecken. *Földrajzi Közlemények*, Nemzetközi kiadás, 1943.
23. *Mendöl Tibor:* Általános településföldrajz. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. 567 p.

ГЕОГРАФИЯ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ И ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ НАУКА

Резюме

Сущность нашего ответа на вопрос, на что проливает свет в связи с населением география населенных пунктов, в какой мере ее установки могут интересовать демографию, состоит в том, что население может быть предметом исследования будучи поставленным в ту или иную связь только с местом жительства или местом работы, как двумя важнейшими элементами населенных пунктов. Под населенным пунктом мы понимаем не только единицы такого уровня, как город и село, но также и единицы более низкого или более высокого уровня, как-то, с одной стороны, например, часть города, и, с другой стороны, какая-нибудь увязанная группа сел и городов, каким может быть, например, сеть населенных пунктов одного экономического района, или государства. Будучи ограниченной на таких различных уровнях единиц на уровнях единиц населенынх пунктов предметом исследования в плоскости географии населенных пунктов может стать в принципе любая демографическая категория. Все же те категории, в которых в большей мере отражается связь населения с местом работы или местом жительства (например деление по занятиям), в гораздо большей мере интересует географию населенных пунктов, чем те категории, в которых эта связь находит только косвенное отражение (например распределение по возрасту, полу и семейному положению).

Важное место в исследованиях в области географии населенных пунктов занимают те взаимосвязи, которые существуют между распределением населения по занятиям, с одной стороны, и характером и размером мест работы, с другой. С обоими факторами тесно связаны функции населенных пунктов, другими словами та роль, которую каждый населенный пункт играет в территориальном распределении труда; ранг того места, которое он в соответствии с этим занимает в сети населенных пунктов. Как понятие города, так и принадлежащей к нему сферы притяжения, в географии населенных пунктов основывается на функциональном характере: город является поприщем реализации взятых в более узком смысле центральных функций и функций, выходящих за пределы района. Размер первых и удовлетворяемые ими потребности имеют менее обыденный характер, а последние связаны с более интенсивным использованием территории и таким образом обладают способностью концентрации людей.

В первую очередь функциональный характер понятия города (населенного пункта городского типа) в противоположность понятию села (населенного пункта сельского типа), мотивирует такого рода проведение границ города, которое в рамках географии населенных пунктов является конвенциональным, или во всяком случае, возможным, и которое не совпадает с административным границами города. Таким образом город расширяется до агломерации, территория которой больше, чем территория города в административном аспекте. В Венгрии, однако, главным образом в венгерской низменности, город в географическом (функциональном) аспекте часто является меньшим, чем город в административном аспекте. Здесь внешняя зона территории города в административном аспекте охватывает территорию разбросанных поселков (хуторов), внутри которой расположено громадное село, при чем только ядро последнего представляет собой город в функциональном аспекте.

То же самое функциональное воззрение делает обоснованным, что в том случае, если между местом жительства и местом работы имеется большое расстояние, ввиду чего возникает явление ежесуточной маятниковой миграции, в качестве решающего следует считать не место жительства, а место работы: к городу мы причисляем всех тех, которые работают в городе, даже в том случае, если их квартира эвентуально находится в отдаленном, в административном отношении самостоятельном, селе. Таким образом город, как населенный пункт, на своих окраинах, в делении на тысячи и тысячи частей, включается в чужые населенные пункты.

LOCATION GEOGRAPHY AND POPULATION SCIENCE

Summary

Which of the population problems are elucidated by location geography, and in what respect its findings may be of interest for demography, should be decided by pointing out that the subject of location geography can be only a population connected in some respect with the residence and working place, the two most important components of location. Location means not only a unit on a town or village level but it may be also of a lower or higher level, such as, for instance, a part of a town, on the one hand, or a group of villages or towns forming an integrate unit, on the other, such as, for instance, the network of locations of an economic region or of the state. Delimited by location units of different levels, in principle any demographic category may be the subject-matter of an investigation of location geography. Still, the categories in which the connection of the population with the working place or residence is expressed to a greater extent (for instance, the breakdown by profession) are much more in the domain of location geography than those in which this connection is expressed more indirectly only (for instance the breakdown by age of life or by sex and marital status).

The connections between the breakdown by profession of the population, on the one hand, and the character and extent of the working places, on the other, occupy an important place in the investigations of location geography. The functions of locations are closely connected with both, in other words, with the role played by a location in the regional division of labour of locations, with the rank of the place it occupies accordingly in the network of locations. The location geographical concept of the town and the sphere of attraction belonging to it are based on the functional character; the town is the place of central functions in the strict sense and of the functions reaching beyond the region. The criterion for the former should be the less common needs covered by them, whereas that for the latter should be their more intensive use of the region and thus the concentration of more people.

The primarily functional character of the concept of town (urban location) and, as against it, that of the village (rural location) justifies the regional delimitation of towns, commonly used or at least possible in location geography, which deviates from the administrative boundaries of the town. It is in that way that the town grows into an agglomeration the area of which is larger than that of the town in the administrative sense. In Hungary, however, mainly on the Great Plain, the towns in the geographical (functional) sense are in many cases smaller than those in the administrative sense. Here the external zone of the area of the town in the administrative sense embraces a region of scattered locations (detached farms) within which a giant village can be found and it is only the nucleus of the latter that represents the town is the functional sense.

It is justified by the same functional view to regard the working place and not the residence as decisive if there is a great distance between the residence and working place, i.e. if thus it leads to commutation and to consider all the persons who work in the working places of the town as belonging to the town even if their dwelling can be found possibly among the houses of a remote village, independent in the administrative sense. Thus the town, as a location, dissolved into thousand and thousand particles at its outskirts, intermingles with other locations.

MIÉRT CSÖKKEN NÉPGAZDASÁGUNKBAN A MEZŐGAZDASÁGI AKTÍV KERESŐ NÉPESSÉG SZÁMA ÉS ARÁNYA?[1]

VALKOVICS EMIL

A mezőgazdasági aktív kereső népesség számának és arányának gyors csökkenése az utóbbi másfél évtized alatti társadalmi-gazdasági fejlődésünk egyik legnagyobb jelentőségű, legjellemzőbb és legtöbbet vitatott változása. E tanulmány e változás rövid leírásán és legelterjedtebb magyarázatainak kritikai értékelésén kívül elsősorban egy újabb, szintétikusabb magyarázat kialakítására tesz kísérletet anélkül, hogy ezt a magyarázatot teljesen kielégítőnek, véglegesnek tekintené. A terjedelemszabta korlátok között megvilágítja ennek a — vizsgált jelenség természeténél fogva szükségképpen gazdaságelméleti — magyarázatnak a demográfiai vonatkozásait is.

A MEZŐGAZDASÁGI AKTÍV KERESŐ NÉPESSÉG SZÁMÁNAK ÉS ARÁNYÁNAK CSÖKKENÉSE

A mezőgazdasági aktív keresők arányának csökkenése igen hosszú múltra visszatekintő folyamat. A munkamegosztás történelmi fejlődése során az új termelési ágak a mezőgazdaságból váltak le. A mezőgazdasági aktív keresők arányának tehát, ha számának nem is, és ha ezt a valószínűleg igen lassan, számos megtorpanással és visszaeséssel lezajló folyamatot nem is tudjuk adatokkal dokumentálni, szükségképpen már a letűnt évszázadok hosszú során át csökkennie kellett. A múlt század utolsó évtizedeire vonatkozó — az ország mai területére átszámított — becslések szerint a mezőgazdasági aktív keresők száma 1880-ban kb. 1 489 500, 1890-ben 1 633 300, aránya pedig már csupán 65, ill. 62% volt.[2]

A mezőgazdasági aktív keresők számának és arányának századunkban megfigyelhető alakulását (a népszámlálások adatai alapján) már több kiváló, elemző tanulmány bemutatta.[3] Ismeretes, hogy 1900 és 1949 között számuk, kisebb visszaesésektől eltekintve, inkább nőtt mint csökkent, arányuk pedig 51—61% között ingadozott. E közel félévszázadig tartó változatlanság után következett be a szóban forgó gyors csökkenés, amikor-

[1] Vitacikk. A mezőgazdasági aktív keresők arányán itt és a továbbiakban az aktív kereső össznépességen belüli aránya értendő.

[2] Lásd *dr. Kiss Albertnek* a *Demográfia* 1961. évi 1. számában megjelent tanulmányát (1).

[3] Lásd elsősorban *dr. Szabady Egonnak*, a *Demográfia* 1961. évi 1. és 1962. évi 4. számában megjelent tanulmányait (2), valamint a *Demográfia* 1964. évi 1. számában *dr. Klinger Andrással* társszerzésben közzétett munkáját (3).

is számuk[4] az 1949. évi 2 195 868-ról 1960-ig 1 867 195-re, 1963-ig pedig 1 554 200-ra, arányuk[4] ugyanakkor 54%-ról 39%-ra, ill. 33%-ra csökkent, s közben jelentősen megnőtt az ipari és építőipari, valamint az egyéb népgazdasági ágakban foglalkoztatott aktív keresők száma és aránya.

A mezőgazdasági aktív keresők arányának csökkenése az emberi életnek a gazdasági aktivitás különböző fajtái és a gazdasági inaktivitás szerinti megoszlása változásában is kifejeződik. Az alábbi táblázat *Pallós Emillel* végzett ezzel kapcsolatos számításaink egyik változatának néhány eredményét mutatja be.

1. A 80 éves korig élő népesség gazdaságilag aktív mezőgazdasági és nem mezőgazdasági, valamint gazdaságilag inaktív élettartama az adott év viszonyainak változatlanságát feltételezve[a]

Продолжительность экономически активной сельскохозяйственной, несельскохозяйственной и экономически неактивной жизни населения живущего до 80 летнего возраста (предполагая неизменность условий данного года)

Economically Active Agricultural and Non- Agricultural, as well as Economically Inactive Length of Life of the Population Having Attained 80 Years of Age (Supposing Unchanged Conditions of the Given Years)

Év (1)	A gazdaságilag aktív életévek száma (2)			A gazdaságilag inaktív életévek száma (7)	Az életévek száma összesen (8)
	Összesen (3)	Ebből: (4)			
		mezőgazdasági (5)	nem mezőgazdasági (6)		
1910	37,2	20,5	16,7	42,8	80,0
1920	38,4	22,9	15,5	41,6	80,0
1930	36,1	19,6	16,5	43,9	80,0
1949	35,7	19,2	16,5	44,3	80,0
1960	39,1	15,3	23,8	40,9	80,0
1963	37,1	12,4	24,7	42,9	80,0

[a] A 80 éves és idősebb népességre a számítások az aktív keresők elenyészően csekély hányada miatt nem terjedtek ki.

Горизонтальная графа: (1) Годы; (2) число экономически активных годов жизни; (3) всего; (4) в том числе; (5) сельскохозяйственные; (6) несельскохозяйственные; (7) число экономически неактивных годов жизни; (8) годы жизни всего.

Heading: (1) Years; (2) number of economically active years of life; (3) total; (4) of which; (5) agricultural; (6) non-agricultural; (7) number of economically inactive years of life; (8) total years of life.

A jelentős strukturális változás — mint látható — ez esetben is az 1949 utáni időszakra esik: 1900 és 1949 között a 80 éves korig tartó élethez szükséges mezőgazdasági termékek (a mezőgazdasági készletképzés, ill.-utánpótlás, az újratermelés és a kivitel követelményeinek kielégítése mellett) 19,2—22,9 év mezőgazdasági aktív kereső tevékenységgel lettek volna előállíthatók, vagyis egy év mezőgazdasági aktív kereső tevékenységgel átlagosan 3,5—4,2 év „ellátása" lett volna biztosítható, az 1960. évi viszonyok állandósulása mellett ehhez már csupán 15,3, az 1963. évieké mellett pedig csupán 12,4 évre lett volna szükség, vagyis egy év mezőgazdasági aktív kereső tevékenységgel az 1949. évi viszonyok állandósulása melletti 4,2 helyett az 1960. évieké mellett már 5,2, az 1963. évieké mellett pedig 6,5 év „ellátása" lett volna biztosítható.

A mezőgazdasági aktív kereső népesség számának és arányának a más népgazdasági ágak aktív keresőinek számát és arányát növelő csökkenése, s az egész mezőgazdasági népesség számának és arányának ezzel együttjáró csökkenése több szempontból egy rendkívüli fontosságú társadalmi-gazdasági változást jelentő folyamat.

[4] Az ipari tanulók nélkül.

Fontos a népesedési helyzet alakulása szempontjából, mert hatással van a természetes népmozgalomra (születésekre, halálozásokra, házasságkötésekre, válásokra) és a vándormozgalomra is mind a mezőgazdasági, mind az egész népesség vonatkozásában, s ezáltal befolyásolja a népesség számának, valamint megoszlásának alakulását.[5]

Fontos közgazdasági szempontból, mert ez a folyamat a termelés és a fogyasztás szerkezetének, az export és az import áruösszetételének, a munkatermelékenység és a reáljövedelmek színvonalának stb., vagyis gazdasági életünk egészének fejlődésével egyidejűleg, e fejlődés szerves részeként megy végbe.

Fontos munkaügyi szempontból, mert befolyásolja a mezőgazdaságban maradó és a más ágazatokba lépő aktív keresők számát, valamint nemek, kor, szakképzettség, tapasztaltság stb. szerinti összetételét.

Fontos városaink és községeink fejlődése, illetve fejlesztése szempontjából, mert (ha nem is a csökkenés mértékével arányosan) ez a folyamat tekinthető az utóbbi tizenöt év során szintén igen gyors urbanizálódási folyamat egyik legfontosabb forrásának.

Fontos oktatáspolitikai szempontból, mert a foglalkozási megoszlás változásában mutatkozó tendenciák elemzése, e tendenciák tervezése, illetve előrelátása nélkül elképzelhetetlen az oktatás, különösen a szakoktatás népgazdasági szempontból is helyes, vagyis az aktív keresők saját tanult szakmájukban való foglalkoztatását biztosító arányainak megtervezése és megszervezése, és fontos életünk számos egyéb — itt nem említett — jelenségének alakulása szempontjából is.

A MEZŐGAZDASÁGI AKTÍV KERESŐ NÉPESSÉG SZÁMÁNAK, ILLETVE ARÁNYÁNAK CSÖKKENÉSÉRE VONATKOZÓ LEGELTERJEDTEBB MAGYARÁZATOK ÉRTÉKELÉSE

A mezőgazdasági aktív kereső népesség száma, ill. aránya csökkenésével kapcsolatban Magyarországon és külföldön is számos magyarázat terjedt el. Egyikük sem nyújtja e csökkenés teljesértékű magyarázatát, de mindegyikük valamely, a csökkenésben valóban szerepet játszó tényezőre hívja fel a figyelmet, ezért e csökkenés figyelembe vételük nélkül sem érthető meg.

A szocializmusba való átmenet sajátosságaira, ill. a termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozására hivatkozó magyarázat

Ez a magyarázat különösen a szocialista országokban gyakori. Kétségtelen, hogy a csökkenés hazánkban is a szocializmus építésének megkezdésével egyidejűleg indult meg és 1957-ben, a termelőszövetkezeti mozgalom fellendülésével kapcsolatban igen megerősödött.[6]

Annak ellenére azonban, hogy a csökkenés erőteljes megindulása nálunk időbelileg egybeesett a mezőgazdaság szocialista átszervezésének éveivel és kétségtelenül össze is függött a mezőgazdaság szocialista

[5] Lásd erről a MTA Demográfiai Elnökségi Bizottsága által 1962. november 28—30 között rendezett Nemzetközi Demográfiai Symposion anyagait a *Demográfia* 1962. évi 4. és 1963. évi 3. számában.

[6] Lásd erről *Pálfai Istvánnak* a *Statisztikai Szemle* 1963. évi 2. számában mejelent cikkét (4) amely, ha nem is világosan kimondva, a szocializmusba való átmenetre, ill. a termelőszövetkezeti mozgalomra hivatkozó álláspontot képviseli.

átszervezésével, mégsem vezethető vissza kizárólag erre. Számos adat bizonyítja, hogy: 1. ez a csökkenés a gazdasági fejlődés bizonyos szakaszában a kapitalista, illetve a nem szocialista országokban is megindult, illetve végbement (2. tábla); 2. a szocializmus alapjainak lerakása, illetve a szocializmus építésének befejezése után is folytatódik, mint ahogyan ezt számos szocialista országban, többek közt a Szovjetunióban is megfigyelhető nagyarányú csökkenés is mutatja. Magyarországon is — mint ismeretes — a mezőgazdasági aktív keresők száma 1960 és 1963 között további 312 995 fővel, vagyis 16,8%-kal csökkent.

2. A gazdaságilag aktív népességből a mezőgazdaságban dolgozók arányának változása néhány országban[a]

Изменение удельного веса экономически активного сельскохозяйственного населения, внутри всего экономически активного населения, в некоторых странах

Changes of the Ratio of Economically Active Agricultural Population from among the Economically Active Population in Selected Countries

Ország (1)	I. Időszak (2)		II. időszak (2)	
	Év (3)	Arány (%) (4)	Év (3)	Arány (%) (4)
1. Amerikai Egyesült Államok	1930	22	1950	12
Belgium	1930	17	1947	12
Dánia	1930	35	1950	25
2. Egyesült Királyság	1931	6	1951	5
Finnország	1930	64	1950	46
Franciaország	1931	36	1954	28
Jugoszlávia	1931	79	1953	67
Kanada	1931	31	1951	20
3. Lengyelország	1931	65	1950	57
Mexikó	1930	68	1950	58
Norvégia	1930	35	1950	26
4. Olaszország	1931	47	1951	42
Portugália	1930	54	1950	48
Svájc	1930	21	1950	17
Svédország	1930	36	1950	20

[a] Yearbook of Labour Statistics. Genf. 1939. és 1959. évi kötetei; Migrations professionnelles P. U. F., Paris, 1957. Az itt valamint a 3., 4., 5. és 6. táblában szereplő adatok az országonként eltérő fogalmi meghatározás és csoportosítás miatt csak megközelítően hasonlíthatók össze.

Горизонтальная графа: (1) Страны; (2) ... период; (3) годы; (4) удельный вес.
Вертикальная графа: 1. США; 2. Объединённое Королевство 3. Польша; 4. Италия.
Heading: (1) Countries; (2) ... period; (3) years; (4) ratio.
Lateral text: 1. USA; 2. United Kingdom; 3. Poland; 4. Italy.

A 3. tábla a gazdaságilag aktív mezőgazdasági népességnek legtöbb ország esetében a legutóbbi népszámlálások alkalmából megállapított arányát tartalmazza növekvő sorrendben. (Lásd a 205. old.)

Bár a gazdaságilag aktív mezőgazdasági népességnek a gazdaságilag aktív össznépességen belüli aránya a gazdasági fejlődéssel (az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem, bruttó, ill. nettó belföldi termék stb. növekedésével), legalábbis annak egy bizonyos (az iparosodással meginduló) szakaszában csökkenni szokott az országoknak a 3. táblában található sorrendje mégsem esik egybe (ill. csak igen durván esik egybe) gazdasági fejlettség szerinti csökkenő sorrendjükkel (vö.pl. *Colin Clarknak* (5) az egy lakosra jutó nemzeti jövedelemre vonatkozó számításai alapján kialakítható sorrenddel). Ennek az adatok nem teljes összehasonlíthatóságán és a dátumok különbözőségén kívül is több oka van. Egyik ok pl. az, hogy az egyes országok eltérő természeti feltételei közvetlenül is és a

termelékenységen keresztül az árarányokra gyakorolt hatásuk révén is befolyásolják a mezőgazdasági (és a nem mezőgazdasági) termékek fogyasztásának volumenét, összes fogyasztáson belüli arányát stb. Egy másik ok az egyes országok külkereskedelmi forgalmának eltérő volumene és áruösszetétele. Az Egyesült Királyság 4 %-ot kitevő gazdaságilag aktív mezőgazdasági népessége pl. képtelen ellátni az országot a szükséges mezőgazdasági termékekkel, így ezekből jelentős behozatalra szorul, más országok viszont exportra, ill. nettó exportra is termelnek mezőgazdasági termékeket stb.[7]

A fenti adatok világosan mutatják, hogy a mezőgazdasági aktív keresők arányának a csökkenése nem a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti korszaknak, illetve a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalomnak a velejárója, hanem ennél jóval átfogóbb jellegű, nemzetközi érvényű, a gazdasági fejlődés bizonyos szakaszában az egész világon lejátszódó folyamat.[8] A szocializmus építése erre részint annyiban hat, amennyiben befolyásolja a gazdasági fejlődés e csökkenést előidéző, egyelőre nem tisztázott feltételeinek kialakulását, e fejlődés ütemét stb. (közvetett hatás), részint azonban közvetlen hatások révén is lekötheti, ill. átáramlása ösztönözheti a mezőgazdasági aktív keresők egy részét és előfordulhat, hogy az utóbbi hatás folytán ez a csökkenés a gazdasági fejlődés feltételei által megkívántnál gyorsabb, ill. lassúbb üteművé válik.

A szocializmusba való átmenetre, ill. a termelőszövetkezeti mozgalomra való hivatkozással tehát e csökkenés nem magyarázható meg kielégítően, bár e tényezők kétségtelenül hatnak alakulására.

[7] Szemléltetően mutatják az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem növekedésének és a mezőgazdasági aktív keresők aránya csökkenésének párhuzamosságát *Simon Kuznetz* számításainak (6) alábbi eredményei:

Az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem és a gazdaságilag aktív mezőgazdasági népesség arányának alakulása az Amerikai Egyesült Államokban, 1800—1948

Народный доход на душу населения и динамика удельного веса экономически активного сельскохозяйственного населения в США, в 1800—1948 гг.

National Income per Head of Population and Ratio of the Economically Active Agricultural Population in the USA, 1800—1948

Év (1)	Az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem 1929. évi árakon számítva ($) (2)	A mezőgazdasági aktív keresők aránya (%) (3)
1799—1800	—	73
1869—1878	216	50
1879—1888	326	46
1889—1898	358	40
1899—1908	461	34
1909—1918	515	29
1919—1928	612	24
1929—1938	572	20
1939—1948	790	13

Горизонтальная граfа: (1) Годы; (2) народный доход на душу населения по ценам 1929 г. ($); (3) удельный вес экономически активного сельскохозяйственного населения (процент).

Heading: (1) Years; (2) national income per head, computed according to prices in 1929 ($); (3) ratio of active agricultural earners (per cent).

Hasonló párhuzamosság, a gazdasági fejlődésnek az iparosodást megelőző szakaszát kivéve, számos más ország esetében is kimutatható. „Természetesen túlzás, sőt képtelenség lenne azt állítani, — írja ezzel kapcsolatban *Alfréd Sauvy* (7), hogy minden fejlődési stádiumnak — például az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem egy meghatározott nívójának — megfelel egy foglalkozási struktúra-típus. Minden országnak lehet e téren sajátos fejlődése. E fejlődés iránya azonban mindenütt azonos, s így egy adott ország szempontjából a foglalkozási struktúra egy eléggé meghatározott útvonalon fekvő stádiumnak felel meg."

[8] Igen helyesen jut hasonló következtetésre *dr. Lengyel László* is a *Statisztikai Szemle* 1963. évi 7. és 8—9. számában megjelent tanulmányában (8).

3. A mezőgazdasági népesség aránya a gazdaságilag aktív össznépességen belül[a]

Удельный вес экономически активного сельскохозяйственного населения во всем экономически активном населении

Ratio of Economically Active Agricultural Population within the Economically Active Total Population

Ország (1)	Év (2)	Arány (%) (3)	Ország (1)	Év (2)	Arány (%) (3)
Egyesült Királyság ...	1960	4	Chile	1952	31
1. Amerikai Egyesült Államok	1960	8	Ausztria	1951	32
Belgium	1960	11	Japán	1960	33
Hollandia	1960	12	5. *Magyarország*	*1963*	*33*
Svájc	1960	12	Szovjetunió	1959	39
Kanada	1961	12	Írország	1951	40
Svédország	1960	13	Venezuela	1950	41
Ausztrália	1954	14	Finnország	1950	46
2. Német Szövetségi Köztársaság	1960	14	Portugália	1950	48
Új-Zéland	1951	18	6. Lengyelország	1960	48
3. Német Demokratikus Köztársaság	1961	18	Spanyolország	1950	49
Dánia	1955	23	7. Görögország	1961	53
Franciaország	1960	24	Jugoszlávia	1961	57
Csehszlovákia	1961	24	Mexikó	1950	58
Norvégia	1950	26	Brazília	1950	61
4. Olaszország	1961	28	Bulgária	1956	64
			Románia	1960	69
			India	1951	71
			Törökország	1955	77

[a] FAO Évkönyv (Annuaire de la production), 1963; Migrations professionnelles, P.U.F. Paris, 1957.; 1963. évi Mikrocenzus Személyi és Családi Adatai Központi Statisztikai Hivatal 1963. 22. p.

Горизонтальная графа: (1) Страны; (2) годы; (3) удельный вес.

Вертикальная графа: 1. США; 2. ГФР; 3. ГДР; 4. Италия; 5. Венгрия; 6. Польша; 7. Греция.

Heading: (1) Countries; (2) years; (3) ratio.

Lateral text: 1. USA; 2. GFR; 3. GDR; 4. Italy; 5. Hungary; 6. Poland; 7. Greece.

A mezőgazdasági aktív keresők reáljövedelmeinek viszonylagos alacsonyságára hivatkozó magyarázat

Számos adattal igazolható köztudott tény, hogy a mezőgazdasági aktív keresők azonos fokú szakképzettséget, nehézséget stb. képviselő munkájukkal általában kevesebb (ill. valójában az átlagosnál alacsonyabb szakképzettségi színvonalat képviselő munkájukkal *aránytalanul* kevesebb) jövedelemhez jutnak, mint az ipariak, illetve más ágazatbeliek és kétségtelen, hogy a mezőgazdasági aktív keresők számának és arányának csökkenésében ez a körülmény is szerepet játszik.

Harlemann és *Stamer* nyomán[9] pl. megállapítható, hogy az 1953—54. gazdasági évben egy mezőgazdasági munkás átlagos órakeresete az ipari munkás átlagos órakeresetének Finnországban 45, az Amerikai Egyesült Államokban 46, Franciaországban 49, Kanadában 51, Dániában 53, Norvégiában 56, Svájcban 59, a Német Szövetségi Köztársaságban 60, Írországban 62, Olaszországban 65, Új-Zélandban 74, Svédországban 75, Angliában 78, Törökországban 79, Görögországban 80, Ausztriában 85, Belgiumban 88,

[9] Idézi *Kazimierz Sokołowski:* „Odpływ ludności ze wsi" c. könyvében (9)

Hollandiában 97, Ausztráliában 109%-át tette ki. Lengyelországban a mezőgazdaság és a társadalmasított erdőgazdaság foglalkoztatottainak átlagos havi keresete szintén évek óta 20-30%-kal alacsonyabb az ipari foglalkoztatottak vonatkozó kereseténél.

Magyarországon e színvonalkülönbséget megfelelő adatok híján pontosan nem mérhetjük fel. Megfelelő adatok csak az állami szektor dolgozóiról állnak rendelkezésünkre, ezek száma pedig nem mutat csökkenő tendenciát. Az állami szektor mezőgazdasági munkásainak és alkalmazottainak a havi átlagkeresete 1949-ben 405 Ft, vagyis a 641 Ft-os ipari átlagkereset 63,2 %-a volt, tizenhárom évvel később, 1962-ben, ez az összeg 1 371 Ft-ra nőtt, ami az 1 676 Ft-ra megnövekedett ipari havi átlagkeresetnek még mindig csak 81,8%-át tette ki. Az építőipari havi átlagkeresethez képest a mezőgazdasági ennél is alacsonyabb és alacsonyabb a többi népgazdasági ág munkásai és alkalmazottai havi átlagkereseténél is. Ha viszont az eltartottakat is tartalmazó munkás és alkalmazott népesség összes személyes rendelkezésű reáljövedelmeinek alakulásával vetjük egybe az eltartottakat szintén tartalmazó paraszti népesség összes személyes rendelkezésű fogyasztásának reálértékét azt tapasztaljuk, hogy míg a munkás és alkalmazott népesség egy főre jutó összes személyes rendelkezésű reáljövedelme 1949 és 1962 között 78%-kal nőtt, a parasztság egy főre jutó összes személyes rendelkezésű fogyasztásának reálértéke ezen időszak alatt csupán 68%-os növekedést mutat.[10]

Ezekből az adatokból mindenesetre kitűnik, hogy a mezőgazdasági aktív keresők más ágakba áramlása az átáramlásban részt vevő mezőgazdasági dolgozók szempontjából is előnyös. Vajon indokolható-e azonban ezzel a körülménnyel a mezőgazdasági aktív keresők átáramlása? Ennek a jelenségnek (mint ahogy az ipari stb. munka egyéb előnyeinek is) kétségtelenül igen nagy szerepe van a mezőgazdasági aktív keresők átáramlásában, kizárólag erre a körülményre azonban ez az átáramlás mégsem vezethető vissza. A mezőgazdasági aktív keresők reáljövedelmei viszonylagos alacsonyságának ténye ugyanis 1949 előtt is fennállott, mégsem járt együtt számuk és arányuk rohamos csökkenésével. A mezőgazdasági férfi napszámosok átlagos napszámbére 1936-ban 1,43 pengő volt, ami a főbb iparágak férfi napszámosai (segédmunkásai) 2,40— 3,20 pengőt kitevő 1938. évi átlagos napi keresetének csupán 60—45%-ával, néhány jellegzetes férfi szakmunkáskategória (géplakatos, villanyszerelő, műasztalos, cipész és közműves) 4,40—4,80 pengőt kitevő átlagos napi keresetének pedig csupán 33—24%-ával volt egyenlő.[11] Miért nem vonta maga után a mezőgazdasági keresetek relatív alacsonysága már ekkor a mezőgazdasági aktív keresők számának és arányának rohamos csökkenését és miért vonja maga után az utóbbi másfél évti-

[10] Lásd 1962. évi Statisztikai Évkönyv 299. p.

[11] A főbb iparágak férfi napszámosai (segédmunkásai) és a jellegzetesebb szakmunkáskategóriák napi keresetének kiszámítása 1938. évi órabéreik felhasználásával történt. Egy napszámos órabére a bányászatban és kohászatban 38, a vas- és fémiparban 30, a gépiparban 38, a villamosiparban 44, a kő-, föld-, agyag- és üvegiparban 29, a fa- és csontiparban 34, a bőr-, sörte-, szőr- és tolliparban 34, a papíriparban 40, az építőiparban 37 fillér, átlagosan tehát 30—40 fillér volt. Ugyanakkor egy géplakatos átlagos órakeresete 55, egy villanyszerelőé 68, egy műasztalosé 60, egy cipészé 58, egy kőművesé 61 fillér, átlagosan tehát 55—60 fillér volt. Az ipari bérekre vonatkozó ezen adatok az 1938. évi Statisztikai Évkönyvből, a mezőgazdasági napszámbérekre vonatkozóak pedig a Mezőgazdasági Kamarának az 1936. évről szóló jelentéséből származnak. Ezúton is köszönetemet fejezem ki *dr. Kiss Albert* egyetemi tanárnak, amiért ezen adatokra a figyelmemet felhívta és azokat rendelkezésemre bocsátotta.

zed alatt? Erre a kérdésre a mezőgazdasági aktív keresők reáljövedelmei viszonylagos alacsonyságának puszta tényére való hivatkozással nyilván nem adtuk meg a kielégítő választ.[12]

Az ipari termelés, ill. az ipari munkavállalási lehetőségek megnövekedésére hivatkozó magyarázat

Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy miért éppen a legutóbbi másfél évtized során vonja maga után a mezőgazdasági aktív keresők kereseteinek relatív alacsonysága más népgazdasági ágakba való átáramlásukat általában azt szokás felelni, hogy azért, mert ezekben az ágakban, elsősorban az iparban most van munkavállalási lehetőség, mert a mezőgazdaságnál gyorsabb ütemben fejlődő ipar és egyéb népgazdasági ágak felszívják a felszabaduló mezőgazdasági munkaerőt. Több országban végzett statisztikai felvételek azt is bizonyítják, hogy a mezőgazdasági aktív kereső népesség átáramlása nem kereseteik legnagyobb mértékű relatív alacsonyságának időszakaiban, hanem az ipari, illetve más népgazdasági ágakbeli munkavállalási lehetőségek megnövekedésének időszakaiban szokott erőteljesebb ütemű lenni.[13] Ez érthető is: a mezőgazdasági aktív keresők a közvetlen és kisebb — nagyobb mértékig állandóan fennforgó és általában jól tudatosított ok (ti. kereseteik relatív alacsonysága) hatására akkor áramlanak át az iparba, illetve más ágakba, amikor erre lehetőségük van.

Igen sok adat bizonyítja, hogy a gazdasági fejlődéssel (legalábbis annak egy fejlettebb, jelenleg nálunk is aktuális szakaszában) a mezőgazdasági termelés valóban lassabban fejlődik mint az ipar és egyéb ágak termelése és fordítva. Mezőgazdaságunk nettó termelésének értéke is pl. 1949-hez viszonyítva 1960-ig csupán 19, 1963-ig pedig csupán 22%-kal nőtt, az ipari nettó termelés értéke (az építőipar nélkül számítva) pedig ugyanakkor 196, ill. 264%-os növekedést jelez.[14] Ezt bizonyítják azok az adatok is, melyek azt mutatják, hogy a gazdasági fejlődés eredményeként a mezőgazdaság egyre kisebb, az ipar és más népgazdasági ágak pedig egyre nagyobb arányban járulnak hozzá a nemzeti jövedelem létrehozásához. Mezőgazdaságunknak a nemzeti jövedelem termelésében való részesedése az 1949. évi 40%-ról 1960-ra 22, 1963-ra pedig 19%-ra csökkent, iparunké pedig az 1949. évi 42%-ról 1960-ra 58, 1963-ra pedig 62%-ra nőtt. Az 4. tábla a mezőgazdasági eredetű nemzeti jövedelem arányának növekedése szerinti sorrendben mutatja be a mezőgazdaságnak az 1959. évi nemzeti jövedelem termelésében való részesedését néhány országban.

Az országok sorrendje — a korábban jelzett okok miatt — itt sem jelez szigorú gazdasági fejlettség szerinti sorrendet. A dátumok különbözősége ellenére is feltűnő azonban e sorrendnek a 3. táblában látható sorrenddel való eléggé nagy hasonlósága, ami természetes is: ott nagyobb, illetve kisebb a mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelem termelésében való részesedése, ahol nagyobb, illetve kisebb a mezőgazdasági aktív keresők aránya és fordítva.

[12] A városi életforma vonzására hivatkozó magyarázat — amelyre itt csak utalunk — önmagában véve lényegében szintén azért nem tekinthető kielégítőnek, mert bár e „vonzás" korábban is fennállott, mégsem idézte elő a mezőgazdasági aktív keresők számának és arányának szóban forgó nagyarányú csökkenését.

[13] Lásd erről pl. *C. E. Bishopnak* a „Labor Mobility and Population in Agriculture" c. tanulmánykötetben (36—49 p.) megjelent dolgozatát (18).

[14] Lásd a Statisztikai Havi Közlemények 1964. évi 2. sz. 15. és 40. p.

4. A mezőgazdaság részesedése néhány ország 1959. évi nemzeti jövedelmének termelésében[a]

Участие сельского хозяйства в производстве национального дохода в некоторых странах в 1959 г.

Share of the Agriculture in the Production of National Income of Selected Countries, 1959

Ország (1)	A mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelem termelésében (%) (2)	Ország (1)	A mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelem termelésében (%) (2)
1. Amerikai Egyesült Államok	4,1	Dánia	16,8
2. Egyesült Királyság	4,2	5. Olaszország	18,9
Belgium	6,5	Románia	19,3
Kanada	6,9	Finnország	19,9
3. Német Szövetségi Köztársaság (1958)	7,2	Szovjetunió	21,2
Csehszlovákia	9,0	Argentína	23,2
Hollandia	10,4	6. Lengyelország	25,0
Ausztria	11,2	Brazília	26,0
4. Német Demokratikus Köztársaság	12,2	Spanyolország (1957)	27,0
Norvégia	12,2	7. *Magyarország*	*27,4*
Japán	16,5	8. Görögország	31,8
		Bulgária (1958)	35,5

[a] Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv, Központi Statisztikai Hivatal 1962. 85. p.

Горизонтальная графа: (1) Страны; (2) участие сельского хозяйства в производстве национального дохода (процент).

Вертикальная графа: 1. США; 2. Объединённое Королевство 3. ГФР; 4. ГДР; 5. Италия; 6. Польша; 7. Венгрия; 8. Греция.

Heading: (1) Countries; (2) share of the agriculture in the production of national income (per cent).

Lateral text: 1. USA; 2. United Kingdom; 3. GFR; 4. GDR; 5. Italy; 6. Poland; 7. Hungary; 8. Greece.

A mezőgazdasági termelésnek az iparinál lassúbb növekedése természetesen ceteris paribus (vagyis többek között a mezőgazdasági termékek és az iparcikkek iránti szükségletek egymáshoz viszonyított változatlan nagysága mellett is) inkább a mezőgazdasági aktív keresők száma növelésének irányában hatna: számtalan adat bizonyítja azonban azt is, hogy a gazdasági fejlődés nálunk aktuális szakaszában az egyes népgazdasági ágak termékei iránti szükségletek nem azonos arányban nőnek. A gazdasági fejlődéssel (az egy lakosra jutó reáljövedelem nagyságának növekedésével) a különböző termékek és szolgáltatások iránti szükségleteink abszolut és egymáshoz viszonyított nagysága is megváltozik és néhány (elsősorban nyugati) közgazdász éppen ebben látja a mezőgazdasági aktív kereső népesség száma, ill. aránya csökkenésének magyarázatát.

A mezőgazdasági termékek iránti szükségletek (ill. kereslet) relatíve lassúbb növekedésére hivatkozó magyarázat

A gazdasági fejlődésnek az iparosodással meginduló, jelenleg nálunk is aktuális szakaszában, — mintegy a termelés (és szolgáltatás nyújtás) alakulása terén tapasztalható változások természetes magyarázataként — a túlnyomórészt mezőgazdasági (bár relatíve egyre több ipari) munkát tartalmazó élelmiszerek iránti kereslet (ill. élelmiszerfogyasztás) a túlnyomó-

részt ipari munkát tartalmazó iparcikk-keresletnél (ill. fogyasztásnál) és a szolgáltatások iránti keresletnél (ill. fogyasztásnál) is lassabban nő, ezekhez viszonyított nagysága és a lakosság összkeresletén (ill. fogyasztásán) belüli aránya tehát csökken.

5. Az élelmiszerkiadások aránya az 1959. évi összes személyi fogyasztási kiadásokban néhány országban[a]

Удельный вес расхода на продовольственные продукты во всех личных потребительских расходах в 1959 г., в некоторых странах

Ratio of the Food Expenditures within the Total Personal Consumption Expenditure for 1959, in Selected Countries

Ország (1)	Az élelmiszerkiadások aránya az összes személyi fogyasztási kiadásokban (%) (2)	Ország (1)	Az élelmiszerkiadások aránya az összes személyi fogyasztási kiadásokban (%) (2)
1. Amerikai Egyesült Államok	22	Hollandia	32
Kanada	23	Franciaország	32
Ausztrália	25	Ausztria	35
Svédország	27	Finnország	39
Dánia	28	Peru (1958)	40
Belgium	30	3. *Magyarország*	*41*
Norvégia	30	4. Olaszország	45
2. Egyesült Királyság	31	Jugoszlávia (1960)	47

[a] Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv. Központi Statisztikai Hivatal, 1962. 199. p. Az országok sorrendje itt sem jelez szigorú gazdasági fejlettség szerinti sorrendet. Megjegyzendő azonban, hogy mivel a gazdasági fejlődéssel az exporton belül (különösen a kevésbé fejlett országokkal folytatott külkereskedelem esetében) nő az ipari és csökken a mezőgazdasági termékek aránya, az importon belül pedig ennek a fordítottja válik egyre jellemzőbbé, a fejlettebb országok termelési struktúrája fejlettségüket, a kevésbé fejletteké pedig fejletlenségüket (ennyiben) eltúlozva fejezi ki, tényleges fejlettségüket tehát — különösen nagyarányú külkereskedelem esetén — fogyasztási szerkezetük hivebben tükrözi.

Горизонтальная графа: (1) Страны; (2) удельный вес расходов на продовольственные продукты во всех личных потребительских расходах.

Вертикальная графа: 1. США; 2. Объединённое Королевство; 3. Венгрия; 4. Италия.

Heading: (1) Countries; (2) ratio of the food expenditures within the total personal consumption expenditure.

Lateral text: 1. USA; 2. United Kingdom; 3. Hungary; 4. Italy.

Ernst Engel már a múlt század második felében megfigyelte, hogy minél jómódúbb egy család, illetve személy, jövedelmének annál kisebb százalékát költi élelemre és annál nagyobb hányadát adja ki különböző egyéb termékekre, ill. szolgáltatásokra. *Engel* megfigyelései azóta — bizonyos módosulásokkal — világszerte igazolódtak. Hasonló következtetésekre juthatunk a magyarországi háztartás-, belkereskedelmi, ill. fogyasztási statisztikák tanulmányozása alapján is. Az élelmiszerek és élvezeti cikkek kiskereskedelmi forgalma 1950-hez viszonyítva 1960-ig 67, 1962-ig 91%-kal nőtt, az iparcikkeké pedig ugyanakkor 127, ill. 131%-os növekedést mutat.[15] Ugyanez a törvényszerűség más összefüggésben: Az évi 6 000 forintnál kevesebb jövedelemmel rendelkező munkások és alkalmazottak 1961-ben jövedelmüknek átlagosan 57,8%-át költötték élelmiszerek és élvezeti cikkek megvásárlására, az ennél nagyobb jövedelemmel rendelkezők minél

[15] Lásd Statisztikai Havi Közlemények 1964. évi 2. sz. 52. p.

nagyobb volt jövedelmük annál kisebb hányadát, az évi 19 200 forintnál nagyobb jövedelemmel rendelkezők pl. csupán 35,8%-át.[16] A gazdasági fejlettség különböző fokain álló országok lakossága fogyasztásának összetétele is lényegében ezeket a különbségeket mutatja. Az 5. tábla az élelmiszerkiadások hányada növekedésének sorrendjében mutatja az élelmiszerkiadások hányadának 1959. évi alakulását néhány országban.

Ezek a keresleti, illetve fogyasztási tendenciák természetesen elsősorban a fogyasztási cikkekre, illetve szolgáltatásokra jellemzők, a termelőeszköz- és fogyasztási cikktermelés különböző arányai miatt az egyes népgazdasági ágak össztermelése, illetve szolgáltatásai iránti igények (szükségletek, kereslet stb). ezektől bizonyos fokig eltérhetnek és el is térnek.

Kétségtelen tehát, hogy a mezőgazdasági termékek iránti szükséglet valóban lassabban nő, mint a más népgazdasági ágak termékei iránti szükségletek, s ez a körülmény valóban indokolni látszik a mezőgazdasági aktív keresők arányának csökkenését.[17] Mint (a 2—5. táblák egybevetése alapján is) látható, rendkívül feltűnő a fogyasztási, termelési és foglalkoztatottsági szerkezeteknek a gazdasági fejlődéssel együttjáró változási tendenciája.

Igen figyelemre méltó továbbá a szükségleti, illetve fogyasztási struktúra megváltozására hivatkozó magyarázatnak az eddig említett többi elgondolással való összefüggése, amit körülbelül így fogalmazhatnánk meg: Gazdasági fejlődésünknek abba a szakaszába léptünk, amikor a mezőgazdasági termékek iránti szükségleteink lassabban nőnek, mint az iparcikkek és a különféle szolgáltatások iránti szükségleteink, *ezért* a mezőgazdasági termelés is lassabban nő, mint az ipari termelés és a különféle szolgáltatások mennyisége, *ezért* a mezőgazdaságnál gyorsabban fejlődő iparban és más népgazdasági ágakban a foglalkoztatottsági lehetőségek is gyorsabban nőnek, mint a mezőgazdaságban, így fel tudják szívni a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt, másrészt kedvezőbben alakulnak a kereseti lehetőségek is, mint a mezőgazdaságban, *ezért* a nagyobb és rendszeresebb keresetek, valamint a városi életforma korábban és jelenleg is fennálló vonzásának hatására megindul a mezőgazdasági aktív kereső népességnek az iparba, illetve más népgazdasági ágakba való átáramlása, s ezzel együtt (gyakran a kétlakiságnak, mint átmeneti formának a közbeiktatásával) a faluból a városba költözése is, ami — vagy közvetlenül, vagy bizonyos idő eltelte után — magával vonja a mezőgazdasági össznépesség, illetve falusi népesség egy részének nem mezőgazdasági, illetve városi népességgé való átalakulását is.

E magyarázat azonban — az előzőkhöz hasonlóan — a benne foglalt érvelések szembetűnő logikai egysége ellenére sem kielégítő, mert a foglalkoztatottsági lehetőségeknek, illetve a foglalkoztatottak számának és arányának nagysága sohasem csak a szükségletek és a szükségleteket kielégíteni hivatott termelés nagyságától és belső arányaitól, hanem a termelés nagyságát a foglalkoztatottak számával együtt egyenrangú tényezőként meghatározó munkatermelékenység (pl. egy aktív keresőre jutó termelés) alakulásától is függ. Hiába nőne pl. a mezőgazdasági termékek iránti szükség-

[16] Lásd Statisztikai Időszaki Közlemények 50. köt. (Háztartásstatisztika, 1961) 31. p.

[17] Kizárólag erre a körülményre vezeti vissza a mezőgazdasági aktív kereső népesség más népgazdasági ágakba áramlását pl. *Lauren Soth* a „Labor Mobility and Population in Agriculture" c. tanulmánykötetben (191—197 p.) megjelent dolgozatában (11).

let, illetve az e szükségletet kielégíteni hivatott mezőgazdasági termelés az iparinál és más ágazatbelieknél lassabban, ha a mezőgazdasági munka termelékenysége ennél is lassabban nőne (vagy változatlan színvonalon maradna, illetve csökkenne), akkor nőnie kellene a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának is. Ha a mezőgazdasági termékek iránti szükséglet, illetve a mezőgazdasági termelés egyáltalán nem nőne (ami nem áll fenn), a mezőgazdasági aktív keresők számának csökkenő mezőgazdasági munkatermelékenység mellett nőnie, változatlan színvonalú munkatermelékenység mellett pedig változatlannak kellene maradnia. Sőt ha a mezőgazdasági termékek iránti szükséglet, illetve a mezőgazdasági termelés nagysága csökkenne, akkor sem kellene feltétlenül csökkenie a mezőgazdasági aktív keresők számának, hanem nőnie kellene, ha a termelékenység még gyorsabban csökkenne, és változatlannak kellene maradnia, ha a termelékenység a szükségletekkel, illetve termeléssel azonos ütemben csökkenne.

A mezőgazdasági munkatermelékenység növekedésére hivatkozó magyarázat

A mezőgazdasági munka termelékenysége népgazdaságunkban (ha lassan is) valóban nő és tagadhatatlan, hogy egy meghatározott termékmennyiség előállításához nagyobb munkatermelékenység mellett — ceteris paribus — kevesebb aktív keresőre van szükség, vagyis tagadhatatlan a munkatermelékenység növekedésének munkaerő-felszabadító jellege.[18] Ismeretes, hogy mezőgazdasági traktorállományunk 1949-hez viszonyítva (traktoregységre átszámítva) 1960-ig majdnem megnégyszereződött, 1962-ig pedig közel megötszöröződött, a műtrágyafelhasználás (hatóanyagra átszámítva) pedig ugyanakkor nyolc, ill. tizenháromszoros, az öntözött terület nagysága három és félszeres, ill. nyolcszoros növekedést, az egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó nettó termelés értéke 40, ill. (1963-ig) 72%-os növekedést jelez. A mezőgazdasági munka termelékenységének növekedése azonban — bár a mezőgazdasági aktív keresők eláramlásával — mint láttuk — kétségtelenül összefügg, önmagában véve szintén nem lehet kielégítő magyarázata a mezőgazdasági aktív keresők aránya csökkenésének. Ha ugyanis elfogadnánk ezt a magyarázatot, képtelenek lennénk választ adni többek közt a következő három kérdésre:

1. Ha elfogadjuk, hogy a munka termelékenységének növekedése valamely népgazdasági ágban önmagában véve is az adott ág aktív keresői számának csökkenését idézi elő, akkor mivel magyarázható az, hogy az ipari aktív keresők száma nem csökken, sőt erőteljesen növekszik annak ellenére, hogy az ipari munka termelékenysége is nő, sőt gyorsabban nő, mint a mezőgazdaságié?[19]

[18] A mezőgazdasági munkatermelékenység (az egy aktív keresőre jutó termelés) növekedésének és az ipari termelés, ill. az ipari munkavállalási lehetőségek megnövekedésének szerepét hangsúlyozza a mezőgazdasági aktív keresők arányának csökkenését magyarázva *dr. Lengyel László* is korábban említett kiváló, számos értékes elemzést tartalmazó tanulmányában (8).

[19] Az egy ipari aktív keresőre jutó nettó termelés értéke 1949-hez viszonyítva 1960-ig 86 1963-ig pedig 112%-kal nőtt, szemben az egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó nettó termelés értékének — részben az aktív keresők számának bizonyos mértékig a mezőgazdasági rejtett munkanélküliség megszünését is jelentő csökkenésére visszavezethető — 40, ill. 72%-os megnövekedésével. Elsősorban az ipari munka termelékenységének relative gyorsabb ütemű növekedésével, ill. relative magasabb színvonalával magyarázható az a jelenség is, hogy egy ipari aktív kereső egy mezőgazdasági aktív keresőnél jóval nagyobb (ill. egy mezőgazdasági aktív kereső egy iparinál jóval kisebb) mértékben járul hozzá a nemzeti jövedelem gyarapításához. Egy ipari aktív kereső nálunk három, három és félszer annyi nemzeti jövedelmet állit elő mint egy mezőgazdasági,

2. Mivel magyarázható, hogy annak ellenére, hogy a mezőgazdasági munka termelékenysége hazánkban, ha nem is gyors ütemben, a század első felében is nőtt a mezőgazdasági aktív keresők aránya változatlanul 51—61% között ingadozott, rohamos csökkenése csak évszázadunk második felében, a nyugat- és közép-európai országok többségénél 50—60 évvel később indult meg?

3. Mivel magyarázható, hogy pl. (a gazdaságilag igen gyengén fejlett) Indiában a mezőgazdasági aktív keresők aránya 1881 és 1921 között 50,7%-ról 69,7%-ra nőtt, majd lényegében napjainkig változatlan szinten ingadozik és ma is magasabb, mint a múlt század nyolcvanas éveiben volt annak ellenére, hogy a mezőgazdasági munka termelékenysége az öntözéses gazdálkodásnak az 1880-as években kezdődő nagymértékű elterjedéséből adódóan éppen akkor viszonylag gyors, az iparinál is gyorsabb fejlődésnek indult?

Ezekre a kérdésekre (és számos más kérdésre is) a mezőgazdasági aktív keresők arányának csökkenését kirázólag a mezőgazdasági munka termelékenységének növekedésével magyarázó felfogás alapján nem tudunk választ adni.[20]

A föld megművelésének extenzív, ill. intenzív jellegére hivatkozó magyarázat

E magyarázat szerint, mely a mezőgazdasági munkatermelékenység növekedésére hivatkozó koncepció egyik változataként is felfogható, a mezőgazdasági aktív keresők száma, ill. aránya valamely országban a föld megművelésének extenzív, ill. intenzív jellegétől függ, ezért e mutatók nemzetközi különbségei is a föld megművelésének jellegében fellelhető különbségekre vezethetők vissza. „Olyan országokban, ahol a földterület bőséges, mint például az Egyesült Államokban — írja *dr. Ajtai Miklós* egyik cikkében (13) — a részarány az extenzív művelés miatt alacsonyabb, míg például Hollandiában, ahol a föld intenzívebb megművelése a jellemző, a részarány természetesen magasabb." Ezzel függ össze az az elképzelés is, hogy a mezőgazdasági termelés belterjesebbé válása a munkatermelékenység emelkedé-

a mezőgazdasági aktív keresőknek az iparba áramlása tehát nemcsak ezen aktív keresők szempontjából, hanem az egész népgazdaság szempontjából is előnyös, átáramlásuk fékezése a ennyiben gazdasági fejlődés fékezésével egyértelmű. A gazdaságilag aktív mezőgazdasági népesség arányát és a mezőgazdasági eredetű nemzeti jövedelem arányát bemutató (3. és 4.) táblák adatainak egybevetéséből világosan kitűnik, hogy a mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelem termelésében való részesedése mindenütt kisebb, mint a gazdaságilag aktív össznépességen belüli aránya. Ez kézzel fogható bizonyítja, hogy a mezőgazdasági munka termelékenysége ezekben az országokban is lassabban nőtt (vagyis kisebb) az ipari munkáénál, a mezőgazdasági aktív keresők tehát nemcsak Magyarországon, hanem jóformán világszerte kisebb arányban járulnak hozzá a nemzeti jövedelem termeléséhez, mint az ipari aktív keresők stb. Ezen egybevetésből is kitűnik, de az ENSz Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezetének (FAO) megítélése szerint megállapítható, hogy általában minél fejlettebb (iparosodottabb) egy ország, annál kisebb a mezőgazdasági aktív keresők aránya és a mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelem létrehozásában való részesedése közti különbség (ami a mi adataink alapján nem igazolható) és fordítva, ami azzal is összefügg, hogy a gazdasági fejlődéssel nő és egyre kiegyenlítettebbé válik az aktív kereső népesség átlagos iskolázottsági (szakképzettségi) színvonala. A gazdasági fejlődés során, legalábbis annak kezdeti szakaszában, a mezőgazdasági aktív keresők (ill. a falusi népesség) arányának kb. 25%-os (pl. 70-ről 45%-ra való) csökkenése az egy lakosra jutó nemzeti jövedelemnek kb. megkétszereződését vonja maga után (11).

[20] A termelékenységnövekedésre hivatkozó felfogás híveivel gyakran arról szoktak vitatkozni, hogy a termelékenységnövekedés okozza-e a mezőgazdasági aktív keresők eláramlását vagy fordítva: a mezőgazdasági aktív keresők eláramlása teszi szükségessé a mezőgazdasági munka termelékenységének fokozottabb növekedését. Világos, hogy amennyiben az eláramlás még nem haladta meg a közgazdaságilag indokolt (a termelékenység alakulásától csak részben függő, közelebbről e tanulmány következő pontjában tisztázott) mértéket, a termelékenységfejlődésnek ebben a vonatkozásban elsősorban „munkaerőfelszabadító", amennyiben pedig már meghaladta „munkaerőpótló" szerepe van.

séből eredő munkaerő-megtakarítás nagy részét leköti, vagyis mérsékli, fékezi a mezőgazdasági aktív keresők számának, ill. arányának csökkenését.[21]

A földművelés jellege, ill. e jelleg változása általában nemcsak a területegységre jutó összmunkaráfordítások nagyságának a változását, hanem a területegységre jutó hozamok változását is jelenti, s így — mint a munkatermelékenység változásának egyik megnyilvánulása — kétségtelenül befolyásolja (bár — mint láttuk — növekedése a csökkenés, csökkenése a növekedés irányában befolyásolja és önmagában véve nem határozza meg) a mezőgazdasági aktív keresők számát, ill. arányát is. Amennyiben a területegységre jutó aktív keresők számának a változását is jelentené, az intenzívebbé, ill. belterjesebbé válás e számot — a mezőgazdaságilag művelt földterület nagyságának változatlansága esetén — megnövelné és fordítva. Bárhogyan is álljon azonban a dolog a földművelés jellege fejlődési irányának és a mezőgazdasági aktív keresők száma, ill. aránya fejlődési irányának egybevetése gyakran nem igazolja a szóban forgó magyarázat alapfeltevését. Magyarországon pl. (az ország mai területére átszámított) nagyjából változatlan szántóterületen belül a múlt század végétől e század közepéig majdnem megduplázódott a legmunkaigényesebb kapásnövények és zöldségfélék aránya (a múlt század végén 20—21 %-ot, az 1947-1949. években átlagosan 38%-ot tett ki), a mezőgazdasági aktív keresők száma ennek ellenére alig nőtt (sőt néha csökkent is), aránya pedig 51—61% között ingadozott. 1949 után e munkaigényes kultúrák szántóterületi aránya alig változott (az 1957—1960. években átlagosan 37%-ot tett ki), a mezőgazdasági aktív keresők száma és aránya pedig rohamos csökkenésnek indult, ami a mezőgazdaságunk belterjes irányú fejlesztésére a legutóbbi évek során (különösen 1957 óta) tett erőfeszítések ellenére is folytatódott és ma is tart.

Nem tudnánk azonban a föld megművelésének jellegére hivatkozó magyarázat alapján választ adni többek közt a következő három kérdésre sem:

1. Mivel magyarázható, hogy bár ma kisebb ugyan a mezőgazdasági aktív népesség aránya az Amerikai Egyesült Államokban, mint Hollandiában (az Egyesült Államokban 1960-ban 8, Hollandiában pedig 12% volt), nem is olyan régen, a század elején még nagyobb volt (1900-ban az Egyesült Államokban 38, Hollandiában 31%-ot tett ki) annak ellenére, hogy a föld megművelése Hollandiában a század elején is intenzívebb jellegű volt, mint az Egyesült Államokban (ahol a földterület a népességszámhoz viszonyítva akkor a mainál is nagyobb bőségben állt rendelkezésre)?

2. Mivel magyarázható, hogy bár Brazíliában vagy Spanyolországban, ahol a föld megművelése még extenzívebb jellegű, mint az Egyesült Államokban, a mezőgazdasági aktív népesség aránya nagyobb (1950-ben — mint láttuk — Brazíliában 61, Spanyolországban 49% volt), mint az Egyesült Államokban?

3. Mivel magyarázható, hogy az Egyesült Királyságban ahol a föld megművelése intenzívebb jellegű vagy Belgiumban, ahol sokkal intenzívebb, jel-

[21] Lásd erről *Tímár Jánosnak* a *Népszabadság* 1964. február 19-i számában megjelent cikkét (14).

legű, mint az Egyesült Államokban a mezőgazdasági aktív népesség aránya kisebb, ill. kb. ugyanakkora (az Egyesült Királyságban 1960-ban 4, Belgiumban pedig 11% volt), mint az Egyesült Államokban?

A föld megművelésének jellegére hivatkozó magyarázat alapján e kérdésekre nem tudunk választ adni, nem tudjuk tehát kielégítően megmagyarázni a mezőgazdasági aktív keresők arányának alakulását, illetve nemzetközi eltéréseit sem, bár a földművelés jellege, mint a mezőgazdasági munkatermelékenység fejlődésének egyik jellemzője, kétségtelenül hatással van erre az arányra.

A MEZŐGAZDASÁGI AKTÍV KERESŐ NÉPESSÉG SZÁMA, ILL. ARÁNYA CSÖKKENÉSÉNEK MAGYARÁZATA

A csökkenés tényének gazdaságelméleti magyarázata

E csökkenés megértéséhez először is azt kell tisztáznunk, hogy mit is kell értenünk aktív kereső, foglalkoztatott stb. népességen?

Aktív kereső, foglalkoztatott stb. népességen *gazdasági funkciója alapján megítélve* a népességnek azt a rétegét kell értenünk, mely bizonyos időszakon (pl. egy éven) belül bizonyos ideig (a munkaidő alatt) a lakosság szükségleteit kielégítő termékeket, illetve szolgáltatásokat termel, illetve nyújt. Abszolút száma és viszonylagos nagysága tehát egyrészt a termékeire, illetve szolgáltatásaira irányuló szükséglet abszolút és viszonylagos nagyságától, másrészt a szükséglet kielégítésével kapcsolatos képességeitől függ. A különböző termékek, illetve szolgáltatások iránti szükségletek nagysága részint a lakosok számától, a legkülönbözőbb ismérvek szerinti megoszlásától, a különböző korú, nemű stb. lakosok szervezetének adottságaitól, valamint jövedelmétől és a vonatkozó termékek, illetve szolgáltatások árától, vagyis a lakosság fizetőképességétől függ. Az aktív keresők szükségletkielégítő képessége, termelő, illetve szolgáltatásnyújtó tevékenységük eredményessége pedig e tevékenység, vagyis a munka időtartamától, intenzitásától és termelékenységétől függ.

A lakosságnak (fizetőképessége alapján támasztott) szükségletei kielégítéséhez kizárólag különböző (mezőgazdasági, ipari stb.) fogyasztási cikkekre és fogyasztói szolgáltatásokra van szüksége. Ez utóbbiak folyamatos termelése (ill. nyújtása) viszont az előállításukhoz (ill. nyújtásukhoz) szükséges termelőeszközök, ill. termelőszolgáltatások folyamatos előállítását (ill. nyújtását) is szükségessé teszi.[22] Szükség van ezenkívül a kivitelre kerülő termékek (termelőeszközök és fogyasztási cikkek) és (termelői és fogyasztói) szolgáltatások megtermelésére (ill. nyújtására), valamint a termelés és fogyasztás folyamatosságát, zökkenőmentességét biztosító készletképzésre (ill. utánpótlásra) is, nincs szükség viszont a behozatalból fedezett termelői és fogyasztói szükségletek termelés, ill. szolgáltatásnyújtás révén történő biztosítására. Szükségleteken, ill. a szükségleteket kielégíteni hivatott termelésen, ill. szolgáltatásnyújtáson tehát a készletezést és a ki-

[22] Zárt gazdaságban azt, hogy milyen és mennyi termelőeszközt termelünk (a készletezési szükségleteken kívül) kizárólag az határozza meg, hogy adott nagyságú és szerkezetű szükségleteink kielégítése milyen és mennyi fogyasztási cikket követel meg, s hogy a termelőerők fejlettségének adott fokán (adott munkatermelékenység mellett) ez utóbbiak létrehozásához milyen és mennyi termelőeszközre van szükség.

vitelt szolgáló mennyiségekkel megnövelt és behozatalokkal csökkentett szükséglet (ill. termék vagy szolgáltatás) mennyiségét kell értenünk.[23]

Az aktív keresők szükségletkielégítő képességét meghatározó tényezők növekedésének munkaerő-felszabadító, illetve — pótló jellege van: minél nagyobb pl. a munkaidő, a munkaintenzitás vagy pl. valamely területegységre eső évi terméshozam, annál kevesebb aktív keresőre van szükség — ceteris paribus — egy meghatározott termékmennyiség létrehozásához és fordítva. Bár a mezőgazdasági aktív keresők munkájának a többi népgazdasági ágbeliekéhez viszonyított ideje és intenzitása javuló tendenciát mutat (és a jövőben ezt a tendenciát fokozni is kívánjuk)[24], e változások külön elemzésétől itt eltekintünk. Szükségletkielégítő képességen a továbbiakban az egy aktív keresőre jutó termelés nagyságát fogjuk érteni, ebben a mutatóban ti. már a munkaintenzitás — és munkaidő — változások hatása is kifejezésre jut. Ez a mutató egyébként az egyik leggyakrabban használt (bár egyéb elemzési célokra nem minden esetben a legjobb) termelékenységi mutató. A mezőgazdasági munkatermelékenység-változások egyéb megnyilvánulásait (pl. a területegységre jutó évi terméshozamok változásait) is ennek a mutatónak a változásaira kell átszámítanunk, ez ti. — mint az alábbiakból is ki fog tűnni — az a mutató, melynek felhasználásával a mezőgazdasági munkatermelékenységnek a foglalkoztatottságot befolyásoló szerepe a legáttekinthetőbben elemezhető.

(A)

Sorszám	Az aktív keresők száma ...	ha a szükségletek (termelés stb.) nagysága ...	a munkatermelékenység (egy aktív keresőre jutó termelés) pedig ugyanakkor ...
1.	nő	nő	csökken
2.		nő	változatlan
3.		a termelékenységnél gyorsabban nő	a szükségleteknél lassabban nő
4.		változatlan	csökken
5.		a termelékenységnél lassabban csökken	a szükségleteknél gyorsabban csökken
6.	változatlan	a termelékenységgel azonos ütemben nő	a szükségletekkel azonos ütemben nő
7.		változatlan	változatlan
8.		a termelékenységgel azonos ütemben csökken	a szükségletekkel azonos ütemben csökken
9.	csökken	csökken	nő
10.		csökken	változatlan
11.		a termelékenységnél gyorsabban csökken	a szükségleteknél lassabban csökken
12.		változatlan	nő
13.		a termelékenységnél lassabban nő	a szükségleteknél gyorsabban nő

[23] Az 1959. évi sakktáblamérleg adatai szerint a mezőgazdaság teljes termelésének 61,5 %-a szolgálta a termelőágak anyagfogyasztását (ebből 36,4 % a mezőgazdaságét, 23,6 % az iparét, amiből 87,5 % élelmiszer ipar anyagfogyasztás volt), 28,2 % a lakosság, a közületek és a szolgáltató vállalatok fogyasztását, 5,8 % az exportot, 4,5 % a beruházást, felújítást és készletnövekedést. (Lásd 1960. évi Statisztikai Évkönyv 355. p.)

[24] Lásd erre vonatkozóan *dr. Lengyel László* korábban említett tanulmányában közzétett becslését (8).

Az alapvető összefüggés, melyből az aktív keresők száma alakulásának megértéséhez ezek után kiindulhatunk a következő:

Szükségletek (illetve az ezt kielégíteni hivatott termelés, illetve szolgáltatásnyújtás) nagysága = aktív keresők száma × munkatermelékenység

$$\text{ahonnan: Munkatermelékenység} = \frac{\text{szükségletek (termelés stb.) nagysága}}{\text{aktív keresők száma}};$$

$$\text{Aktív keresők száma} = \frac{\text{szükségletek (termelés stb.) nagysága}}{\text{munkatermelékenység}}$$

Az előbbi (A) tábla az aktív keresők számának a szükségletek (termelés stb.) és a termelékenység egymáshoz viszonyított változásainak hatására történő, a permutáció-képzés szabályai szerint lehetséges változatait foglalja össze.

A tábla 13. esete szerint *a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának azért kell csökkenie, mert a mezőgazdasági termékek iránti szükséglet növekedése lassúbb a termelékenység növekedésénél, pontosabban: a mezőgazdasági aktív keresők egy főjére jutó termelésnövekedésnél, illetve az így értelmezett termelékenységnövekedésből adódó termelésnövekedésnél.*

Mezőgazdaságunk bruttó termelése (amely a személyes fogyasztási, az újratermelési, a kiviteli és a készletezési szükségletek kielégítését egyaránt szolgálta) 1949-hez viszonyítva 1960-ig 35, 1963-ig pedig 45%-kal nőtt.[25] Az egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó bruttó termelés növekedése ugyanakkor 59, ill. 104%-ot tett ki. A mezőgazdasági aktív keresők száma ennek megfelelően 15, ill. 29%-kal csökkent.

Az ipari és a különböző szolgáltatási ágakbeli aktív keresők számának alakulását a 3. eset világítja meg. Az ipar vonatkozásában ez azt jelenti, hogy az ipari termékek iránti szükséglet növekedése a termelékenység növekedéséből adódó termelésnövekedés ütemét jelentősen meghaladja, az ipari foglalkoztatottak számának tehát nőnie kell; a szolgáltatási ágak esetében pedig a szükségletek növekedése még jelentősebben haladja meg az ez esetben népgazdasági szinten relatíve leglassúbb termelékenység-növekedésből adódó volumennövekedést, a foglalkoztatottak számának ezért itt még gyorsabban kell növekednie.

Az egyes mezőgazdasági ágak aktív kereső népessége számának a fenti összefüggésekből adódó változásai okozzák az aktív kereső össznépesség számának (1949-hez viszonyítva 1960-ig 17, 1963-ig 15%-kal való) megnövekedése mellett ezen össznépesség népgazdasági ágak közötti megoszlásának, s ezen belül a mezőgazdasági aktív keresők aránya csökkenésének nálunk is és más országokban is megfigyelt, korábban leírt tendenciáit.

Az előbbi tábla alapján egyébként világosan látható az is, hogy a munkatermelékenység növekedése csak a szükségletek egyidejű csökkenése, változatlansága, illetve lassúbb ütemű növekedése esetén kívánja meg az aktív keresők számának csökkenését, ez a szám növekvő munkatermelékenység mellett is nő, ha a szükségletek a munkatermelékenységnél gyorsabban nőnek (mint pl. az ipar és a szolgáltató ágak esetében), illetve változatlan marad, ha a szükségletek a termelékenységgel éppen azonos ütemben nőnek. Az aktív keresők száma ugyanakkor csökkenhet változatlan munkatermelékenység esetén is, ha a szükségletek nagysága is csökken, sőt csökkenő termelékenység esetén is, ha a szükségletek nagysága a termelékenységnél gyorsabban csökken stb.

[25] Lásd Statisztikai Havi Közlemények 1964. évi. 2. sz. 40. p.

A termelékenység növekedésére támaszkodó felfogás korábbi bírálata során jeleztük, hogy e felfogás alapján azt sem tudjuk megmagyarázni, hogy miért nőtt, illetve stagnált és stagnál viszonylag magas színvonalon a gazdaságilag aktív mezőgadasági népesség aránya 1881-től kezdődően Indiában, annak ellenére, hogy éppen ebben az időben indult az öntözéses gazdálkodás elterjedése révén a mezőgazdasági munkatermelékenység viszonylag gyors, a kézműiparinál is gyorsabb fejlődésnek. E helyzet kialakulásában kétségtelenül szerepe volt annak, hogy ebben az időben Indiában nőtt a mezőgazdasági termékek nettó exportja és nőtt az iparcikkek importja is, de annak is, hogy egy olyan gyengén fejlett országban mint India nemcsak a mezőgazdasági és ipari munkatermelékenység egymáshoz viszonyított üteme alakul a gazdasági fejlődés magasabb fokán megfigyelhetőtől eltérően, hanem a különböző népgazdasági ágak termékei iránti szükségletek egymáshoz viszonyított nagysága is. A gazdagodás ti. annyira gyengén fejlett országban, mint India az élelmiszerkereslet *százalékos* növekedésével is együttjárhat, mint ahogy ezt a Bombayban 1944—1945-ben végzett háztartásstatisztikai felméréseknek eredményei is jelezték. A gazdaságilag aktív mezőgazdasági népesség arányának növekedése és magas színvonalon való stagnálása tehát valószínűleg azzal *is* magyarázható, hogy a mezőgazdasági termékek iránti szükségletek növekedése meghaladta a relatíve gyors mezőgazdasági munkatermelékenység növekedési ütemét. Ez a fejlődés magasabb fokán pl. Magyarország esetében, mint láttuk, az iparra, illetve más ágakra jellemző. Ebből az is leszűrhető, hogy a mezőgazdasági aktív keresők arányának a mezőgazdasági termékek iránti szükségleteknek a mezőgazdasági munkatermelékenységnél lassúbb növekedéséből adódó jelenleg nálunk is megfigyelhető csökkenése és a foglalkozási szerkezet ezzel együttjáró gyökeres átalakulása történetileg átmeneti jelenség, a gazdasági fejlődés korábbi és későbbi szakaszaiban, mint ezt több, itt most nem közölhető adattal is lehet bizonyítani, egészen más fejlődési tendenciák érvényesülnek.[26]

A mezőgazdasági aktív kereső népesség csökkenésének és az ipar, valamint a különböző szolgáltatási ágazatok aktív keresői növekedésének szükségességét a termékek, illetve szolgáltatások kereslete reáljövedelem-elaszticitásának és a termelés, illetve szolgáltatásnyújtás termelékenység-elaszticitásának különbségéből is levezethetjük.[27] Azt is mondhatjuk, hogy a mezőgazdasági aktív keresők számának azért kell csökkennie, mert gazdasági fejlődésünk jelenlegi szakaszában a mezőgazdasági termékek iránti kereslet reáljövedelem-elaszticitása kisebb előállításuk termelékenység-elaszticitásánál, az ipari aktív keresők számának pedig azért kell növekednie, mert az iparcikkek iránti kereslet reáljövedelem-elaszticitása nagyobb előállításuk termelékenység-elaszticitásánál, végül: a különböző egyéb (szolgáltatási) ágazatok aktív keresői számának azért kell szintén igen gyors, az ipariénál is egyre gyorsabb ütemben növekednie, mert a szolgáltatások iránti kereslet reáljövedelem-elaszticitása igen nagymértékben haladja meg termelékenység-elaszticitásukat. Kereslet-elaszticitáson itt természetesen az egyes népgazdasági ágak termékei, illetve szolgáltatásai iránti összkereslet elaszticitását értjük. Ugyanígy termelékenység-elaszticitáson itt nemcsak a fogyasztási cikkek, illetve fogyasztói szolgáltatások termelésének, illetve nyújtásának termelékenység elaszticitását kell értenünk, — hiszen ez utóbbiak termelékenység-változásai számos esetben részben a termelés korábbi (termelőeszköz stb. — termelő) szakaszaiban, nemegyszer más népgazdasági ágba, illetve ágakba visszanyúló termelékenység-változásokban gyökereznek —, hanem az össztermelés, illetve szolgáltatásnyújtás termelékenység-elaszticitását.

Mivel magyarázható már most, hogy a mezőgazdasági termékek iránti szükséglet (illetve a mezőgazdasági termékek iránti kereslet reáljövedelem-elaszticitása) lassabban nő, illetve kisebb más népgazdasági ágak megfelelő mutatóinál és (ami különösen fontos) magánál a mezőgazdasági munkatermelékenységnél (illetve a mezőgazdasági termelés munkatermelékenység-elaszticitásánál)?

A gazdasági fejlődésnek az iparosodást megelőző számos évszázada alatt a mezőgazdaság, annak ellenére, hogy a népgazdaság vezető ága volt, csak rendkívül alacsony színvonalon biztosította a mezőgazdasági termékek iránti szükségleteknek — elsősorban a népesség élelmiszerszükségletének —

[26] Lásd erről szerzőnek a *Demográfia* 1963. évi. 2. számában megjelent tanulmányát (15).
[27] Lásd ezzel kapcsolatban *W. Arthur Lewis* a gazdasági fejlődés elméletével foglalkozó könyvének fejtegetéseit (16).

a kielégítését. A szükségletek kielégítése terén a fő probléma az élelmiszerszükségletek kielégítésének problémája volt, a munkatermelékenység, a munkaerő stb. minden növekedése elsősorban ennek eredményesebb megoldását volt hivatva szolgálni. Ezekben az időkben is megfigyelhető volt azonban, hogy az élelmiszerszükséglet nem végtelenül nagy és amikor kielégítése elér bizonyos színvonalat, kezd teret engedni más szükségletek viszonylag gyorsabb kilégítésének, illetve fejlődésének. Már *Adam Smith* megfigyelte, hogy az emberi gyomornak korlátozott térfogata van, a szegény és a gazdag elsősorban nem az elfogyasztott élelmiszer mennyisége, hanem minősége és főleg más termékek: ruházati cikkek, lakás stb. fogyasztása terén különböznek egymástól, mely szükségleteket Smith tévesen végtelenül nagyoknak hitt. A mezőgazdasági termékek iránti szükségleteink nagysága részben szervezetünk sajátosságaiból adódik. (Ugyanilyen fontos szerepet töltenek be szervezetünk bizonyos sajátosságai más szükségleteink kielégítésével kapcsolatban is.) Amikor a mezőgazdaság, a mezőgazdasági munka termelékenysége eléri azt a fejlődési fokot, amelyen a mezőgazdasági termékek iránti szükségletek viszonylag telítődnek (szaturálódnak), más (iparcikkek, szolgáltatások stb. iránti) szükségletek kielégítésének növelése kezd egyre sürgetőbbé válni.[28] Ez tulajdonképpen az iparosodás erőteljesebb megindulásának természetes alapja.[29] Ezen a fejlődési fokon alakul ki az a helyzet, hogy a mezőgazdasági munka termelékenységének viszonylag lassú növekedése is gyorsabb lehet a mezőgazdasági termékek iránti szükségletek növekedésénél, ami — mint láttuk, — csökkentőleg hat a mezőgazdasági aktív keresők számára.

Miért nő a mezőgazdasági munka termelékenysége lassabban, mint pl. az ipar termelékenysége? Ez részben a mezőgazdasági munka természetéből, feltételeiből (természeti feltételekhez, időjáráshoz stb. való kötöttségéből), részben magából abból a körülményből adódik, hogy a mezőgazdasági termékek iránti szükségletek fejlődése relatíve lassú, ebből adódóan a mezőgazdasági termelés relatíve, vagyis az iparéhoz viszonyítva egyre kisebb volumeneit követeli meg, ami már önmagában véve is az ipar számára teremt kedvezőbb feltételeket a munkatermelékenység növeléséhez.[30] A szolgáltató ágak ebből a szempontból külön problémát jelentenek, melyre itt nem térünk ki.

Több esetben is tapasztalható mellőzöttsége miatt külön kell említenünk a külkereskedelmi forgalom volumenének és áruösszetételének a foglalkozási összetételre, ezen belül a mezőgazdasági aktív keresők számára és arányára gyakorolt hatását. Ez a tényező Magyarország esetében igen jelentős szerepet játszik. Eltérően például a Szovjetuniótól vagy az Amerikai Egyesült Államoktól, ahol a külkereskedelmi forgalom a nem-

[28] Ezt a folyamatot részben az a több országban megfigyelt tendencia is ösztönzi, hogy a mezőgazdasági eredetű termékek árai a mezőgazdasági munkatermelékenység relatíve lassúbb fejlődése miatt az iparcikkek áraihoz viszonyítva — hosszabb távon — egyre magasabbak lesznek, bár a szóban forgó szükségleti struktúramódosulást a merev árrendszer sem akadályozza meg, legfeljebb fékezi annak ütemét.

[29] Lásd ezzel kapcsolatban *W. Arthur Lewis* arra vonatkozó fejtegetéseit, hogyan válik egy ország gazdasági fejlődésének üteme jelentős mértékben függővé árarányai „eltolódásától" vagy külkereskedelmi kapcsolatai, elsősorban élelmiszerbehozatali lehetőségeitől, amennyiben az iparfejlesztést, az ehhez szükséges munkaerő felszabadítását stb. nem készíti elő a mezőgazdasági munkatermelékenység megfelelően gyors, a mezőgazdasági termékek iránti szükségletek viszonylagos szaturáltságát és a szükségletek struktúrájának más termékek, ill. szolgáltatások javára való természetes eltolódását lehetővé tevő fejlődése (16).

[30] Ha a mezőgazdasági munka termelékenysége nem is nő lassabban az iparinál — mint ahogyan ez a második világháború után néhány országban megfigyelhető volt —, a mezőgazdasági aktív keresők száma természetesen akkor is csökken, ha a mezőgazdasági termékek iránti szükségletek (kereslet) növekedése e termelékenységnövekedésnél lassúbb.

zeti jövedelemnek igen csekély hányadát teszi ki, Magyarországon a kivitel aránya belföldi árakon számítva 1949-ben 13, 1960-ban 28, 1962-ben 33 %-ot a behozatal vonatkozó aránya pedig nagyságrendileg nagyjából ugyanennyit: 12, 29, ill. 31 %-ot tett ki. A mi esetünkben tehát a külkereskedelem gazdasági szerepe igen jelentős és ez a szerep az utóbbi közel másfél évtized alatt erőteljesen nőtt is, és a jövőben is inkább növekedése, mint csökkenése várható. Könnyen belátható, hogy ha valamely népgazdasági ág kivitelre, ill. a behozatalt meghaladó ún. nettó kivitelre is termel, akkor több aktív keresőt tud, ill. kényszerül foglalkoztatni mint egyébként és megfordítva, ha termékeiből behozatal, ill. a kivitelt meghaladó mértékű ún. nettó behozatal is van, kevesebb aktív kereső foglalkoztatására nyílik lehetősége, mint egyébként stb. Az elsősorban mezőgazdasági munkát tartalmazó élelmiszerek és élelmiszeripari alapanyagok aránya kivitelünkben az 1949. évi 43,0 %-ról 1960-ra 20,6, 1962-re pedig 19,7 %-ra csökkent (és 1963-ban is csupán 23,1 %-ot tett ki), behozatalunkban pedig ugyanakkor 3,4 %-ról 8,3, ill. 9,6 %-ra nőtt (1963-ban 9,9 %-ot tett ki), a kettő különbsége — a nettó kivitel — tehát 39,6 %-ról 12,3, ill. 10,1 %-ra csökkent (1963-ban 13,2 %-ot tett ki).[34] A nettó kivitel arányának e csökkenése ellenére (mely egyébként 1963-ban 1962-hez viszonyítva ismét emelkedést látszik jelezni) a külkereskedelem szükségletei igen jelentős és egyre növekvő számú mezőgazdasági munkaerőt kötnek le. Mialatt ugyanis, ez az arány 1949-től 1962-ig közel egynegyedére csökkent (és 1963-ig az 1949. évi egyharmadára emelkedett), a nemzeti jövedelem volumene több mint megkétszereződött, a külkereskedelmi forgalom értékének a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya pedig több mint két és félszeresére nőtt, amiből, a pontos becsléshez szükséges adatok hiánya ellenére, az élelmiszerek és élelmiszeripari anyagok nettó kivitele volumenének és az ezáltal lekötött mezőgazdasági aktív keresők számának emelkedésére lehet következtetni.

Nemzeti jövedelmünknek, a külkereskedelmi forgalom értéke nemzeti jövedelmen belüli arányának, az élelmiszerek és élelmiszeripari anyagok nettó exportjának (újabban tapasztalható) emelkedése azt mutatja, hogy külkereskedelmünk a jövőben is „megkötő", ill. gyarapító hatással lesz a mezőgazdasági aktív keresők számának alakulására, ami természetesen a csökkenés egyéb körülményektől is függő általános tendenciáját valószínűleg csak mérsékelni fogja.

Szerepet játszik a foglalkozási összetétel alakulásában a munkaerő külső vándorlása is, melynek e téren betöltött szerepe viszonyaink között a külkereskedelemnél lényegesen kisebb. A készletek, illetve tartalékok képzésének szerepét itt szintén csak említjük, részletesebb elemzése külön tanulmányt igényelne.

A mezőgazdasági aktív keresők száma, ill. aránya csökkenésének üteme különböző egyéb tényezők hatására természetesen eltérhet a szükségletek és termelékenység egymáshoz viszonyított alakulása által diktált ütemtől, ami a gazdasági fejlődés, ill. a fejlődő gazdasági egyensúly által megkövetelt ütemtől való eltérést jelenti, s aminek konkrét vizsgálata szintén külön tanulmányt tenne szükségessé.

A gazdaságelméleti magyarázatában szerepet játszó keresleti tényező néhány demográfiai vonatkozása

A mezőgazdasági aktív keresők számának alakulását meghatározó két fő tényező demográfiailag is determinált.

Vizsgáljuk meg először — bizonyos egyszerűsítő feltételezésekkel — csupán azt, hogy miként hatna a szükséglet (ill. kereslet) és ezen keresztül az aktív keresők számának alakulására a népességszám változásának puszta ténye. Ehhez először is az ún. stabil népesség, mégpedig a tágabban értelmezett stabil népesség feltételezésével kell élnünk, a korösszetétel változatlanságán kívül fel kell tételeznünk a nemek, a családi állapot, a családnagyság stb. szerinti megoszlás változatlanságát is. További egyszerűsítés: a reáljövedelem megoszlásának és egy lakosra jutó nagysága változatlansá-

[31] Lásd Statisztikai Havi Közlemények 1964. évi 2. sz. 51. p.

gának a feltételezése. Ezen egyszerűsítő feltevések mellett az egy lakosra jutó szükséglet (ill. kereslet) az egy lakosra jutó reáljövedelem módosulása következtében nem változik, az összszükséglet (ill. összkereslet) tehát (mely minden esetben az egy lakosra jutó kereslet és a népességszám szorzataként is felfogható) a népességszámmal azonos arányban és irányban változna.

E feltételezések alapján az egyes népgazdasági ágak aktív keresőinek számát ezen ágak termelékenységének (egy aktív keresőjére jutó termelésének) a népességszámhoz viszonyított alakulása határozná meg az alábbi táblában foglalt törvényszerűségek szerint.

(B)

Sorszám	Valamely népgazdasági ág aktív keresőinek száma . . .	ha a népesség (a reáljövedelem megoszlásának és egy lakosra jutó nagyságának változatlansága mellett) . . .	a vonatkozó népgazdasági ág termelékenysége (egy aktív keresőre jutó termelése) pedig ugyanakkor . . .
1.	nő	stabil növekvő	csökken
2.		stabil növekvő	változatlan
3.		stabil (a termelékenységnél gyorsabban) növekvő	a népességszámnál lassabban nő
4.		stacionér	csökken
5.		stabil (a termelékenységnél lassabban) fogyó	a népességszámnál gyorsabban csökken
6.	változatlan	stabil (a termelékenységgel azonos ütemben) növekvő	a népességszámmal azonos ütemben nő
7.		stacionér	változatlan
8.		stabil (a termelékenységgel azonos ütemben) fogyó	a népességszámmal azonos ütemben csökken
9.	csökken	stabil fogyó	nő
10.		stabil fogyó	változatlan
11.		stabil (a termelékenységnél gyorsabban) fogyó	a népességszámnál lassabban csökken
12.		stacionér	nő
13.		stabil (a termelékenységnél lassabban) növekvő	a népességszámnál gyorsabban nő

Elvethetjük-e a reáljövedelmek megoszlásának és egy lakosra jutó nagyságának változatlanságából adódó megkötöttséget anélkül, hogy (a stabilnak feltételezett) népesség száma továbbra is helyettesíthesse az aktív keresők számának meghatározásában az egyik fő szerepet játszó szükségleti (ill. keresleti) tényezőt? Igen, a mezőgazdasági aktív keresők számának alakulását vizsgálva ez már nem lenne teljesen alaptalan. A gazdasági fejlődésnek az iparosodással kezdődő szakaszában ti. — mint láttuk — a mezőgazdasági termékek iránti szükséglet általában eléri a kielégítettségnek (szaturáltságnak) azt a fokát, mely mellett az egy lakosra jutó reáljövedelem változása a mezőgazdasági termékek egy lakosra jutó fogyasztását (keresletét) már egyre kevésbé befolyásolja (ill. nem befolyásolja). Közgazdasági szaknyelven szólva: e termékek keresletének (fogyasztásának) reáljövedelem-rugalmassága a 0-hoz, ill. ami ugyanaz: demográfiai-rugalmassága az 1-hez közeledik,[32] vagyis összkeresletük alakulása

[32] A kereslet reáljövedelem-rugalmassága és demográfiai rugalmassága ellentétes irányú alakulásának törvényszerűségéről lásd szerzőnek a *Statisztikai Szemlében* megjelent vitacikkét (17).

egyre inkább azonos arányúvá és irányúvá válik a népességszáméval.[33] Amilyen mértékben tehát valamely ország népessége megközelíti a stabil állapotot és a mezőgazdasági termékek keresletének reáljövedelem elaszticitása a 0-át (ill. demográfiai-elaszticitása az 1-et) olyan mértékben helyettesíthető a mezőgazdasági aktív kereső népesség számát meghatározó tényezők közül a szükségletek (ill. a kereslet) alakulásának tényezője a népességszám alakulásának tényezőjével és használható a mezőgazdasági aktív keresők számának meghatározásához az *(A)* tábla összefüggései helyett a *(B)* tábla. Gazdaságpolitikai szempontból ez úgy fogalmazható meg, hogy *amennyiben* a mezőgazdasági aktív kereső népesség számának csökkenése a mezőgazdasági munkatermelékenységnek a népességszámét meghaladó ütemű növekedéséből (ill. a népességszámnak a mezőgazdasági munkatermelékenységnél lassúbb növekedéséből) adódik, a mezőgazdasági aktív keresők számának, s ezáltal arányának további csökkenését, a mezőgazdasági munkaerő más népgazdasági ágak számára való további felszabadítását a mezőgazdasági munkatermelékenységnek a népességszámnál gyorsabb ütemű fejlesztésével kell biztosítanunk. Hazai körülményeinkre ez a megállapítás nyilvánvalóan *még* nem alkalmazható.

Fontos elméleti, s ezúttal részben gyakorlati jelentősége is van fejtegetéseinknek a magyarországi népességfejlődés ütemének nagyarányú lelassulása következtében is. Bár Magyarország népessége nem tekinthető a szó szigorú, elméleti értelmében véve stacionérnek (sőt stabil-növekvőnek sem), fejlődésének néhány mutatója a stacionér állapot felé való közeledésre enged következtetni. A természetes szaporodási arányszám az 1949. évi 9,2%-ról 1960-ra 4,5%-ra süllyedt, 1961-ben 4,4, 1962-ben és 1963-ban pedig már csak 2,1, ill. 3,2%-ot tett ki.[34] Jól jellemzi a helyzetet a születési arányszám inverzének alakulása is, melynek ezerszerese 1960-ban 68,2 volt, ami igen közel áll a férfi népesség 65,2 évet, és a női népesség 69,6 évet kitevő — az 1959—60. évi halandósági táblából megállapított —születéskor várható átlagos élettartamához,[35] ill. ennek a 67,4 évet kitevő számtani középértékéhez. A születési arányszám inverzének a születéskor várható átlagos élettartammal való teljes egybeesése — mint ismeretes — csak teljesen stacionér népesség esetében lehetséges, s ezt az állapotot Magyarország népessége még nem érte el. Népességünk korpiramisa még nem heverte ki a világháborúk, emigrációk és az abortusz-tiltó rendelkezések nyomait, de a stacionér állapot felé való haladás kétségtelen. Amennyiben pedig egy ország népszaporodásának üteme erősen lelassul, sőt megközelíti a stacionér állapotot, elkerülhetetlen azon termékek, ill. szolgáltatások kereslete fejlődésének, s ezáltal ezek termelése, ill. nyújtása növekedésének lelassulása is, melyek keresletének reáljövedelem-elaszticitása a 0-hoz, ill. demográfiai elaszticitása az 1-hez közeledik. A mezőgazdasági eredetű termékek pedig — mint láttuk — éppen ebbe a csoportba tartoznak. A népességfejlődés

[33] Figyelmet érdemel e gondolatnak *V. Kosztakov* és *P. Litvjakov* a *Planovoe Hozjajsztvo*-ban megjelent cikkében (18) található következő megfogalmazása: „. . . a mezőgazdasági termelés a lakosság legfontosabb létfenntartási szükségleteit elégíti ki. Ezek a szükségletek nem határtalanok és egy meghatározott időszakban a mezőgazdasági termékek termelésének növekedése alapvetően a lakosság aránya növekedésének mértékében fog végbemenni . . . Ennek eredményeképpen zuhanásszerűen csökkenni fog a mezőgazdasági termelésben foglalkoztatottak létszáma és így 1980-ra (a Szovjetunióban — *V. E.*) mintegy 40 százalékkal lesz alacsonyabb az 1970. évi színvonalnál."

[34] Lásd Statisztikai Havi Közlemények 1964. évi 2. sz. 8. p.

[35] Lásd Magyarország népesedése 1961. Statisztikai Időszaki Közlemények, 45. és 271. p.

lelassulása tehát — ebben a vonatkozásban — szintén elősegítője a mezőgazdasági termékek iránti kereslet és a mezőgazdasági termelés más népgazdasági ágakéhoz viszonyított csökkenésének, s *ennyiben* a mezőgazdasági aktív keresők eláramlásának. Ha feltételezzük, hogy a népesség teljesen stacionér, a mezőgazdasági eredetű termékek keresletének reáljövedelem-elaszticitása pedig 0, (ill. demográfiai elaszticitása — 1), akkor a mezőgazdasági aktív keresők számának, s ezáltal arányának változását gyakorlatilag kizárólag az egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó termelés nagysága (vagyis az így definiált munkatermelékenység) határozza meg. A *(B)* táblázat 4., 7. és 12. esete világosan mutatja, hogy a mezőgazdasági aktív keresők száma, s ennyiben aránya is ez esetben a mezőgazdasági munkatermelékenység minden megnövekedésével egyidejűleg az utóbbival arányosan csökkenne, a munkatermelékenység csökkenésével arányosan nőne és változatlan maradna, ha a munkatermelékenység sem változna. A népesség stacionérrá válása és a mezőgazdasági termelésnek a kereslet 0 reáljövedelem-elaszticitása miatti megmerevedése, stacionérrá válása esetén tehát valóban állítható, hogy a mezőgazdasági aktív keresők eláramlása az egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó termelés fokozódásának a mértékétől függ, s ennek arányában kívánatos is. Az a koncepció tehát, amely szerint a mezőgazdasági aktív keresők számának, ill. arányának csökkenése kizárólag a mezőgazdasági munkatermelékenység, pontosabban az egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó termelés növekedéséből adódik, s e növekedés mértékében ösztönzendő, *ennyiben gyakorlati szempontból* nem tekinthető helytelennek, ill. károsnak. Elméleti szempontból ez a koncepció éppoly téves mint pl. az az állítás lenne, hogy az az olló, melynek egyik szára rögzített (mozdulatlan, stacionér!) kizárólag a mozgó szárával vágja a papírt. Nem hibátlan azonban ez a felfogás gyakorlati szempontból sem, tekintve, hogy népességünk sem, és a mezőgazdasági termékek egy lakosra jutó kereslete sem teljesen stacionér.[36] Számolnunk kell ezenkívül — mint ismeretes — a kivitel útján kielégítendő szükséglettel is, ami szintén nem stacionér.

A gazdaságelméleti magyarázatban szerepet játszó termelékenységi tényező néhány demográfiai vonatkozása

E vonatkozásokat (rendkívüli fontosságuk ellenére) itt csak felsoroljuk, behatóbb elemzésük külön tanulmányt érdemelne.[37]

Ide tartoznak a népesedési folyamatoknak a kereslet (ill. szükséglet) alakulás s ezáltal a termelési volumen befolyásolásán keresztül érvényesülő hatásai, a korösszetétel módosulásának az átlagos szakképzettségi színvonal befolyásolásán keresztül gyakorolt hatása, a mezőgazdasági aktív kereső népesség öregedésének és femininizálódásának

[36] Az (igaz nemcsak mezőgazdasági munkát tartalmazó) élelmiszerek és élvezeti cikkek egy lakosra jutó kiskereskedelmi áruforgalma 1960-ban 56, 1962-ben pedig 77 %-kal volt nagyobb az 1950. évinél, ami igen jelentős emelkedésnek tekinthető, bár jóval kisebb az iparcikkek egy lakosra jutó kiskereskedelmi forgalma alakulásának vonatkozó (112, ill. 114 %-os növekedést jelző) adatainál. (Lásd a Statisztikai Havi Közlemények 1964. évi 2. számának 52. oldalát.). *Benedecki Jánosné, Ferge Sándorné, Láng Györgyné* és *Schnell Lászlóné* számításai szerint (19) az élelmiszerfogyasztás jövedelemrugalmassági együtthatójának értéke — az 1952—1960. évekre vonatkozó idősorokon alapuló számítások alapján — 0,6453. E mutató alapján a mezőgazdasági termékek iránti *összszükséglet* alakulása, amiről itt szó van —, természetesen csak igen elnagyoltan becsülhető.

[37] E kérdésről a magyar szakirodalomban lásd *dr. Andorka Rudolf*nak a *Demográfia* 1964. évi 1. számában megjelent közleményét (20). — Nem a legfrissebb, de talán a legteljesebb összefoglalást erről a kérdésről a „Causes et conséquences de l'évolution démographique" c. ENSZ-kiadvány XIII. fejezete tartalmazza (21).

termelékenységi hatásai[38] stb. Ide tartoznak az egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó termelőeszközök, ill. a termelőeszközök egyes elemeire (a mezőgazdaságilag hasznosított területre, ill. a művelt területre, a traktoregységre átszámított traktorállományra stb.) jutó aktív keresők számának megváltozásából adódó termelékenységi hatások, melyek közül a művelt területre jutó mezőgazdasági aktív keresők száma (ill. az egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó művelt terület nagysága) mutatójának az egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó termelés mutatójával való összefüggése, részint az ezen összefüggéssel (ill. ennek az összefüggésnek mezőgazdasági aktív keresők aránya alakulásának megmagyarázására való felhasználhatóságával) kapcsolatos viták, részint e két mutató jelentős időbeli változása miatt feltétlenül figyelmet érdemel.

6. A 100 ha művelt területre jutó mezőgazdasági aktív keresők számának és a mezőgazdasági aktív keresők arányának alakulása néhány országban

Численность сельскохозяйственных активных самодеятельных на 100 га обрабатываемой земли и удельного веса сельскохозяйственных активных самодеятельных в некоторых странах

Number of Active Agricultural Earners per 100Hectars of Cultivated Area and Ratio of Active Agricultural Earners in Selected Countries

Ország (1)	A 100 ha művelt területre jutó mezőgazdasági aktív keresők száma[a] (2)	A mezőgazdasági aktív keresők aránya[b] (3)
Kanada	3,1	20
Ausztrália	3,8	16
1. Amerikai Egyesült Államok	4,0	12
2. Nagy-Britannia	15,2	5
Dánia	19,3	25
Franciaország	24,6	36
Spanyolország	27,4	49
3. *Magyarország*	*37,9*	*54*
Csehszlovákia	40,0	38
4. Olaszország	48,3	42
Ausztria	60,0	32
Jugoszlávia	66,2	71
Hollandia	70,5	20
Svájc	72,0	17
Bulgária[b]	73,5	64[b]
India	82,4	71
Japán	286,8	48

[a] 1948-as területre számított, *Erdei Ferencnek* a *Demográfia* 1959. évi 1. számában megjelent tanulmányából (24) származó adatok.

[b] Az 1950 körül megtartott népszámlálások adatai, a 3. táblázat adataival tehát csak részben azonosak. Bulgária 1956. évi adata a Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyvből (1962) származik.

Горизонтальная графа: (1) Страны; (2) численность сельскохозяйственных активных самодеятельных на 100 гектаров обрабатываемой земли; (3) удельный вес сельскохозяйственных активных самодеятельных.

Вертикальная графа: 1. США; 2. Великобритания; 3. Венгрия; 4. Италия.

Heading: (1) Countries; (2) number of active agricultural earners per 100 hectares of cultivated area (3) ratio of active agricultural earners.

Lateral text: 1. USA; 2. Great Britain; 3. Hungary; 4. Italy.

Colin Clark számos ország vonatkozó adatának vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott (23), hogy az egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó termelés nagysága fordítottan arányos az egységnyi szántóterületre jutó mezőgazdasági aktív kereső férfi népesség számának négyzetgyökével. Megállapítása, melyet nagyságrendileg összehasonlíthatóvá tett termelési mutatók felhasználásával és a vizsgálatba bevont országok szántóterületei

[38] A mezőgazdasági aktív keresők kor és nemek szerinti összetételének, valamint szakképzettségi színvonalának alakulásáról lásd *dr. Klinger András* és *dr. Szabady Egon* korábban említett tanulmányát (3). A munkatermelékenységnek az aktív keresők korával összefüggő sajátosságairól lásd *Z. Michałkiewicz* „Przydatność zawodowa robotników w starszym wieku" c. (igaz nem a mezőgazdasági, hanem a pamutipari fizikai dolgozók ez irányú vizsgálatával foglalkozó) könyvét (22) ill. a róla szóló ismertetést a *Demográfia* 1964. évi 1. számában.

minőségi különbségeinek megfelelő súlyozási koefficiensekkel való kiküszöbölésével végzett számításokkal alapozott meg, időtállónak bizonyult.[39] Anélkül azonban, hogy cáfolnánk a területegységre jutó mezőgazdasági aktív keresők számának csökkenése és az egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó termelés növekedése közti összefüggést, meg kell állapítanunk, hogy a tények nem igazolják a területegységre jutó mezőgazdasági aktív keresők számának és a mezőgazdasági aktív keresők arányának csökkenése közötti — *Colin Clark* megállapításából látszólag magától értedődően következő — összefüggést, mint ahogyan ezt a 6. tábla adatai is mutatják.

A mezőgazdasági aktív keresők azonos, ill. egymáshoz igen közel eső aránya — mint pl. Kanada és Hollandia vagy Ausztrália és Svájc adatainak egybevetéséből is látható — a 100 ha művelt területre jutó számuk nagyságának többszörös (17-szeres, 20-szoros) eltérése mellett is előfordulhat, a 100 ha művelt területre jutó mezőgazdasági aktív keresők nagyjából azonos száma pedig nem zárja ki arányuk igen jelentős eltérését sem, mint ahogy azt pl. Jugoszlávia és Hollandia vagy Magyarország és Csehszlovákia adatainak egybevetése is mutatja. Valóban előfordul, hogy egy országban, ahol a 100 ha művelt területre jutó mezőgazdasági aktív keresők száma nagyobb, mint egy másikban (vö.pl. Hollandia és az Egyesült Államok adatait) nagyobb e keresők aránya is, de előfordul az ellenkezője is (vö. pl. Hollandia és Olaszország adatait).[40]

Látható, hogy a mezőgazdasági aktív keresőknek a területegységre jutó száma (sűrűsége) nem határozza meg arányuk alakulását, bár az egy aktív keresőre jutó termelésre gyakorolt hatása által kétségtelenül befolyásolja azt. Ezen arány alakulásának megmagyarázásához — mint láttuk — a mezőgazdasági termékek iránti szükségleteknek (ill. keresletnek) az egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó termeléshez viszonyított alakulásának figyelembevétele is szükséges.

NÉHÁNY ZÁRÓ MEGJEGYZÉS

A mezőgazdasági aktív keresők száma és aránya csökkenésének e tanulmányban adott elemzése korántsem befejezett. A csökkenés *tényének* magyarázatán kívül meg kellene vizsgálnunk *jellegét* is, vagyis adott esetben azt, hogy miért megy végbe e csökkenés a mezőgazdasági aktív keresők egy részének eláramlása (ill. beáramlást meghaladó eláramlása) formájában. Ezzel kapcsolatban elemeznünk kellene a mezőgazdasági aktív kereső népesség demográfiai és gazdaságilag szükségszerű (e tanulmányban is vizsgált) reprodukciójának egymáshoz viszonyított alakulását is.[41]

Igen fontos kérdés a csökkenés gazdaságilag indokolható konkrét ütemének az elbírálása is. Az eddigiekből következik, hogy minden adott

[39] Lásd erről a „Causes et conséquences de l'évolution démographique" c. ENSZ-kiadvány korábban említett XIII. fejezetét (21).

[40] Ezen adatok egybevetése egyébként közvetlen cáfolatát adja a mezőgazdasági aktív keresők arányának alakulását a föld megművelésének jellegével magyarázó koncepció azon változatának is, mely egyrészt a rendelkezésre álló földterület nagyságának korlátozottságával, másrészt a műszaki-technikai haladás adott földterületre vonatkoztatott munkaerő-felszabadító hatásával magyarázza a szóban forgó arány csökkenését. E felfogást lásd a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem „Agrárgazdaságtan" c. 1964. évi jegyzetének 131. oldalán (25).

[41] Alaposabb vizsgálat nélkül is belátható, hogy mezőgazdasági aktív keresőink számának jelentős eláramlási többlet mellett végbemenő csökkenése lényegében abból adódik, hogy természetes népmozgalmi reprodukciójuk folytán számuknak növekednie, a szükségletek és a termelékenység egymáshoz viszonyított alakulása által meghatározott gazdaságilag szükségszerű (valóságos) reprodukciójuk folytán pedig csökkennie kell.

időpontban annyi mezőgazdasági aktív keresőre van szükségünk, ahány az egy mezőgazdasági aktív keresőre jutó termelés adott nagysága mellett a mezőgazdasági termékek iránti összszükségletet ki tudja elégíteni. Kizárólag gazdasági szempontból rossz az is, ha ennél kevesebb van és az is, ha ennél több van. A mezőgazdasági aktív keresők számának, ill. arányának tehát olyan arányban, ill. ütemben kell csökkennie, amilyenben az egy aktív keresőre jutó termelés növekedése a mezőgazdasági termékek iránti szükségletek növekedését meghaladja. A gazdasági fejlődés egyensúlyát az ennél lassúbb és az ennél gyorsabb csökkenés is felborítja, az ennél lassúbb csökkenést tehát ösztönöznünk (gyorsítanunk), az ennél gyorsabbat pedig fékeznünk kell. A csökkenés ütemének elbírálásával kapcsolatban azonban több olyan probléma is felmerül, melyekre tanulmányunk nem térhetett ki, melyeket itt felsorolni is csak részben áll módunkban, melyek tisztázására azonban — fontosságukra való tekintettel — feltétlenül szükség van.

Ilyen probléma elsősorban a külkereskedelmi adottságainkkal is számoló (statikus és fejlődő) gazdasági egyensúly feltételeinek tisztázása, ezen egyensúly optimalizálása és mérése számos árelméleti és módszeri vonatkozást is tartalmazó kérdéskörének tisztázása.

Ilyn problémát jelent továbbá a mezőgazdasági aktív keresők száma, ill. aránya csökkenésének ösztönzésével, ill. fékezésével kapcsolatban kialakult (javarészt e folyamat valamely magyarázatához kapcsolódó) számos felfogás, koncepció helyes értékelésének a kialakítása. E koncepciók közül a legfontosabbak és nálunk is a legelterjedtebbek: a gazdaságilag fejlettebb országokra való hivatkozás alapján történő ösztönzés koncepciója; a nemzeti jövedelem termeléséhez való hozzájárulás és a reáljövedelmek relatív alacsonyságára való hivatkozás alapján történő ösztönzés koncepciója; a morális szempontokra való hivatkozás alapján történő fékezés koncepciója; az élelmiszerellátás fennálló, ill. várható nehézségeire való hivatkozás alapján történő fékezés koncepciója; a kor és nemek szerinti összetétel romlására való hivatkozás alapján történő fékezés koncepciója stb.

Ilyen problémát jelent a mezőgazdasági aktív keresők száma, ill. aránya perspektivikus előreszámítása (részben a csökkenés magyarázatához kapcsolódó) elméleti, módszertani, a szükséges adatok hiányából adódó stb. kérdéseinek tisztázása, ill. e kérdések megoldása, valamint egy tudományosan megalapozott előreszámítás elvégzése is, ami nélkül a csökkenéssel kapcsolatban követendő helyes politika kialakítása igen számottevő nehézségekbe ütközik.

E problémák, és több kapcsolódó probléma tisztázása is feltétlenül külön tanulmányt (ill. tanulmányokat) érdemel. Jelen tanulmányunk célját csupán a csökkenés magyarázatával kapcsolatos különféle koncepciók értékelése és egy újabb koncepció kifejtése révén az e körül folyó viták további ösztönzése képezte.

IRODALOM

1. *dr. Kiss Albert:* Az agrárnépességi viszonyok területi alakulása Magyarországon, 1880—1960. *Demográfia*, 1961. évi 1. sz. 50—90. p.
2. *dr. Szabady Egon:* Magyarország népességének foglalkozási megoszlása. *Demográfia*, 1961. évi 1. sz. 7—34. p.
dr. Szabady Egon: A társadalmi-foglalkozási átrétegeződés és demográfiai hatásai. *Demográfia*, 1962. évi 4. sz. 494—500. p.
3. *dr. Klinger András—dr. Szabady Egon:* A népesség összetételének alakulása az 1963. január 1-i mikrocenzus adatai alapján. *Demográfia*, 1964. évi 1. sz. 7—59. p.

4. *Pálfai István:* A mezőgazdasági munkaerő helyzete. *Statisztikai Szemle.* 1963. évi. 2. sz. 115—137. p.
5. *Colin Clark:* The conditions of economic progress. Macmillan and Co., Ltd., London, 1957. 46. és köv. p. 720 p.
6. *Simon Kuznetz:* Long Term Changes in the National Income of the United States of America since 1870, *Income and Wealth*, series 2. Cambridge, 1952.
7. *Alfrèd Sauvy:* Développement économique et répartition professionnelle de la population. Rapport au Congrès des Économistes de la langue française, 1956.
8. *dr. Lengyel László:* A társadalmi-foglalkozási átrétegeződés jellege és néhány közgazdasági problémája a mezőgazdaságban. *Statisztikai Szemle*, 1963. évi 7. sz. 694—710. old. és 8—9. sz. 813—820. p.
9. *Kazimierz Sokołowski:* Odpływ ludności ze wsi. Warszawa, 1961. 182. p.
10. *C. E. Bishop:* Economic Aspects of Changes in Farm Labor Force. A „Labor Mobility and Population in Agriculture". c. tanulmánykötetben megjelent dolgozat. Ames, Iowa, USA, 1961. 231 p.
11. *Lauren Soth:* The General Public Views Labor Mobility Needs. A „Labor Mobility and Population in Agriculture" c. tanulmánykötetben megjelent dolgozat. Ames, Iowa, USA., 1961. 231 p.
12. L'agriculture dans l'économie mondiale. Deuxième édition révisée. FAO, 1963.
13. *dr. Ajtai Miklós:* Húszéves távlati tervünk kidolgozásáról. *Népszabadság*, 1963. évi június 30-i szám.
14. *Timár János:* Az ország munkaerőhelyzetéről. *Népszabadság*, 1964. évi február 19-i szám.
15. *Valkovics Emil:* Az aktiv kereső népesség távlati előreszámításának egyes kérdései. *Demográfia*, 1963. évi 2. sz. 156—185. p.
16. *W. Arthur Lewis:* The Theory of Economic Growth, 3. kiad. London, 1957. 456 p.
17. *Valkovics Emil:* Hogyan mérjük a népesedési viszonyok hatását a lakosság fogyasztására? *Statisztikai Szemle.* 1963. évi 10—11. sz. 1008—1015. p.
18. *V. Kosztakov—P. Litvjakov:* A munkaerő-források perspektivikus kihasználása. *Planovoe Hozjajsztvo*, 1962. évi 3. sz.
19. *Benedecki Jánosné—Ferge Sándorné—Láng Györgyné—Schnell Lászlóné:* A keresletvizsgálat néhány módszertani kérdése. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 126 p.
20. *dr. Andorka Rudolf:* A demográfiai tényezők a gazdasági növekedés matematikai modelljeiben. *Demográfia*, 1964. évi 1. sz. 104—120. p.
21. Causes et conséquences de l'évolution démographique XIII. fej. Études démographiques. № 17. New York, 1953.
22. *Z. Michałkiewicz:* Przydatność zawodowa robotników w starszym wieku. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, 1962. 296 p.
23. *Colin Clark:* The Economics of 1960. Macmillan, 1942.
24. *Erdei Ferenc:* A népsűrűség egyes kérdései és az agrárnépsűrűség alakulása. *Demográfia*, 1959. évi 1. sz. 12—31 p.
25. Agrárgazdaságtan. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen kézirat gyanánt használt összeállitás. Budapest, 1964. 332 p.

ПОЧЕМУ В ВЕНГЕРСКОМ НАРОДНОМ ХОЗЯЙСТВЕ ПРОИСХОДИТ СОКРАЩЕНИЕ ЧИСЛЕННОСТИ И УДЕЛЬНОГО ВЕСА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО АКТИВНОГО САМОДЕЯТЕЛЬНОГО НАСЕЛЕНИЯ?

Резюме

В первой части статьи излагаются данные и характеризуется значение сокращения численности и удельного веса активных сельскохозяйственных самодеятельных. Это сокращение, которое стало особенно быстрым после 1949 года, выражается и в форме изменения продолжительности экономически активной сельскохозяйственной и несельскохозяйственной и экономически неактивной жизни населения живущего до 80 летнего возраста (таблица I). Сокращению численности и удельного веса активных сельскохозяйственных самодеятельных автор придает большое значение прежде всего с точки зрения формирования демографических условий, с экономической точки зрения, с точки зрения рабочей силы, с точки зрения развития городов и сел, с точки зрения политики народного просвещения и т. д.

Во второй части своей статьи автор производит оценку наиболее распространенных объяснений сокращения численности и, соответственно, удельного веса сельскохозяйственного активного самодеятельного населения.

Объяснение, ссылающееся на особенности перехода к социализму или, соответственно, на развертывание кооперативного движения, не может быть признано удовлетворительным объяснением этого явления по-

тому, что при помощи многочисленных данных можно доказать (таблицы 2 и 3), что: 1. это сокращение происходит в период индустриализации также в капиталистических или, соответственно, несоциалистических странах; 2. оно продолжается и после построения основ социализма или, соответственно, после завершения строительства социализма.

Объяснения, ссылающиеся на привлекательность городского образа жизни и относительно низкий уровень реальных доходов сельскохозяйственных активных самодеятельных, сами по себе не являются удовлетворительными потому, что эти факторы действовали не в меньшей мере и в период до 1949 года, но все же не вызывали массового ухода активных самодеятельных из сельского хозяйства.

Объяснение, ссылающееся на рост промышленного производства и занятости в промышленности не является удовлетворительным потому, что при предположении неизменности относительных величин потребностей в продуктах (соответственно услугах) различных народнохозяйственных отраслей, это обстоятельство мотивирует, пожалуй, рост числа сельскохозяйственных активных самодеятельных, и с другой стороны, само нуждается в объяснении.

Объяснение, ссылающееся на относительно более медленный рост потребностей в сельскохозяйственных продуктах, правда, является приемлемым в качестве естественного объяснения изменения структуры производства (предшествующая концепция), но все же не является удовлетворительным объяснением обсуждаемого явления, потому что в случае еще более медленного роста, неизменности или снижения производительности труда в сельском хозяйстве, мотивированным кажется увеличение, или, в случае одинакового по темпу роста, неизменность и т. д., числа активных сельскохозяйственных самодеятельных.

Объяснение, ссылающееся на рост производительности труда в сельском хозяйстве, не является удовлетворительным потому, что в случае его принятия нельзя было бы объяснить, наряду с прочим, также и то, почему не снижается также и численность активных самодеятельных в промышленности, когда и там имеет место рост производительности труда (при чем более быстрый, чем в сельском хозяйстве), далее, почему не последовало сокращение числа активных самодеятельных в сельском хозяйстве в первой половине столетия, когда там имел место некоторый рост производительности труда, или соответственно, почему не сокращается (а даже возрастает) численность и, соответственно, удельный вес сельскохозяйственных активных самодеятельных в ряде экономически слаборазвитых стран (например с 1881 по 1921 год в Индии), вопреки росту производительности сельскохозяйственного труда.

Объяснение, ссылающееся на экстенсивный или, соответственно, интенсивный характер земледелия, не является удовлетворительным, потому что венгерское сельское хозяйство и в начале столетия развивалось в направлении интенсификации, а численность и, соответственно, удельный вес сельскохозяйственного активного населения все же не изменялись существенным образом, между тем развитие в сторону интенсивного ведения хозяйства после 1949 года не было значительным, а размеры сокращения именно тогда стали крупными. Международное сравнение характера земледения и удельного веса сельскохозяйственных активных самодеятельных тоже показывает, что большая степень интенсификации может быть сопряжена с большим или меньшим удельным весом сельскохозяйственных активных самодеятельных, чем это наблюдается в странах с меньшей степенью интенсификации сельского хозяйства (или, соответственно, с экстенсивным сельским хозяйством).

В третьей части своего очерка автор делает попытку дать более приемлемое объяснение сокращения численности и удельного веса сельскохозяйственных активных самодеятельных. Согласно автору сокращение численности сельскохозяйственных активных самодеятельных в венгерском сельском хозяйстве является обоснованным настолько, насколько темп роста производительности сельскохозяйственного труда (продукция в расчете на одного активного самодеятельного) превышает темп

роста совокупных потребностей в сельскохозяйственной продукции (включающих в себя потребности создания запасов, воспроизводства, потребления и внешней торговли). Сокращение их доли вытекает из сокращения их численности и роста численности совокупного активного населения.

Автор, анализируя демографические аспекты фактора спроса, играющего роль в этом неизбежно экономическом объяснении рассматриваемого процесса, делает несколько выводов, из числа которых наиболее важными являются следующие: *а)* чем больше эластичность потребления (соответственно спроса) сельскохозяйственных продуктов по реальным доходам приближается к нолю (и, соответственно, демографическая эластичность к единице), а население к состоянию стабильности, тем в большей мере можно замещать фактор спроса численностью населения и утверждать, что динамику численности сельскохозяйственного активного самодеятельного населения определяет соотношение динамики производительности сельскохозяйственного труда и численности населения; *б)* чем больше эластичность потребления (соответственно спроса) сельскохозяйственных продуктов по реальным доходам приближается к нолю (или, соответственно, демографическая эластичность к единице), а население к стационарному состоянию, тем в большей мере динамика производительности сельскохозяйственного труда практически превращается в единственный фактор, определеяющий движение численности и удельного веса сельскохозяйственных активных самодеятельных. В отношении венгерской действительности эти выводы еще не могут быть применены.

Останавливаясь на демографических аспектах фактора производительности труда, играющего роль в экономическом объяснении, автор рассматривает также и взаимосвязь между числом сельскохозяйственных активных самодеятельных на 100 га сельскохозяйственных угодий и удельным весом сельскохозяйственных активных самодеятельных (таблица 6) и показывает, что эта связь не является однозначной.

WHY DO THE NUMBER AND THE SHARE OF THE GAINFULLY OCCUPIED AGRICULTURAL POPULATION DECREASE IN OUR NATIONAL ECONOMY?

Summary

The first part of the article presents data on the decrease in the number and proportion of active earners in agriculture and reveals its importance. This decrease, showing a rapid rate especially after 1949, is expressed in the article also with the development of the economically active lifetime within and outside agriculture, and the economically inactive duration of life of a population reaching the age of 80 years (Table 1). The article attributes great importance to the decrease of the number and proportion of the economically active earners in agriculture, first of all, with regard to the population conditions, economy, labour, development of towns and villages, educational policy etc.

The second part of the article deals with the evaluation of the most widespread explanations relating to the decrease of the number or proportion of the gainfully occupied agricultural population.

The explanations referring to the specific features of the transition into socialism or of the unfolding of the producers' cooperative movement cannot be regarded as satisfactory as it can be proved with a number of data (Tables 2 and 3) that: the decrease in question 1) takes place also in the capitalist or non-socialist countries at the stage of the economic development starting with industrialization; 2) after the foundations of socialism have been laid or after the building of socialism has been completed the decline will continue.

The explanations referring to the attractive force of the urban way of life and to the relatively low level of the real incomes of active agricultural earners are unsatisfactory in themselves because though these circumstances had already existed before 1949, and in a no less degree than they did in the last 15 years, they had not led to the mass outmigration of the active earners of agriculture after all.

The explanation based on the increase of the industrial production or the increased possibilities of employment in industry is unsatisfactory because, assuming the stability of the internal ratio of the needs for the products (or services) of the different branches of the national economy, this explanation seems to justify rather the necessitiy of increasing the number of the active earners in agriculture, and, on the other hand, it needs to be explained also in itself.

Though the explanation referring to the relatively slower increase of the needs (or demand) for the products of agriculture can be accepted as a natural explanation of the structural changes of production (of the former conception) still, it gives in itself no adequate interpretation of the phenomenon in question, because even if the labour productivity of agriculture increases more slowly or if it remains unchanged or shows a decreasing tendency, a rise in the number of the agricultural active earners or, in case of an increase at the same rate, its stability seems to be justified etc.

The explanation referring to the increase of labour productivity in agriculture is unsatisfactory because if it were accepted it could not be explained, among others, why the number of the industrial active earners does not decrease either, though also the labour producivity of industry is growing (at a quicker pace than in agriculture), why this decrease did not take place in the first half of our century, though the labour productivity in agriculture increased slightly also at that time or why the number or proportion of active earners does not decrease in some economically underdeveloped countries, instead it is rather on the increase (for instance, in India, between 1881 and 1921) in spite of the growth of labour productivity etc.

The explanation based on the extensive or intensive character of land cultivation is unsatisfactory as our agriculture was developing intensively also in the first part of our century, yet the number or proportion of the active earners in agriculture did not change considerably after all, and since 1949 the intensive development has not been significant, still the decrease assumed importance in that very period. Also a comparison on an international level of the character of land cultivation with the number of active earners in agriculture shows that greater intensity can go together also with a greater or smaller proportion of active earners in agriculture than that experienced in countries with a less intensive (or extensive) agriculture.

The third part of the article attempts to give a more acceptable explanation of the decrease in the number and proportion of active earners in agriculture. The decrease of the number of active earners in agriculture in the Hungarian national economy is justified in so far as the rate of increase of agricultural productivity (the production per active earner) exceeds the rate of increase of the total demand for agricultural products (including the needs of stockpiling, of reproduction, of consumption and of foreign trade). The fall of their proportion is due to the decrease of their number and to the increase of the number of the total gainfully occupied population.

When analysing the demographic aspects of the demand, factors playing a role in the necessarily economic explanation of this process, the author arrives at several conclusions from among which the most important are the following: a) the more the real-income elasticity of the consumption of (or demand for) agricultural products approximates zero (or its demographic-elasticity approximates the unit) and the more the population comes near to stability, the more the demand factor can be substitute with the population number and it can be stated that the trend of the number of the active agricultural earners is determined on basis of how the relationship between agricultural labour productivity and the number of the population develops; b) the more the real-income elasticity of the consumption of (or demand for) agricultural products approximates zero (or the more the real-income elasticity of the demand approximates the unit) and the more the population approximates the stationary level, practically the more the development of agricultural productivity becomes the only determining factor of the number and proportion of active earners in agriculture. These conclusions cannot *yet* be applied to the situation in Hungary.

Reviewing the demographic aspects of the productivity factor which plays a role in the economic explanation, the article deals also with the connections between the number of active earners per 100 hectares of cultivated area and the proportion of the economically active earners (Table 6). The author reveals that (in spite of the close connection between the above indicator and the volume of production per agricultural active earner) this connection is not unambiguous.

A CIGÁNYOK SZÜLETÉSI JELLEGZETESSÉGEI A SELLYEI JÁRÁSBAN

DR. HOÓZ ISTVÁN

A cigányok számának pontos megállapítása több nehézségbe ütközik. Az 1949. évi népszámlálásnál a nemzetiségek között a „cigány" meghatározás is szerepelt, de kevesen (31 000-en) vallották magukat cigánynak, mert túlnyomó többségük magyarnak érzi magát. Az 1960. évi népszámlálás adatai alapján a cigányok számára a cigány anyanyelvű (25 600) és a cigányul is beszélő (14 200) népesség számából következtethetünk. A cigányok tényleges számát illetően azonban ezek az adatok sem adnak elég támpontot. „Túlnyomó többsége a cigányságnak egy szót se tud cigányul. Még a cigány anyanyelvű cigányok beszéde sem egységes, hanem több — egymástól többé-kevésbé eltérő — dialektust különböztethetünk meg."[1]

A cigányokról pontos adataink tehát nincsenek, mert a cigányságnak mint népcsoportnak ismertetőjegyeit olyan konkrétsággal még nem határozták meg, hogy annak alapján bárki meg tudja különböztetni a cigányt a nem cigánytól. Az antropológusok a cigányságnak a következő meghatározását adják: „A cigány népcsoport nyelvészeti, embertani és társadalmi szempontból egyaránt nem képez egységet. *Erdős Kamill* beosztása szerint hazánkban cigány, magyar és román anyanyelvű csoportok s ezeknek további alcsoportjai vannak". Nyelvük vándorlásuk közben perzsa, örmény, görög, román és magyar jövevényszavakkal is gazdagodott. Számos dialektusuk van; ezek között olyan nagy az eltérés, hogy a különböző dialektusban beszélők egymást alig értik meg . . . A cigányok embertanilag közismerten megőrizték indiai származásuk jellegét. *Montagu* szerint keveredés azt csak igen keveset befolyásolta. *Coon* a cigányos jelleget főleg a nomád primitív életmódú cigányok között találta. Nálunk is a nomád cigányok éppen elzárkózottságuk miatt tartották meg felismerhetően a nagyszámú keveredés ellenére is az itteni populációtól eltérő, ősi jellegüket, de nincsen cigány fajta. Többségükben jellemző rájuk a barna — sokszor sötétbarna — bőrszín, barna szem, hajuk és szakálluk sima és fekete, a göndörség már keveredettség jele. Termetük alacsony vagy közepes, koponya tetejük lapos, arcuk kicsiny, arcindexük a mesoprosopia és leptoprosopia között van. Orruk kicsi és egyenes, ajkuk telt, de nem annyira, mint a négereké.

[1] Erdős Kamill: A Békés megyei cigányok. Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 3—4. sz Gyula, 1959.

A felsorolt antropológiai jelek a hazai primitív életmódú cigányokon jól felismerhetők".[2]

Különböző becslések szerint[3] Magyarországon mintegy 200 000 cigány él. Bár számuk a becslések szerint is az ország lakosságának mindössze 2%-a, gazdasági, kulturális, egészségügyi stb. elmaradottságuk miatt arányszámuknál jóval nagyobb problémát jelentenek különböző hatóságainknak.

Az MSZMP Politikai Bizottságának 1961. évi határozata nyomán államigazgatási szerveink intenzívebben kezdtek foglalkozni a cigányság társadalmi beilleszkedésének kérdésével. A konkrét tennivalók megállapítását megelőzte a cigányok számbavétele. A cigány népcsoport jellemzőinek a már ismertetett tudományos meghatározása azonban nem lehetett az összeírás alapja. Ezért a tanácsok jelentésük összeállításánál az életmód alapján határozták meg a cigány népcsoporthoz való tartozást. Ennek során például Baranya megye területén 13 000 cigányt találtak. Arányszámuk tehát az országosnak több mint kétszerese (4,6%). A megye területén a cigányság igen egyenlőtlenül oszlik meg. A járások között számuk (2500) és arányuk (9,1%) is a sellyei járásban a legmagasabb. A különböző népcsoportok népmozgalmi sajátosságainak vizsgálatához ezért választottuk ezt a járást.

A születési, házasságkötési és halálozási mozgalom jellegzetességeinek tanulmányozásához szükséges számos adat összegyűjtése céljából külön felvételt nem hajtottunk végre, hanem a már begyűjtött népmozgalmi lapok adatait dolgoztuk fel cigány és nem cigány csoportosításban. A lapok szétválasztásához a Központi Statisztikai Hivatal Népesedési és Szociális-statisztikai főosztálya által rendelkezésünkre bocsátott községenkénti névsorok szolgáltak alapul. A járás minden községébe kiment egy-egy egyetemi hallgató, aki a helyi tanács funkcionáriusának (vb. elnök, vagy titkár) segítségével az említett névsorban megjelölte a cigány, illetve a nem cigány népességcsoporthoz tartozó egyének neveit. Az így kijelölt névsorok alapján már szét lehetett választani a népmozgalmi lapokat. A két csoport adatait azután külön-külön dolgoztuk fel s elemzésünk alapjául az így kapott adatok szolgáltak.

Tekintve, hogy az adatgyűjtés viszonylag nem nagy sokaságra terjedt ki, az adatok és az elemzés megbízhatóságát kívántuk növelni azzal, hogy két év (1960. és 1961.) adatait dolgoztuk fel. Ugyanis amíg egy év adatai nagyon sokféle véletlen ok hatásaként alakulhattak ki, addig két év mutatószámainak hasonlósága vagy eltérése már alapja lehet megbízható következtetések levonásának.

Ebben a tanulmányban csak a születési, illetőleg szülési sajátosságokkal kívánunk foglalkozni.

A sellyei járásban 1960-ban 472[4], 1961-ben pedig 446[4] élveszületés történt. Ebből a cigányok száma (sorrendben) 96, illetve 109, a nem cigányoké pedig 376, illetve 337. A nyers születési arányszámok alakulását az 1. tábla szemlélteti.

[2] *Dr. Balogh Károly* és *dr. Huszár György :* Cigányok gerostomatológiai vizsgálata. *Antropológiai Közlemények.* 1962. 1—2. füzet. 3—4. p.

[3] *Turóczi Károly :* A cigányság társadalmi beilleszkedéséről. *Valóság.* 1962. évi 6. sz. 72. p., vagy *Balogh Károly dr.* és *Huszár György dr.* i. m. 3. p.

[4] Előzetes adatok.

1. A nyers születési arányszámok alakulása (ezrelék)
Динамика общих коэффициентов рождаемости (Промиль)
Crude Birth Rates (Per Thousand)

	1960	1961	1960—1961 évek átlaga (1)
1. Magyarország összesen	14,7	14,0	14,4
2. Községek összesen	16,8	16,0	16,5
3. Baranya megye összesen	17,1	16,8	17,0
2. Községek összesen	16,7	16,5	16,6
4. Sellyei járás összesen	17,7	16,7	17,2
5. Cigányok	38,3	43,5	40,9
6. Nem cigányok	15,1	13,5	14,2

Горизонтальная графа: (1) еднее горов 1960—1961.
Вертикальная графа: 1. Венгрия всего; 2. деревни и села всего; 3. комитат Баранья всего; 4. район Шейе всего; 5. цыганы; 6. не цыганы.
Heading: (1) 1960—1961 on average.
Lateral text: 1. Total Hungary; 2. total villages; 3. total county Baranya 4. total district Sellye; 5. gipsies; 6. non-gipsies.

Közismert, hogy a városok és községek születési arányszámai eltérnek egymástól. Rendszerint a községi arányszámok a magasabbak. Mivel a sellyei járásban csak községek vannak, a reálisabb összehasonlítás érdekében közöljük az országos és a megyei községi adatokat is. Ez a bontás azonban nem mindig áll rendelkezésünkre, ezért ilyenkor a teljes országos és megyei adatokat kell szerepeltetnünk.

Az 1. tábla adatai szerint a sellyei járás születési arányszáma mindkét évben magasabb az országos és a megyei községi átlagnál. Ha azonban a nem cigány mutatószámokat viszonyítjuk ezekhez az adatokhoz, a helyzet lényegesen megváltozik. Az „egyké"-jéről híres járás nem cigány lakossága az ország falusi népességénél jelentősen alacsonyabb születési arányszámokat produkál. A közölt adatok így arra hívják fel a figyelmet, hogy a járás összesített adatait az országos átlag fölé a járás 9 százaléknyi cigány lakossága emeli. Ez a 9% nagy születési arányszámával a két éves járási arányszámot 3%-kal meg tudta növelni. A cigányság szülési kedve képes több mint kétszer annyi gyermeket világrahozni, mint a másik csoport. Az összes újszülöttnek tehát 20, illetve 24%-a cigány. Ilyen adatok csak a mátészalkai járásról[5] állnak rendelkezésünkre, ahol a cigány újszülöttek aránya 1960-ban és 1961-ben egyaránt 17% volt. Mivel azonban ebben a járásban a cigány lakosság aránya csak 5%, nyers születés arányszámuk viszonylag magasabb (kb. egyharmaddal), mint a sellyei járásban lakóké.

Okait keresve igen sok tényező hatását kellene elemezni. A szülési kedvre ható okok részletesebb megvitatása túllépné e cikk kereteit. Így csupán azzal a feltevéssel kívánunk foglalkozni, hogy az életkörülmények különbözősége a cigányoknál is hatást gyakorolt a gyermekek számára.

Az Antropológiai Közlemények már idézett cikke szerint: „A hazai cigány népcsoport társadalmilag igen változatos képet ad ... Falun élő cigányság életkörülményei igen eltérőek; helyenként csaknem egyezik a környező falusi lakosságéval, míg másutt — a falun kívüli településeken — igen primitív körülmények között élnek ... Itt-ott még vászon és bőr-

[5] *Dr. Nagy Béla:* Újabb adatok a csecsemőhalálozás kérdéséhez.

sátorban, sok helyütt földbevájt kunyhóban, vagy sártéglából épített putrikban laknak. Bútoruk alig van, fekhelyük csak szalma és rongyok. Egyszerű ételüket szabad-tűzön főzik."[6] Ennek következtében a népcsoportnak az asszimilálódás különböző stádiumában levő részeiben eltérő lehet a születési arányszám is. Ahol a cigányság életkörülményei csaknem egyeznek a falusi lakosságéval, ott feltehetően nyers születési arányszámai is megközelítik a nem cigány lakosságét. Az eltérést elsősorban az adhatja, hogy a primér jellegű csoportra (család, rokonság stb.) épülő hagyományos életrend az egyéni törekvéseknek sok tekintetben gátat vet. Ennek ellenére a 41‰-es nyers születési arányszámtól, mint átlagtól, az asszimilálódás előrehaladottabb stádiumában levő cigányok nyilván negatív irányban térnek el, míg a telepen élők arányszáma ennél is magasabb.

A telep a legelmaradottabb életmódnak és a legprimitívebb életkörülményeknek fészke. „A telep nemcsak elzárja a cigányokat a nem cigány lakosságtól, hanem megőrzi és ápolja azokat a helytelen szokásokat, erkölcsi felfogásokat, amelyek a cigányság körében — éppen elszigeteltségük következtében — évtizedek vagy évszázadok óta nem vesztették hatályukat."[7]

Születési arányszámuk nemcsak sokkal magasabb, mint a nem cigány lakosságé, hanem azt kell gondolnunk, hogy a korábbi évtizedekhez vagy talán évszázadokhoz képest sem változott lényegesen. Az ismert magyarországi adatok, de a világ különböző részeiről rendelkezésünkre álló adatok között sem találunk 50‰-et tartósan meghaladó születési arányszámokat. A cigányság zárkózottsága — feltevésünk szerint — tehát szinte változatlan szinten volt képes megtartani születési arányszámait talán évszázadokon keresztül.

A nyelvében esetleg már alkalmazkodó csoport eredeti életmódjának, erkölcsének, szokásainak szinte csorbítatlan fenntartására is képes lehet, merőben idegen, sőt ellenséges környezetben is (az „egyke" hazájában). E primitív életmód mellett a gyermek a családnak terhet nem jelent, tehát semmiféle érdek nem fűződik ahhoz, hogy megszületését gátolják.

Az ún. nyers születési arányszámok felhasználása a termékenység szemléltetésére azonban bizonyos nehézségeket jelent, mert az összehasonlítás alapjául választott népesség demográfiai jellemzői nagyon eltérők lehetnek. Ezeknek a zavaró tényezőknek ellenére támaszkodhatunk az itt közölt arányszámokra, mert ezeknek csupán az összehasonlítás lehetőségének megteremtése a céljuk. A kérdést azonban megvilágíthatjuk az egy anyára jutó születések számával is. Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy a termékenységnek a hányad-szülöttség alapján való megállapítása mindig csak a vizsgált évben szülő anyákra vonatkozik, tehát általánosításánál óvatosan kell eljárni. Az a tény azonban, hogy vizsgálatainkat két év adataira terjesztettük ki, nagymértékben növeli az adatok objektivitását.

A vizsgált években az egy szülő nőre jutó összes szülések számát a 2. tábla szemlélteti.

A sellyei járás adatai kedvezőbbek az országos községi mutatószámoknál.

[6] *Dr. Balogh Károly* és *dr. Huszár György:* Cigányok gerostomatológiai vizsgálata. *Antropológiai Közlemények.* 1962. 1—2. füzet. 5. p.
[7] *Pongrácz Aladár—Rohánszky Mihály:* A cigánykérdésről. *Valóság.* 1963. 3. sz. 95. p.

2. Az egy szülő nőre jutó összes élveszületések száma
Число всех живорождений на одну рожденицу
Number of Total Live Births per One Childbearing Female

	1960	1961	1960—1961 évek átlaga (1)
1. Magyarország összesen	2173	2150	2161
2. Községek összesen	2285	2298	2290
3. Baranya megye összesen	2291	2283	2287
4. Sellyei járás összesen	2514	2493	2496
5. Cigányok	3187	3798	3512
6. Nem cigányok	2340	2071	2203

Горизонтальная графа: См. табл. 1.
Вертикальная графа: См. табл. 1.
Heading: See Table 1.
Lateral text: See Table 1.

Részleteiben vizsgálva azonban kitűnik, hogy ez a cigány lakosság magasabb natalitásának következménye. Az egy szülő nőre jutó szülések számában azonban már nem olyan nagy a különbség, mint a nyers születési arányszámoknál volt. Ez abból adódik, hogy a 2. tábla csak a vizsgált időszakban szülő nők szülési gyakoriságát mutatja. Ebből nem tudjuk meg, hogy a különböző népcsoportokhoz tartozó nők mekkora hányada szült életében. A két tábla adatainak ilyen egybevetése tehát arra is felhívja a figyelmet, hogy a cigány népcsoport nőinek nagyobb hányada szül és gyakrabban, mint a nem cigányoké. Ennek következtében az egy szülő nőre jutó szülések száma a cigányoknál „csak" kb. 50%-kal több, bár a nyers születési arányszámuk — mint láttuk — csaknem háromszoros.

A magasabb születési arányszámok következtében eltérő az élveszületések szülési sorrend szerinti megoszlása is.

3. Az élveszületések területi megoszlása szülési sorrend szerint
Территориальное распределение живорождений по родовому порядку
Territorial Division of Live Births by Birth Order

	1.	2.	3.	4.	5. és további	Összesen (2)
	szülés (1)					
	1960					
1. Magyarország összesen ..	44,0	29,3	12,7	5,7	8,3	100,0
2. Községek összesen	40,7	29,6	13,8	6,4	9,5	100,0
3. Baranya megye összesen	40,0	31,2	13,2	6,3	9,3	100,0
4. Sellyei járás						
5. Cigányok	22,9	26,0	17,7	10,4	23,0	100,0
6. Nem cigányok	38,8	32,0	13,0	8,2	8,0	100,0
	1961					
1. Magyarország összesen ..	45,0	29,0	12,3	5,6	8,1	100,0
2. Községek összesen	41,3	29,4	13,6	6,3	9,4	100,0
3. Baranya megye összesen .	39,4	32,9	12,6	5,8	9,3	100,0
4. Sellyei járás						
5. Cigányok	21,1	26,6	13,8	10,1	28,4	100,0
6. Nem cigányok	41,5	35,9	10,1	6,5	6,0	100,0

Горизонтальная графа: (1) Номер родов: 1, 2, 3, 4, 5 и больше; (2) всего.
Вертикальная графа: См. табл. 1.
Heading: (1) Number of confinements: 1, 2, 3, 4, 5 and over; (2) total.
Lateral text: See Table 1.

A sellyei járásban kialakult szülési sorrend szerinti megoszlást áttekinthetőbben szemlélteti az I. grafikon.

A két vizsgált csoport adatainak különbsége nemcsak a magas sorszámú szüléseknél szembeötlő, hanem az 1. sz. szülésnél is. Míg a nem cigányoknál az első szülés a leggyakoribb (40%), addig a cigányoknál a másodszülöttek aránya a legmagasabb (26%), az első szülötteké pedig alig haladja meg a 20%-ot.

Természetesnek kell tartani, hogy ott, ahol gyakoribb a szülés az egyes szülések között eltelt idő is rövidebb. A vizsgált két csoportban e téren is némileg eltérő sajátosságokat figyelhetünk meg. A rendelkezésünkre álló adatok alapján általánosítható következtetést csak a 4. számú szülésig vonhatunk le. Itt azt látjuk, hogy míg a nem cigányoknál az egyes szülések között eltelt idő alig változik (átlagosan 3 év), addig a cigányoknál szülésről szülésre negyedévvel hosszabbodik. Az 1. és a 2. szülés között kb. két év telik el, a 2. és a 3. között 2,3 a következő szülések között pedig 2,8 év.

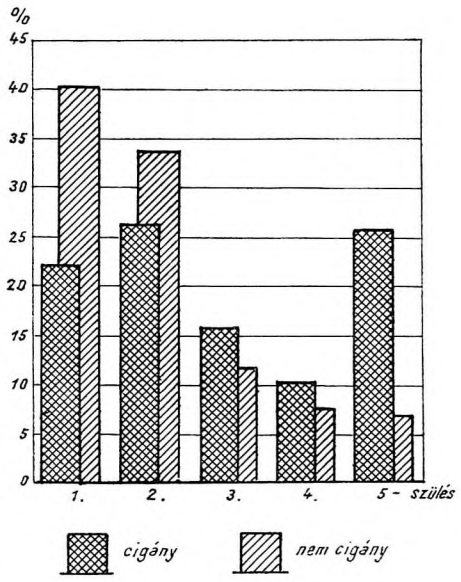

I. A szülési sorrend alakulása 1960-ban és 1961-ben együttesen
Динамика родового порядка в 1960 и 1961 гг. вместе
Birth Order in 1960 and 1961 Together

A szülési szokások némileg eltérnek az anya korát illetően is. Az első szülésre a cigányoknál általában az anya 19 éves korában kerül sor, míg a másik csoportban csak két évvel később. Ez a két éves különbség a további szüléseknél némileg emelkedik is. A legnagyobb az eltérés a második szülésnél, ahol eléri a négy évet. E jellegzetességek ismertetését némileg kiegészíti és az összehasonlítást megkönnyíti a vizsgált két évben szülő nők kormegoszlását szemléltető grafikon.

A cigány nők nemcsak gyakrabban szülnek, hanem szülési idejük is hosszabb. A szülések fele a 20—30. évre jut, míg a nem cigányoknál a 20—24. év a legtermékenyebb és erre az 5 évre esik a születéseknek több mint egyharmada.

Nagy eltéréseket tapasztalunk akkor is, ha az újszülötteket aszerint vizsgáljuk, hogy házasságból születtek-e vagy házasságon kívül. A házasságon kívüli születések aránya országosan 5—6% között változott az utóbbi években. A sellyei járásban magasabb volt ez az arány: a nem cigányoknál 7, a cigányoknál pedig 35%. Ebből a különbségből messzemenő következtetést azonban nem kívánunk levonni, mert egyrészt évenként mindkét csoport aránya lényeges változást mutat, másrészt a cigányok elmaradottabb részénél a természetes életközösség helyettesíti a házasságot.

A feldolgozott adatok azonban nemcsak a születési arányszámokban és a szülési szokásokban levő különbségek elemzését teszik lehetővé, hanem alapot adnak az újszülöttek egyes biológiai jellegzetességeinek elemzésére is.

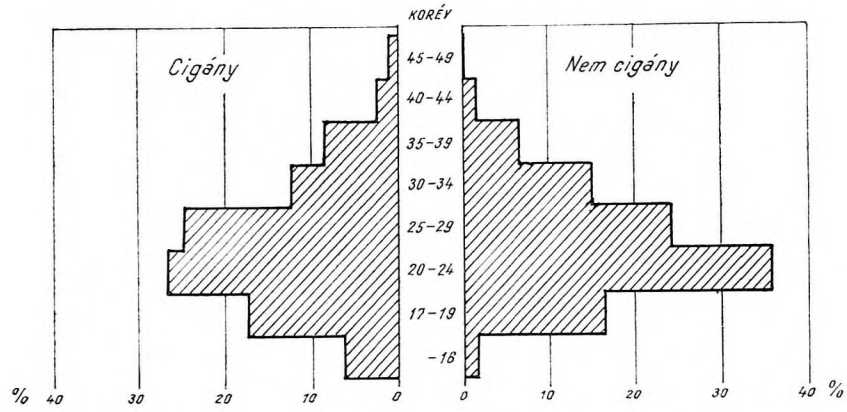

II. Az anyák megoszlása korcsoportok szerint 1960-ban és 1961-ben együtt
Распределение матерей по возрастным группам в 1960 и 1961 гг. вместе
Distribution of Mothers by Age Groups in 1960 and 1961 Together

Az újszülöttek nemek szerinti megoszlásánál meglepetéssel tapasztaltuk, hogy a cigányoknál nem a fiúszületések aránya a magasabb, hanem a leányszületéseké. (Lásd a 4. táblát.) A demográfiai irodalom ritkán ad hírt leányszületési többletről, ilyen nagyarányú többletet pedig ez ideig — tudomásunk szerint — sehol sem tapasztaltak.

4. A leányszületések aránya szülési sorrend szerint
Удельный вес девичьих рождений по родовому порядку
Female Delivery Ratio by Birth Order

	A szülési sorrend száma (1)					Összesen (2)
	1.	2.	3.	4.	5.	
1. Cigányok						
1960	45,4	60,0	70,6	90,0	50,0	59,4
1961	43,5	62,1	73,3	72,7	54,8	58,7
1960—1961 együtt	44,4	61,1	71,9	80,9	52,8	59,0
2. Nem cigányok						
1960	43,8	51,7	49,0	48,4	36,7	46,8
1961	44,3	47,9	50,0	50,0	45,0	46,6
1960—1961 együtt	44,0	50,0	49,4	49,0	40,0	46,7

Горизонтальная графа: (1) Номер родового порядка; (2) всего.
Вертикальная графа: 1. Цыганы; 2. не цыганы.
Heading: (1) Birth order; (2) total.
Lateral text: 1. Gipsies; 2. non-gipsies.

A sellyei járás nem cigány népességénél az újszülöttek között alacsonyabb a leányszületési arány, mint országosan, a cigányoké pedig több mint 10%-kal magasabb. Nemcsak az összesített arányszámok térnek el azonban ilyen nagymértékben egymástól, hanem eltéréseket látunk a különböző szülési sorrendű újszülötteknél is.

Adataink megbízhatóságát növeli, hogy mindkét évben azonos jelenségekre hívják fel a figyelmet és gyakorlatilag az arányszámokat is azonosnak

kell tekintenünk. E jelenség okára ez ideig semmiféle magyarázatot nem tudunk adni.

Lényeges eltérés van az újszülöttek súly szerinti megoszlásában is.

5. Az újszülöttek megoszlása súly szerint
Распределение новорожденных по весу
New-Born by Weight

	Születéskori súly gramm (1)	Cigányok (2)		Nem cigányok (3)	
		1960	1961	1960	1961
1	749-ig	1,0	—	—	—
2	750— 999	—	—	0,5	—
3	1000—1499	—	0,9	1,1	0,6
4	1500—1999	3,1	5,5	1,9	1,8
5	2000—2499	11,5	8,3	5,6	5,6
6	2500—2749	11,5	9,2	5,1	8,0
7	2750—2999	27,1	22,9	12,5	15,4
8	3000—3249	26,1	25,7	29,8	22,0
9	3250—3499	6,2	11,0	14,9	16,4
10	3500—3749	7,3	10,1	14,1	14,8
11	3750—3999	5,2	5,5	7,4	8,0
12	4000—4249	1,0	0,9	4,5	5,0
13	4250-nél több	—	—	2,6	2,4
	Összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*

Горизонтальная Графа: (1) Вес новорожденных (гр); (2) цыганы; (3) не цыганы.
Heading: (1) Birth weight (grams); (2) gipsies; (3) non-gipsies.

A cigány újszülöttek átlagos súlya 2961 gramm, a nem cigányoké pedig 3213 gramm. A cigányok között elég magas a koraszülöttek (2500 grammnál kisebb súlyú csecsemők) aránya is. Az újszülöttek súly szerinti megoszlásáról áttekinthetőbb képet ad a III. ábra.

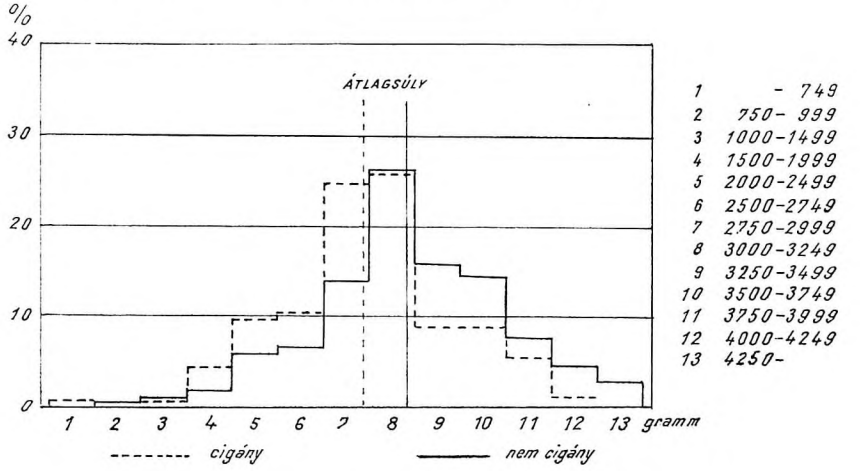

III. Az újszülöttek megoszlása súly szerint, 1960—1961. évek együtt
Новорожденные по весу в 1960 и 1961 гг. вместе
New-Born by Weight in 1960 and 1961 Together

Az átlagsúlyban mutatkozó több mint 25 dekás eltérést és a koraszülöttek nagyobb arányát nem lehet kizárólag a cigányok esetleg még meglevő faji jellemvonásaival megmagyarázni. Hasonló különbségek vannak a halálozási arányszámokban is. Bár a halálozásra vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre még olyan részletes adatok, amelyekből pontos arányszámokat állapíthatnánk meg, a születési statisztika alapján azonban bizonyos következtetéseket vonhatunk le, megfelelő becsléseket végezhetünk a halandóságra vonatkozóan is. Ismerjük ugyanis a vizsgált években szülő nők szüléseinek számán kívül az életben levő gyermekek számát is. A két adat között levő különbség alapot ad a fiatalkorúak halálozásának becslésére, illetve a két csoport között levő különbségek megállapítására. (Azért használjuk a „fiatalkorú" kifejezést, mert a jelenlegi és az első szülés között eltelt idő sehol sem volt több 18 évnél.)

Már utaltunk arra, hogy az 1960-ban és 1961-ben szülő nőknél az összes szülések száma a cigányoknál 3,5, a nem cigányoknál pedig 2,2 volt. Ha ugyanezen anyák még élő gyermekeinek átlagos számát kiszámítjuk, a különbséget az elhaltak száma, illetve aránya adja. A cigány anyákra átlagosan 3,1 élő gyermek jutott, a nem cigányokra pedig 2,1. A csökkenés mértéke 0,4, illetve 0,1 gyermek. Ez azt jelenti, hogy a cigány fiatakorúak halálozása még mindig több mint kétszer akkora, mint a nem cigányoké. Kétségtelen, hogy az összehasonlítást némileg zavarja az a körülmény, hogy a két csoportban nem egyenlő a fiatalkorúak kormegoszlása. Nehéz volna azonban eldönteni, hogy ez melyik csoportra kedvező. A nem cigányok között aránylag több a fiatalabb korosztályú (kevesebb a gyermek, ami rendszerint azt is jelenti, hogy kisebb a különbség a legkisebb és a legnagyobb gyermek életkora között), akiknek magasabb a halálozási arányszámuk, a cigányoknál pedig nagyobb a korkülönbség a legkisebb és a legnagyobb gyermek között, tehát a hosszabb időszak alatt nagyobb az elhalálozási valószínűség. Feltehetőleg ezek a különbségek kiegyenlítik egymást és a közölt arányszám a halálozási viszonyok tényleges állását mutatja.

A szülések átlagos számában és a halálozási arányszámban meglevő különbségek okai között feltehetően a cigányság életkörülményei és kulturális elmaradottsága igen fontos helyet foglal el.

A koraszülésben feltétlenül szerepet játszik az, hogy a szülésre vállalkozók kormegoszlása nem megfelelő. Szociális körülményeik, gyakori szüléseik, sokszor egészen a szülésig végzett nehéz fizikai munkájuk, helytelen életmódjuk és nem megfelelő táplálkozási szokásaik is elősegítik azonban a koraszülést. A koraszülöttek között pedig nagyobb a halálozás. *Fóti János* adatai szerint Budapesten 1960-ban a 2000—2499 grammos újszülöttek között a halálozás 77,7‰ volt, míg a 2500 grammon felülieknél csak 16,2‰.[8]

Társadalmi gondoskodásunk és egészségügyi ellátásunk korszerűségének kézzel fogható jele, hogy a sellyei járásban 1961-ben már a cigányasszonyoknak 73%-a intézetben szült (a nem cigányoknál ez az arány 91% volt). A gyermekek otthoni gondozása, táplálása azonban még sok problémát jelent. A gyermekek táplálkozásáról az Antropológiai Közlemények már idézett cikke a következő megállapításokat teszi: „a cigányok között mesterséges csecsemőtáplálást nem észleltünk, sőt a laktációs időt néha

[8] *Fóti János:* Az anya egészségi állapotának és szociális körülményeinek hatása a magzat és az újszülött életképességére. *Demográfia.* 1962. 3. sz. 348. p.

2—3 évre is kitolják" (13. old.). „A Baranya megyei cigányok szűkösebben táplálkoztak, mint az alföldiek" (12. old.). „A primitív viszonyok között élő cigányság tápláléka kalórikusan alacsony; igen gyakran csak a szükséglet alsó határán, de legtöbbször alatta van". *Fekete L.*[9] vizsgálatai szerint, a Pécs környéki cigánygyermekek táplálkozása alatta van az élettani tápanyagszükségletnek, vonatkozik ez mind a kalorikus alultáplálásra, mind az állati fehérje és vitamin (b2, C, nikotinsav) ellátásra. Ezek a számadatok nem lényegesen különböznek a nem cigány lakosság között gyűjtött táplálkozástani adatgyűjtésnek eredményeitől. Azonban a cigányok finomított szénhidrátot, cukrot vagy cukrászsüteményt, vagy tésztát igen keveset fogyasztanak és a szénhidrát bevitelük kenyérből és főzelékfélékből tevődik össze. A vitaminszegény finomított szénhidrát helyett, vitamindús főzeléket fogyasztanak. A Baranya megyei cigányok tej, tojás fogyasztása minimális, fő táplálékuk a száraz bab, burgonya és kenyér. A napi kalória felvételük 60%-ának forrása a kenyér... A cigány gyermekek táplálkozása tehát lényegesen különbözik a nem cigányokétól. A gyermekek inkább hiányosan, mint túltápláltak és rafinált cukorhoz nem jutnak." (13. old.)

Az ilyen életkörülmények nyilván növelik a halálozási valószínűséget a cigányság különböző rétegeiben, mégpedig különböző mértékben. Ezek a halálokok társadalmi különbségekből adódnak és így hatásuk csökkenthető, sőt meg is szüntethető. A szerzett betegségek elleni küzdelem terén már eddig is nagy eredményeket értünk el és így a csecsemőhalandóság általában csökkenő tendenciája mellett az endogén tényezők szerepelnek viszonylag egyre nagyobb súllyal.

Ebben nagy szerepe van a szülők kulturálatlanságának is. A vizsgált években szülő cigányanyák 65%-a egyáltalán nem járt iskolába és akik jártak, azoknak is túlnyomó többsége csak négy osztályt végzett. Hasonló a helyzet az apáknál is. Ilyen körülmények között kulturális és egészségügyi felvilágosító munkánk maximális jóakarat mellett is csak kevés eredményt és azt is csak hosszú idő után mutathat fel. Ennek következményeit egyik cikkében *dr. Szabady Egon* a következőkben jelölte meg: „A csecsemőhalandóságban mutatkozó társadalmi különbségek arra utalnak, hogy a magasabb csecsemőhalandósághoz a közvetlen anyagi-gazdasági helyzet különbsége mellett még az egyes rétegek eltérő kulturális színvonala is hozzájárul. Ez elsősorban úgy hat a csecsemőhalandóság különbségeinek a kialakulásához, hogy a magasabb kulturális színvonal egyúttal az egészségügyi kultúra magasabb ismeretét, alacsonyabb kulturális színvonal az egészségügyi ismeretek terén kisebbfokú jártasságot jelent. Ezt bizonyítják a szülők legmagasabb iskolai végzettsége szerint fennálló csecsemőhalandósági különbségek is."[10] Ezt, úgy gondolom, nemcsak a csecsemőhalálozásra mondhatjuk el, hanem a fiatalkorúakéra is.

Így merül fel az a gondolat, hogy a cigányok társadalmi átalakulásának központi problémájává kell tenni a nevelés vagy másként az iskoláztatás kérdését. E nélkül az asszimilációnak, új foglalkozás választásának, átrétegződésnek még a lehetősége sincs meg. Társadalmi rendszerünk a

[9] *Fekete L.:* Pécs környéki cigánytelepülések és Pécs város II. sz. bölcsődéjének táplálkozás-egészségügyi vizsgálata, tekintettel a két kategória tápláltsági állapotára, antrophiás ártalmak elterjedésére és az ellenállóképesség változására. Kézirat.

[10] *Dr. Szabady Egon:* A csecsemőhalandóságot befolyásoló társadalmi és biológiai tényezők Magyarországon. *Demográfia.* 1961. 4. sz. 447. p.

felemelkedésnek korlátlan lehetőségeit biztosítja, de az általános iskola sikeres elvégzése az a minimum, ami nélkül még szakmát sem lehet tanulni. Iskolai végzettség nélkül munkájuk tehát mindig csak kisegítő jellegű marad. A társadalom legmesszebbmenő segítsége nem változtathat ezen a tényen. Új lakás vagy lakótelep egészségesebb környezetet teremthet számukra, közelebb hozhatja a társadalom különböző rétegeihez, de iskola nélkül nemcsak a mostani, hanem a felnövő nemzedék is mint *népcsoport* marad a társadalom legrosszabb anyagi viszonyok között levő része és viseli annak minden következményét.

Adatainkban tükröződnek a cigányok és a nem cigányok gazdasági, szociális és kulturális viszonyaiban még meglevő különbségek. Ezeket a különbségeket elsősorban természetesen azok a rétegek növelik, akiknek „a legutóbbi időkig egész életmódjukra, életfelfogásukra, együttélési formájukra a merev konzervatizmus, a külső környezettől való elzárkózás volt jellemző".[11]

A cigányság népmozgalmáról még nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre. Adatgyűjtésünk ezt a hiányt próbálta némileg csökkenteni. Egy járás helyzetét dolgoztuk fel, elemeztük és néhány következtetést vontunk le, de még nem tudjuk, hogy ezek milyen mértékben általánosíthatók a megye vagy különösen az egész ország területén élő cigányságra.

IRODALOM

1. Magyarország népesedése 1960. Statisztikai Időszaki Közlemények 47. kötet. Budapest, 1962. 253 p.
2. Magyarország népesedése 1961. Statisztikai Időszaki Közlemények 54. kötet. Budapest, 1963. 387 p.
3. Baranya megye fontosabb statisztikai adatai 1962. Pécs, 1963. 341 p.
4. Orvosi Hetilap 1964. 1. sz. 42—43. p.
5. 1949. évi népszámlálás. 9. Demográfiai eredmények. Budapest, 1950. 11. p.
6. 1960. évi népszámlálás. 5. Demográfiai adatok. Budapest, 1962. 132—133. p.
7. 1960. évi népszámlálás. 3. Baranya megye és Pécs személyi és családi adatai. Budapest, 1961. 463 p.

НАТАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЦЫГАН В РАЙОНЕ ШЕЙЕ

Резюме

Согласно различным оценкам примерно 2% населения страны составляют цыгане. Установление точной численности этой группы населения наталкивается на трудности, потому что цыгане ни с языковой, ни с антропологической, ни с общественной точки зрения не образуют единства. Поскольку цыгане, из-за своей экономической и культурной отсталости, причиняют проблемы местным органам власти, Центральный Комитет Венгерской Социалистической Рабочей Партии вынес отдельное постановление относительно вопросов включения цыган в существующий уклад жизни. Определению конкретных задач предшествовал учет цыганского населения. Из-за уже пуомянутых учетных трудностей местные органы государственной власти при составлении своих отчетов определяли принадлежность к цыганскому населению на основе образа жизни.

Обследование демографических особенностей различных народностей мы производили в районе Шейе (область Бараня) потому, что здесь удельный вес цыган (9,1%) многократно превышает среднюю по стране.

[11] *Turóczi Károly:* A cigányság társadalmi beilleszkedéséről. *Valóság.* 1962. 6. sz. 72. p.

Принимая во внимание, что сбор данных распространяется здесь не на большую совокупность, мы стремились повысить достоверность данных и путем раздельной обработки данных за два года (1960, 1961 годы).

В настоящем очерке мы останавливаемся только на натальных особенностях.

В обследуемом районе у цыган в 1960 году родилось 96, а в 1961 году 109 детей. Число не цыган составляет 376 и, соответственно 337. Общий коэффициент рождаемости у цыган составляет 41‰- а у не цыган 14‰-. Источник этого большого расхождения в демографическом поведении следует искать прежде всего в различии жизненных условий. Отечественные цыгане в общественном отношении представляют собой весьма пеструю картину. В отдельных местах их образ жизни почти-что совпадает с образом жизни местного населения, а в других местах они живут в отдельных поселениях весьма примитивно. Моральные воззрения и обычаи проживающих в этих поселениях цыган десятилетиями или, вернее, веками оставались неизменными. В результате этого коэффициенты рождаемости у них тоже почти не изменялись.

Автор затем останавливается на числе рождений в расчете на одну рождающую женщину, на распределении рождающих женщин по возрасту, на порядковом номере рождений и времени проходящем между отдельными родами, а потом обсуждает распределение новорожденных по полу.

Неожиданностью является, что у цыган более высокой является не доля рожденных мальчиков, а доля рожденных девочек (59%). Это крупное отклонение касается не только всех новорожденных, но по некоторой закономерности возрастает также и в зависимости от порядкового номера родов. Так, если в случае перворожденных, доля девочек составляет 44%, то в случае четвертого рождения, — в результате постепенного роста — она превышает уже 80% (см. таблицу № 4.). Достоверность наших данных повышается благодаря тому, что в каждом году коэффициенты являются тождественными. Относительно причин этого явления мы в настоящее время не можем дать никаких разъяснений.

Значительное расхождение имеется и в отношении распределения новорожденных по весу. Средний вес новорожденных детей цыган составляет 2961 грамм, а новорожденных не цыган 3213 грамм. У цыган наблюдается также и сравнительно много преждевременно рожденных (весом менее 2500 грамм). Меньший более чем на 250 грамм средний вес и больший удельный вес преждевременно рожденных нельзя эвентуально объяснить исключительно еще существующими расовыми особенностями цыган. (Эти данные тоже можно считать достоверными, потому что мы регистрировали 91% рождений в больничных условиях у не цыган и 73% у цыган.)

На основании числа рожденных и оставшихся в живых детей мы сделали выводы также и относительно коэффициента рождаемости. Было установлено, что коэффициент смертность цыган в молодом возрасте вдвое больше, чем у не цыган. Среди причин обуславливающих более низкий средний вес и более высокий уровень смертности по всей вероятности весьма важное место занимают условия жизни цыган и их культурная отсталось. Неправильный образ жизни и вредные навыки в области питания содействуют наступлению преждевременных родов. В то же самое время домашний уход за детьми и их питание тоже означают много проблем.

Для культурного уровня родителей является характерным, что в исследуемые годы 65% рожавших матерей-цыганов вообще не ходило в школу, а те, которые учились в школе, окончили в своем подавляющем большинстве только 4 класса. Аналогичное положение имеет место и в случае отцов. В таких условиях культурно-просветительная и здравоохранительная работа и при максимальной доброй воле может дать только незначительные результаты, при чем лишь после длительного времени.

В отношении демографического положения цыган в нашем распоряжении имеется еще весьма мало данных. Наше обследование имело наме-

рение в некоторой мере улучшить положение в этой области. Поскольку в нашем распоряжении нет результатов разработок аналогичного характера, не может быть произведено обобщение данных.

BIRTH CHARACTERISTICS OF THE GIPSIES IN THE SELLYE DISTRICT

Summary

According to different estimates the gipsies account for 2 p. c. of the population of Hungary. It is rather difficult to determine accurately their exact number as the ethnic group of the gipsies does not form any unit from the linguistic, the anthropological or even from the social point of view. Since, due to their economic, cultural, hygienic etc. backwardness the gipsies present a problem much greater than their ratio to our authorities. The Political Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party passed a special resolution about the problems of the social integration of the gipsies into society. The establishment of the concrete tasks was preceded by a gipsy census. On account of the above census difficulties it was their way of living that the local administration used for determining who belonged to the ethnic group of the gipsies.

The reason why the demographic characteristics of different ethnic groups were examined just in the Sellye district (Baranya county) was that there the ratio of gipsies is several times higher (9,1 per cent) than the national ratio.

Since the data collection does not cover a relatively large multitude, we intended to increase the reliability of the data and of the analysis by elaborating also separately the data for two years, i. e. 1960 and 1961.

The paper only discusses birth and confinement characteristics.

In the district under review 96 gipsy children were born in 1960 and 109 in 1961. The non-gipsies were 376 and 337 respectively. The crude birth rate of gipsies is 41‰, of the non-gipsies is 14‰. The reason of this considerable difference of child-bearing disposition is to be found in the different living conditions. From the social point of view the Hungarian gipsies offer a highly diverse picture. In some places their living conditions almost tally with those of the rural population around them, while in other places—in seperate settlements—they live under very primitive conditions. The moral sense of the gipsies living in the settlements, and their customs have not changed for several decades or perhaps even for centuris. Therefore also their birth rates have remained unchanged.

Then the paper goes over to describe the number of child births per woman, the age distribution of the childbearing women, the order of births and the average lapse of time between the child—births, and then discusses the sex composition of the newborn.

Here we were surprised to see that in case of the gipsies not the boys' birth ratio but that of girls is higher (59 per cent). This great deviation does not only relate to all the newborn, but it also increases with a certain regularity, depending on the birth order. While the ratio of girls is 44 per cent at the first delivery, it exceeds—after gradually increasing—even 80 per cent at the fourth delivery. (See table 4.) The reliability of our data is enhanced by the fact that the rates are identical for both years. Up to now we cannot give any explanation with regard to the cause of this phenomenon.

There is a considerable difference in the weight distribution of the newborn. The average birth weight of gipsy infants is 2961 grams, of non-gipsy infants it is 3213 grams. The rate of premature infants, too, is rather high (under 2500 grams) among the gipsies. The difference of 250 grams between the average weight and the higher ratio of premature births cannot exclusively be attributed to the possibly still existing racial characteristics of the gipsies. (These data, too, are to be considered reliable as they were recorded for 91 per cent of the non-gipsies and 73 per cent of the gipsies in case of hospital confinements.)

From the number of births and that of the living children one can conclude to the death rates too. The death rate of young gipsies is more than twice as high as that of the young non-gipsies. The differential average weights and death rates can be attributed presumably to the living conditions of the gipsies and their cultural backwardness. The wrong way of living and inadequate dietary habits of the gipsy women are to account for

the premature births. But also the domestic care and nutrition of the children, still present a great deal of problems.

It is characteristic of the cultural background of the parents that 65 per cent of the childbearing gipsy women in the years under review have not attended school at all and the overwhelming majority of those who did not attend more than four grades. Such is also the case with the fathers. Under such circumstances our cultural and hygienic enlightening work can, even with a maximum of goodwill, produce only little result and even that only after a lapse of long time.

About the demography of the gipsies we have only very few data available yet. With our data collection we tried to reduce this insufficiency to a certain extent. Since we are not familiar with the results of other elaborations of a similar character, the figures cannot be generalized.

A NÉPESSÉG MŰVELTSÉGI SZÍNVONALÁNAK MEGÁLLAPÍTÁSA MAGYARORSZÁGON, 1869-1963

DR. MIKES GÁBOR

A népszámlálások programjában általában világszerte szerepel a népesség műveltségi színvonalának megállapítása. Ennek az a magyarázata, hogy a folyamatos kultúrstatisztikák segítségével képet lehet ugyan alkotni a népesség iskolai végzettségének alakulásáról, de a kulturális színvonal valóságos számbavétele csak a lakosság általános összeírása útján lehetséges, csak ez teszi lehetővé iskoláskortól kezdve az össznépesség megfigyelését és az iskolázási adatoknak egyéb demográfiai és foglalkozási adatokkal való egybevetését. Az egyes országok által alkalmazott adatfelvételi és vizsgálati módszerek számos vonatkozásban különböznek egymástól, amit elsősorban a népesség kultúrszintje, továbbá a kialakult és érvényben levő iskolarendszer, valamint az operatív célokat szolgáló tájékozódási szükségesség határoz meg.

A műveltség komplex fogalom, igen sok kultúrelem összetevődésének eredménye, mely általános érvényű és egyértelmű definíciót nélkülöz. Mást értettek ezen az emberiség különböző régebbi korszakaiban, mint ma, amikor a szakosodás szinte kizárja a régi értelemben vett általános műveltség megszerzését, a klasszikus hármas egység: tudomány, irodalom, művészet birtoklását. A szocialista társadalomnak elemi érdeke a korszerű műveltséggel rendelkező ember kinevelése, ez azonban szükségessé teszi a műveltségeszmény revízióját, a humán és reál ismeretek helyes arányának meghatározását. Már e feladat megoldása is súlyos nehézségekbe ütközik, mert eléggé elterjedt a humán műveltségű embereknek az a felfogása, hogy a természettudományok fejlettsége és differenciáltsága miatt alig lehetséges teljes megismerésük. Egyébként is a tudományok szaknyelvezete az általános műveltségű ember számára alig érthető és meghaladja ezen ismeretek birtoklására irányuló igényét.

Azt az ismeretanyagot, mellyel egy korszerűen művelt embernek rendelkeznie kell, mind qualitative, mind quantitative különböző fokon lehet elsajátítani, de megszerzése is különböző módokon lehetséges, azaz a műveltség színvonala lehet alsó-, közép- és felsőfokú és ez megszerezhető rendszeres és nem rendszeres iskolákban, valamint autodidakta módon is. Napjainkig nem alakult ki olyan vizsgálati módszer, mely általánosan elfogadott módon, valamennyi kultúrelem figyelembevételével állapítaná meg a műveltség fokát és ezeknek megfelelő osztályokba sorolná a népességet. Ehelyett az

a gyakorlat alakult ki, hogy a lakosság írni-olvasni tudását, illetve rendszeres iskolai végzettségét vizsgálják. A műveltségi színvonalat ezen adatokból képzett mutatószámokkal mérik, kiindulva abból az elméletből, hogy a műveltség legalsóbb foka, az írni-olvasni tudás és az általános műveltség alapelemei elsősorban a rendszeres iskolákban szerezhetők meg. Természetesen ez a vizsgálati módszer távolról sem kielégítő és mind az országon belüli, mind a nemzetközi összehasonlítást csak szigorú fenntartásokkal teszi lehetővé. Ugyanis még országhatáron belül is számtalan típusa és fajtája van az iskoláknak, az azonos típusúak is számos átszervezésen estek keresztül, melyek érintették az oktatási anyagot és oktatási időt mind általános tartalma, mind iránya és színvonala, illetve tartama tekintetében. Ennek következtében az osztályszámon alapuló színvonalméréssel szemben is számos aggály támasztható már az alapműveltség szintjén is, mert a tantervek — a történelmi időszakok változásaiból szükségszerűen adódóan — módosultak. A különböző időszakokban és oktatási rendszerekben azonos számú osztályt végzett személyek tehát azonos szintű műveltségi fokozatokba nyernek besorolást, noha ez a műveltség mind tartalmában, mind mélységében esetleg alapvető különbséget rejt. Elég itt rámutatni a XX. század egyes évtizedeiben észlelhető, elsősorban a természettudományokat érintő rendkívül gyors iramú fejlődésre, mellyel az általános műveltséget közvetítő középfokú iskolák természetesen — bár csak késéssel — lépést tartottak, és aminek következtében az új generáció műveltségének tartalma az előző generációkénál korszerűbb. Megmutatkozik ez egyfelől az oktatási profilnak a felszabadulás óta különösen nagy lendületet vett differenciálódásában, másfelől a természettudományok erőteljes térhódításában a humán tudományok rovására a középiskolák órarendjén belül. Elegendő itt az atomfizikai ismeretanyag bővülésére, ill. a latin nyelv oktatásának a minimumra történt korlátozására utalnunk. Az aggályok közül megemlíthető az is, hogy a középiskolai oktatási anyag az általános műveltséghez tartozó olyan területeket egyáltalán nem ölel fel, mint pl. a zene-, film-, színház- és táncművészet, olyan tárgyakat pedig nem kellő súllyal tanít, mint pl. a művészettörténet.

Napjainkban három nagy csoportba osztályozhatók az országok a népesség műveltségi színvonalának megállapítása terén követett gyakorlat szerint. Egyes országokban kizárólag az írni-olvasni tudás szerepel a népszámlálás műveltségi programjában. Más országokban alsó- (általános), közép- és felsőfokú iskolázottsági csoportokban mérik a kulturális színvonalat, melyhez alternatíve csatlakozik az írni-olvasni tudás megállapítása. Végül némely országban csak a felsőfokú vagy speciális szaktudást biztosító végzettséggel rendelkezők számbavételére szorítkoznak.

Ezekben az években világszerte nagy erőfeszítés történik a témakörbe tartozó fogalmaknak egységes értelmezésére, az adatfelvétel és publikáció egységesítésére. Erre szükség is van, mert a nemzetközi gyakorlat rendkívül különböző. Még az olyan egységes világnézetű és társadalmi berendezésű államokban is, mint a KGST államok, a legkülönfélébb kulturális népszámlálási program és adatgyűjtési elvek érvényesülnek. A Magyar és a Lengyel Népköztársaságban pl. az első iskolai évtől kezdve gyűjtik az iskolázottsági adatokat, a Bolgár, a Román, a Mongol Népköztársaságban és a Szovjetunióban viszont az általános iskola 4 osztályát végzett személyekhez intézik

az iskolázottsági kérdéseket. A Csehszlovák Népköztársaságban a 15 éves és idősebb népesség iskolázottsági színvonalának megállapítása van gyakorlatban, a Német Demokratikus Köztársaságban pedig csak a befejezett közép- és felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkező személyek iskolázottságát veszik számba. Az írni-olvasni tudás megállapítása a Csehszlovák Népköztársaságban és a Német Demokratikus Köztársaságban nem szerepel a népszámlálási programban, a többi KGST államban azonban igen. Itt is különbség van azonban a korhatár alkalmazása tekintetében: a Magyar és a Lengyel Népköztársaságban az első iskolás évtől, a Bolgár Népköztársaságban 7 éves kortól, a Román Népköztársaságban 8 éves kortól, a Szovjetunióban 9 éves kortól, a Mongol Népköztársaságban 14 éves kortól kezdve gyűjtik az írni-olvasni tudókra vonatkozó adatokat. Az ENSZ statisztikai bizottsága és az Európai Statisztikusok Konferenciája a különböző kulturális programok és módszerek egységesítése érdekében javasolja, hogy minden ország iskolás kortól kezdve gyűjtse a műveltségi adatokat, abból a célból, hogy a legmagasabb iskolai végzettség legyen a színvonal megállapítási eszköze, mégpedig befejezett és befejezetlen végzettségre való bontásban.

A magyar népszámlálások 1869-től, az első népszámlálástól kezdve szerepeltetik programjukban a műveltségi témát. A kérdéskör az ország oktatási rendszerének és iskolai hálózatának fejlődésével tartott lépést. Amíg ez a fejlődés lassú és nem lényegbevágó volt, addig az adatok összehasonlítása nem járt nagyobb nehézséggel. 1941-től kezdve azonban, amikor is az eddig 6 osztályra tervezett népiskolát 8 osztályra szervezték át, vagy pl. 1948-ban megszüntették a polgári iskolát, 1950-ben a korábbi 8 osztályos gimnáziumot 4 osztályossá szervezték át stb., olyan nagy fogalmi különbségek jelentkeztek egy-egy iskolatípusnál, hogy 1960-ban szükségessé vált a különböző oktatási rendszerekben megszerzett iskolázottságnak „közös nevező"-re hozása. A közös nevező a jelenleg érvényben levő oktatási rendszer volt. A következőkben nyomon kísérjük a hazai iskolázottsági — műveltségi — színvonal megállapításának alakulását.

Az első négy magyar népszámlálás kulturális programja kizárólag a népesség írni-olvasni tudásának megállapítására szorítkozott, tehát még 1900-ban is az írni-olvasni tudás mértéke fejezte ki egyedül a népesség műveltségi színvonalát. Kérdéses, hogy ez a felfogás 1890-ben helyes, korszerű volt-e. Hazánkban 1868-ban vezették be az általános tankötelezettséget, tehát csak ekkor kezdődhetett el a nép minden osztályának és rétegének kötelező tanítása, és az ezt követő években az írni-olvasni tudás mértékének megállapításán kívül egyéb iskolázottsági színvonal megállapítására irányuló törekvés nem kecsegtetett nagy eredményekkel. Két évtizeddel a népiskolák, polgári iskolák, 8 osztályos középiskolák, tanítóképzők, líceumok felállítása után azonban, tehát 1890-ben már e téren is kellett eredménynek mutatkoznia, annak ellenére, hogy az általános tankötelezettségi törvény végrehajtását iskola- és tanerőhiány akadályozta. Figyelembe kell venni ugyanis azt, hogy minden nehézség ellenére pl. 1870-ben 34 284 fő járt középiskolába, 1760 fő tanítóképzőbe és 4758 fő egyetemre (jogakadémiára, hittani intézetbe). Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az egyetemeken, felekezeti iskolákban, kollégiumokban, középfokú iskolákban évszázadok óta folyt oktatás, 1868 óta működtek a tanítóképzők és líceumok, a polgári iskolák, 1883 óta pedig a 8 osztályos gimnáziumok, me-

lyekből kikerült növendékek jelentős számban adtak az országnak művelt embereket.

A népesség írni-olvasni tudásának megállapítása az 1869—1960 közötti időszakban minden népszámlálásnak szerepelt a programjában, ahogyan az 1872. évi szentpétervári nemzetközi statisztikai kongresszus ezt a népszámlálások programjának kötelező kérdésévé tette. A magyar népszámlálások azt a gyakorlatot követték, hogy mindazokat, akik az alsófokú (általános) iskolának legalább egy osztályát elvégezték, írni-olvasni tudóknak tekintették, még abban az esetben is, ha pl. betegség vagy idős kor következtében ezt a tudásukat nem használják, illetve elfelejtették. Az általános iskola első osztályába járó 6 éveseket az 1869—1949 közötti időszakban végrehajtott népszámlálások a bevallás szerint minősítették írni-olvasni tudóknak vagy nem tudóknak, az 1960. évi népszámlálás viszont ezeket egységesen analfabétáknak tekintette. Az írni-olvasni tudásra vonatkozó kérdést, korra való tekintet nélkül, mindenkinek feltették. E tekintetben is különbség van az 1869—1949. évek alatti, valamint az 1960. évi népszámlálások gyakorlata között. A régebbi népszámlálások ugyanis az analfabétizmust a 6 éves és idősebb népesség vonatkozásában vizsgálták (a 6 éven aluliakat analfabétáknak tekintették), 1960-ban pedig rátértek a 7 éves és idősebb népesség vizsgálatára, mert kétségtelen, hogy az általános iskola első osztályába járók nagy része a népszámlálások időpontjáig, január 1-ig nem tanult meg írni-olvasni.

Az első magyar népszámlálások is felismerték, hogy az iskolázottsági adatokat korspecifikusan célszerű értékelni, mert ezen a módon lehet figyelemmel kísérni a műveltségi foknak pl. az élő generációkon belüli alakulását. Ezt mutatja be az 1880. évi népszámlálásnak az írni-olvasni tudásra vonatkozó táblázata.

1. A népesség írni-olvasni tudása korcsoportok szerint, nemenként, százalékban[a], *1880*
Грамотность населения по возрастным группам и полу в процентах, в 1880 г.
Percentile Literacy of the Population by Age Groups, According to Sex, 1880

Korcsoport (1)	Írni-olvasni tud (2)		Csak olvasni tud (5)		Írni-olvasni nemtud (6)	
	férfi (3)	nő (4)	férfi (3)	nő (4)	férfi (3)	nő (4)
6 éven aluli	0,4	0,4	0,1	0,1	99,5	99,5
6—10 éves	71,7	62,1	4,8	5,8	23,5	32,1
11—15 éves	59,6	50,7	2,7	5,2	37,7	44,1
16—20 éves	54,5	43,0	3,2	7,8	42,3	49,2
21—30 éves	53,1	36,3	3,6	10,9	43,3	52,8
31—40 éves	49,8	29,2	4,1	12,8	46,1	58,0
41—50 éves	45,1	23,9	4,3	14,1	50,6	62,0
51—60 éves	41,5	20,4	4,8	14,8	53,7	64,8
60 éven felül	38,8	19,7	5,1	15,1	56,1	65,2
1. Ismeretlen korú ...	35,0	25,6	2,2	6,2	62,8	68,2
2. *Összesen*	*40,8*	*28,3*	*3,1*	*8,5*	*56,1*	*63,2*

[a] Az adatok Magyarország első világháború előtti területén összeírt polgári népességre vonatkoznak

Горизонтальная графа: (1) Возрастные группы; (2) читают и пишут; (3) мужчины; (4) женщины; (5) только читают; (6) не читают и не пишут.
Вертикальная графа: 1. Неизвестного возраста; 2. всего.

Heading: (1) Age groups; (2) are able to read and write; (3) males; (4) females; (5) can read only; (6) are not able to read and write.
Lateral text: 1. Age unknown; 2. total.

Az 1960. évi népszámlálás a 7 éves és idősebb népességre vonatkoztatva értékelte az írni-olvasni tudás mértékét, mert a 6 esztendős gyermekek java része még nem tanulhatott meg az első iskolaév első negyedében írni-olvasni, tehát helyesebb és a való élethez közelebb álló képet festünk, ha ezeket a személyeket az adatösszeállításból kikapcsoljuk.

2. A 6 éves és idősebb népesség iskolai végzettség szerint[a], százalékban, 1910
Процентное распределение населения 6 лет и старше, по образованию, в 1960 г.
Percentage Distribution of the Population 6 Years and over, by Educational Status, 1910

Korcsoport (1)	A népesség száma (2)	Ebből írni-olvasni (3)		Az írni—olvasni tudók közül (6)			
		tud (4)	nem tud[b] (5)	a középiskolának legalább (8)			egyéb írni-olvasni tudó[d] (9)
				4	6	8	
				osztályát végezte[c] (7)			
6—11 éves	*100,0*	64,2	33,8	—	—	—	100,0
12—14 éves	*100,0*	81,8	18,2	1,8	—	—	98,2
15—19 éves	*100,0*	78,8	21,2	4,8	1,6	1,0	92,6
20—29 éves	*100,0*	75,7	24,3	4,0	1,0	3,9	91,1
30—39 éves	*100,0*	71,1	28,9	3,8	1,0	3,7	91,5
40—49 éves	*100,0*	60,6	39,4	3,3	1,0	3,4	92,3
50—59 éves	*100,0*	52,7	47,3	2,8	0,9	3,1	93,2
60—69 éves	*100,0*	45,9	54,1	2,3	0,8	3,0	93,9
70—79 éves	*100,0*	38,1	61,9	2,5	0,9	2,9	93,7
80—89 éves	*100,0*	31,6	68,4	2,9	1,2	4,2	91,7
90—99 éves	*100,0*	22,4	77,6	1,9	1,3	4,4	92,4
100 éves és idősebb	*100,0*	17,0	83,0	1,7	—	1,7	96,6
1. Ismeretlen korú ...	*100,0*	46,7	53,3	2,0	0,8	3,2	94,0
2. *Összesen*	*100,0*	*66,7*	*33,3*	*3,0*	*0,8*	*2,3*	*93,9*

[a] Az adatok Magyarország első világháború előtti területére vonatkoznak. — [b] A csak olvasni tudókkal együtt. — [c] Az egyes végzettségi fokozatok tartalmazzák a következő fokozatig terjedő magasabb végzettségűeket is. — [d] Az általános iskola 1—3 osztályát végzettek és az iskolába nem járt írni-olvasni tudók.

Горизонтальная графа: (1) Возрастные группы; (2) численность населения; (3) в том числе: (4) читают и пишут; (5) не читают и не пишут; (6) среди читающих и пишущих лиц окончили, по крайней мере, (7) ... классов (8) средней школы; (9) другие лица, которые читают и пишут.
Вертикальная графа: См. табл. 1.

Heading: (1) Age groups; (2) total population; (3) of which; (4) are able to; (5) are not able to read and write; (6) from among the persons being able to read and write (7) finished, at least; (8) ... forms of secondary school; (9) other persons being able to read and write.
Lateral text: See Table 1.

A népesség műveltségi színvonalának az iskolai végzettség alapján való számbavétele az 1910. évi népszámláláson kezdődik és a kérdéskörnek fokozatos részletezése által haladt az 1960. évi népszámlálásig. Valamennyi magyar népszámlálás a rendszeres iskolákban sikerrel letett osztályvizsgák, 1920-tól kezdve egyetemi (főiskolai) oklevelek, 1941-től kezdve érettségi bizonyítványok, egyetemi (főiskolai) végbizonyítványok alapján sorolta a népességet valamelyik műveltségi osztályba. (Az 1920—1949 közötti időszakban tartott népszámlálások gyűjtöttek ugyan adatokat a nem rendszeres szakiskolai, szaktanfolyami végzettséggel rendelkezőkről is, az adatok feldolgozására és a műveltségi fokba való beszámítására azonban nem került sor. Az 1960. évi népszámlálás az Összeíróíven nem szerepeltetett ilyen

értelmű kérdést. Az 1963. évi mikrocenzus újra feleleventette a régi hagyományt és a vonatkozó adatokat nagy részletességgel fel is dolgozta. Az eredményeket a későbbiekben ismertetjük.) Ez lehetővé tette, hogy az iskolázott népességet alsó-, közép- és felsőfokú végzettségűekre osztályozzák a legtöbb ország gyakorlatával megegyezően. Az iskolai végzettség fokának megállapítása a képzettség legmagasabb elért színvonalának figyelembevételével történik. Ezt az 1920. évi és az 1930. évi népszámlálások közvetlenül így fogalmazott kérdés formájában tudakolták az összeírt személytől: „Legalább a közép (középfokú iskola) 8,-6,-4 osztályát végezte; 6 elemi,-4 elemi osztályt végzett." Hasonló kérdést alkalmazott az 1910. évi népszámlálás is. (Az 1941., 1949. és 1960. évi népszámlálások szakítottak ezzel a gyakorlattal és a kérdőíveket úgy szerkesztették meg, hogy az összeírt személynek teljes iskolázottságát be kellett vallania. Pl. „Közép- (középfokú) iskola, középfokú szakiskola 8—7—6—5—4—3—2—1 osztályát végezte." A bevallásokból a feldolgozás során állapították meg az egyes személyek legmagasabb iskolai végzettségét. Lásd a 2. táblát.)

3. A 6 éves és idősebb népesség iskolai végzettség szerint[a], százalékban, 1920
Процентное распределение населения 6 лет и старше, по образованию, в 1920 г.
Percentage Distribution of the Population 6 Years and over, by Educational Status, 1920

Korcsoport (1)	A népesség száma (2)	Ebből írni-olvasni (3)		Az írni-olvasni tudók közül (6)						
				Az elemi iskolának legalább (8)		a középiskolának legalább (9)			főiskolát végzett (10)	egyéb írni-olvasni tudó[d] (11)
		tud (4)	nem tud[b] (5)	4	6	4	6	8		
				osztályát végezte[c] (7)						
6—11 éves	*100,0*	72,6	27,4	25,5	2,3	—	—	—	—	72,2
12—14 éves	*100,0*	92,1	7,9	41,4	39,4	4,4	—	—	—	14,8
15—19 éves	*100,0*	94,2	5,8	32,7	44,7	9,1	2,8	1,8	—	8,9
20—29 éves	*100,0*	94,4	5,6	28,7	48,7	8,1	1,4	4,0	1,4	7,7
30—39 éves	*100,0*	91,5	8,5	29,6	47,6	6,9	1,3	3,2	2,3	9,1
40—49 éves	*100,0*	86,1	13,9	30,0	47,5	6,2	1,3	2,6	2,1	10,3
50—59 éves	*100,0*	76,9	23,1	31,9	44,9	5,1	1,2	2,2	1,9	12,8
60—69 éves	*100,0*	66,9	33,1	35,1	40,3	4,1	1,0	1,8	1,6	16,1
70—79 éves	*100,0*	62,1	37,9	36,0	38,0	3,3	0,9	1,6	1,5	18,7
80—89 éves	*100,0*	53,1	46,9	36,4	34,8	3,9	1,1	1,7	1,3	20,8
90—99 éves	*100,0*	43,1	56,9	36,0	29,8	4,6	1,2	1,6	1,5	25,3
100 éves és idősebb	*100,0*	31,1	68,9	31,2	18,8	—	—	6,3	—	43,7
1. Ismeretlen korú ..	*100,0*	54,8	45,2	27,4	33,2	7,9	2,1	3,0	2,3	24,1
2. *Összesen*	*100,0*	*84,8*	*15,2*	*30,9*	*39,9*	*5,9*	*1,2*	*2,2*	*1,2*	*18,7*

[a] Az adatok Magyarország 1920. évi területére vonatkoznak. — [b] Csak olvasni tudókkal együtt. — [c] Az egyes végzettségi fokozatok tartalmazzák a következő fokozatig terjedő magasabb végzettségűeket is. — [d] Az általános iskola 1—3. osztályát végzettek és az iskolába nem járt írni-olvasni tudók.

Горизонтальная графа: (1) Возрастные группы; (2) численность населения; (3) в том числе: (4) читают и пишут; (5) не читают, но не пишут; (6) среди читающих и пишущих лиц окончили, по крайней мере, (7) ... классов (8) начальной школы, (9) средней школы; (10) окончили высшее учебное заведение; (11) другие лица, которые читают и пишут.

Вертикальная графа: См. табл. 1.

Heading: (1) Age groups; (2) total population; (3) of which; (4) are able to; (5) are not able to read and write; (6) from among the persons being able to read and write ; (7) finished, at least; (8) ... classes of primary school; (9) ... forms of secondary school; (10) finished high school; (11) other persons being able to read and write.

Lateral text: See Table 1.

Az 1910., 1920. és 1930. évi népszámlálások közös vonása, hogy a középfokú és alsófokú iskolázottságot 3, ill. 2 részre bontotta (az elvégzett osztályok alapján) és ezáltal a népességet befejezett, ill. nem befejezett iskolázottsági csoportokba sorolta. (A műveltségi színvonal ilyen módon történő ábrázolása napjainkban is szokásos.) Az alkalmazott, az alsó- és középfokú iskolai végzettséget feltüntető kategóriák egyben rámutatnak az időszakban (sőt, az azt követő évtizedekben) uralkodó társadalmi viszonyokra is, ugyanis az elemi iskolások tekintélyes része 4 osztály, a középiskolások 4—6 osztály elvégzése után abbahagyták a tanulást és társadalmi helyzetüknek megfelelően vagy munkát vállaltak, vagy a háztartásban maradtak és kizárólag ott tevékenykedtek (nők). (Lásd a 3. táblát.)

4. A 20 éves és idősebb főiskolát végzett népesség korcsoportonként[a], *1920*

Население 20 лет и старше, окончившее высшее учебное заведение, по возрастным группам, в 1920 г.

Population 20 Years and over, Having Finished High School, by Age Groups, 1920

Korcsoport (1)	A népesség száma (2)	Ebből főiskolát végzett (3)	
		szám (4)	% (5)
20—29 éves	1 381 358	18 170	1,3
30—39 éves	1 065 603	22 869	2,1
40—49 éves	850 693	15 402	1,8
50—59 éves	674 507	9 584	1,4
60—69 éves	477 967	5 234	1,1
70—79 éves	197 292	1 884	1,0
80—89 éves	38 391	269	0,7
90—99 éves	2 237	14	0,6
100 éves és idősebb ..	103	—	—
1. Ismeretlen korú	3 844	49	1,3
2. *Összesen*	*4 691 995*	*73 475*	*1,6*

[a] Az adatok Magyarország 1920. évi területére vonatkoznak.

Горизонтальная графа: (1) Возрастные группы; (2) численность населения; (3) в том числе: окончили ВУЗ; (4) число; (5) процент.
Вертикальная графа: См. табл. 1.

Heading: (1) Age groups; (2) population figures; (3) of which: finished high school; (4) number; (5) per cent.
Lateral text: See Table 1.

Úgyszintén közös vonása az 1920. és 1930. évi népszámlálásoknak, hogy azt nem tudakolta a népességtől, hogy érettségi bizonyítványt szerzett-e, noha a középiskolába beiratkozottak túlnyomó többsége az utolsó osztály elvégzése után érettségi vizsgát is tesz. (1941-től kezdve szerepel a népszámlálások kérdőíveinek iskolázottsági részében az érettségi bizonyítványra vonatkozó kérdés és ezáltal bővül a műveltségi színvonalat érzékeltető mutatók száma is.) Az 1920. évi népszámlálás, a kulturális adatgyűjtés kibővülését a következő szavakkal értékelte: „Módunk van népünk műveltségét nem csupán az alapműveltség, az írni-olvasni tudás durva mérlegén, hanem a magasabb műveltségi fokozatok között való differenciálódás szerint is vizsgálgatni. Az 1920. évi népszámlálása mai területen élő népességből még a főiskolát végzetteket is kiemelte, ezáltal a mai területen élő népességnekaz összes kultúrfokozatok szerint való megoszlása a legalacsonyabbaktól a legmagasabbig megfigyelhető".[1] Érdekes jelenség, hogy

[1] Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 76 kötet. Az 1920. évi népszámlálás. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1929. 40.* p.

míg az egyetemi (főiskolai) iskolázottság tekintetében a népszámlálás különbséget tett aszerint, hogy az összeírt személy elvégezte tanulmányait (abszolvált), és oklevelet szerzett vagy nem, addig olyan klasszifikációt a középiskolát végzetteknél nem alkalmazott, hogy érettségi bizonyítvánnyal rendelkezik vagynem. Ezáltal a középiskola 8 osztályát végzettek között szerepelnek az érettségi bizonyítvánnyal rendelkezők és nem rendelkezők egyaránt. (Az 1920. évi népszámlálás iskolázottsági eredményei közül a 4. táblán bemutatja a főiskolai végzettségre vonatkozóan a magyar népszámlálások történetében első ízben felvett adatokat.)

5. Az egyetemi (főiskolai) oklevéllel rendelkezők százalékos megoszlása oklevélfajták szerint, 1930—1960

Процентное распределение лиц, имеющих университетский (вузовский) диплом, по видам дипломов, в 1930—1960 гг.

Percentage Distribution of Persons Possessing a University (High School) Diploma, by Types of Diplomas, 1930—1960

Az oklevél megnevezése (1)	A népesség birtokában levő oklevelek (2)			Oklevéllel rendelkezők 1960 (3)
	1930	1941	1949	
1. Mérnöki	12,0	12,8	11,3	18,8
2. Erdőmérnöki	1,1	0,8	1,1	1,0
3. Mezőgazdasági	7,4	6,1	6,3	5,9
4. Állatorvosi	1,5	1,5	1,6	1,5
5. Orvosi, fogorvosi	11,2	12,8	11,4	9,4
6. Gyógyszerészi	3,9	4,0	3,6	2,5
7. Tanári	18,0	21,5	22,9	30,0
8. Művészi	.	.	2,8	2,8
9. Jog- és államtudományi	31,2	33,8	26,7	15,5
10. Közgazdasági	3,7	4,1	4,2	6,2
11. Egyéb és besorolhatatlan	10,0	2,6	8,1	6,4
12. *Összesen*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*

Горизонтальная графа: (1) Название дипломов; (2) население имеющее дипломы; (3) лица имеющие диплом в 1960 г.

Вертикальная графа: 1. Инженерный; 2. инженер-лесоводный; 3. агрономический; 4. ветеринарный; 5. врачебный, зубоврачебный; 6. аптекарский; 7. преподавательский; 8. художественный; 9. юридический (и политических наук); 10. экономический; 11.другие и не поддающиеся зачислению дипломы; 12. всего.

Heading: (1) Designation of the diplomas; (2) population possessing diplomas; (3) persons disposing of a diploma in 1960.

Lateral text: Diplomas of 1. engineering; 2. forest engineering; 3. agriculture; 4. veterinarian; 5. medical science, dental surgery; 6. pharmacology; 7. teacher; 8. art; 9. law and political science; 10. political economy; 11. other and unclassifiable diplomas; 12. total.

A műveltségre vonatkozó adatgyűjtés kibővülésével együttjárt az adatoknak széleskörű területi részletezésben és más demográfiai jellemzőkkel sokoldalú kombinációban való feldolgozása. Így az 1920. évi népszámlálás az írni-olvasni tudást, az elemi-, közép- és főiskolai végzettséget a korral, a vallással és az anyanyelvvel kombinálta és az adatokat nemek szerint, területi bontásban közölte.

Az 1930. évi népszámlálás az egyetemi (főiskolai) oklevelek fajták szerinti számbavétele által bővítette tovább a műveltségi színvonal megállapítását célzó programot. Minthogy 1930-tól kezdve valamennyi népszámlálás szerepeltette kérdőívén az *egyetemi* (főiskolai) oklevél megnevezésére vonatkozó kérdést, mód kínálkozik arra, hogy bemutassuk a népesség felső-

fokú végzettségi arányának az 1930—1960 közötti időszakban bekövetkezett alakulását. (Lásd az 5. táblát.)

Az 1941. évi népszámlálás programbővítése az érettségi bizonyítvány kérdésében nyilvánul meg. A legmagasabb iskolai végzettség pontos megállapítása ettől az időponttól kezdve történik az alsó- és középfokú iskolákban az elvégzett osztályszámok számbavétele útján. Az 1941. évi volt az első olyan magyar népszámlálás, mely az alsófokú iskolázottságot nyolc osztályszámmal mérte. A 6. táblán bemutatjuk az 1941. évi népszámlálás vonatkozó adatait.

6. A 6 éves és idősebb népesség iskolai végzettség szerint, 1941[a]

Население 6 лет и старше по образованию, в 1941 г.

Population 6 Years and over by Educational Status, 1941

Iskolai végzettség (1)	Szám (2)	% (3)
1. Főiskolát végzett	102 867	1,2
2. Legalább a középiskola 8 osztályát	222 904	2,7
2. Legalább a középiskola 6 osztályát	81 393	1,0
3. Legalább az elemi isk. 8 végezte[b]	51 992	0,6
3. Legalább az elemi isk. 6 végezte[b]	3 592 813	42,8
3. Legalább az elemi isk. 4 végezte[b]	1 963 650	23,4
4. Egyéb írni-olvasni tudó[c]	1 732 572	20,7
5. Írni-olvasni tudók együtt	7 748 191	92,4
6. Írni-olvasni nem tud	635 777	7,6
7. *Összesen*	*8 383 968*	*100,0*

[a] Az adatok Magyarországnak az ún. pozsonyi hídfőt magában foglaló területére vonatkoznak. — [b] Az egyes végzettségi fokozatok tartalmazzák a következő fokozatig terjedő magasabb végzettségűeket is. — [c] A csak olvasni tudókkal együtt.

Горизонтальная графа: (1) Образование; (2) число; (3) процент.

Вертикальная графа: 1. Окончили ВУЗ; 2. окончили, по крайней мере, . . .классов средней школы; 3. окончили, по крайней мере, . . .классов начальной школы; 4. другие лица умеющие читать и писать; 5. грамотные вместе; 6. неграмотные; 7. всего.

Heading: (1) Educational status; (2) number; (3) per cent.

Lateral text: 1. Finished high school; 2. finished, at least, ... forms of secondary school; 3. finished, at least, ... classes of primary school; 4. other persons being able to read and write; 5. total persons being able to read and write; 6. illiterates; 7. total.

Az 1949. évi népszámlálásnak már olyan nagy jelentőségű iskolareformok hatásával kellett szembenéznie, hogy kiegészítő kérdéseket kellett feltennie, kizárólag abból a célból, hogy azonos kategóriákba tudja gyűjteni a különböző típusú iskolákban, de azonos műveltségi fokot elért népességet. Ezt a célt szolgálta az egyetemi (főiskolai) végzettség tudakolásánál az elvégzett kar megnevezésére irányuló, továbbá mind az egyetemi (főiskolai) oklevél, mind az érettségi bizonyítvány fennforgása esetén az oklevél, ill. bizonyítvány megszerzési évének megjelölésére irányuló előírás. Külön alkérdés tudakolta, hogy iskolai végzettségét a dolgozók iskolájában szerezte-e meg az összeírt személy. Az 1949. évi népszámlálás felismerte a műveltségi színvonalat kifejező eddigi mutatószámok pontosabbá tételének szükségességét. Ezért az írni-olvasni tudók számát 7 éves, az általános (elemi) iskola 6 osztályát végzettek számát 12, ill. 15 éves, a 8 osztályát végzettekét 15, ill. 17 éves, az érettségi bizonyítványt szerzettek számát 18, ill. 20 éves, az egyetemi (főiskolai) oklevéllel rendelkezőkét pedig 25, ill. 30 éves kortól vizsgálta. Ezek a módosítások jelentősen előbbre vitték a műveltségi színvonal reális számbavételének ügyét. (7. tábla.)

7. A népesség iskolai végzettségének mutatószámai, 1949
Показатели образования населения в 1949 г.
Educational Status Indices of the Population, 1949

Korcsoport (1)		Iskolai végzettség (2)	Férfi (3)	Nő (4)	Népesség (5)
			százalékban (6)		
1. 7 éves és idősebb ...	2.	írni-olvasni tud	95,7	94,5	95,0
10 éves és idősebb ...	3.	legalább az általános (elemi) iskola 4 osztályát elvégezte	88,2	86,0	87,0
12 éves és idősebb ...			89,9	87,3	88,5
12 éves és idősebb ...	4.	legalább az általános (elemi) iskola 6, illetőleg legalább a középiskola 2 osztályát elvégezte	69,9	67,5	68,6
15 éves és idősebb ...			71,3	68,4	69,8
15 éves és idősebb ...	5.	legalább a középiskola 4, illetőleg az általános (elemi) iskola 8 osztályát elvégezte	21,9	19,5	20,6
17 éves és idősebb ...			21,3	18,9	20,0
18 éves és idősebb ...	6.	legalább a középiskola 8, illetőleg a középfokú szakiskola 4 osztályát elvégezte, vagy érettségizett	8,5	3,6	5,9
20 éves és idősebb ...			8,8	3,6	6,0
25 éves és idősebb ...	7.	főiskolai oklevelet vagy végbizonyítványt szerzett	3,5	0,6	1,9
30 éves és idősebb ...			3,6	0,6	2,0

Горизонтальная графа: (1) Возрастные группы; (2) образование; (3) мужчины; (4) женщины; (5) население; (6) процент.
Вертикальная графа: 1. 7 лет и старше; 2. умеют читать и писать; 3. окончили, по крайней мере, 4 класса начальной школы; 4. окончили, по крайней мере, 6 классов начальной или 2 класса средней школы; 5. окончили, по крайней мере, 4 класса средней или 8 классов начальной школы; 6. окончили, по крайней мере, 8 классов средней школы или 4 класса техникума или получили аттестат зрелости; 7. получили вузовский диплом или выпускное свидетельство.

Heading: (1) Age groups; (2) educational status; (3) males; (4) females; (5) population; (6) per cent.
Lateral text: 1. 7 years and over; 2. are able to read and write; 3. completed, at least, 4 classes of public primary (elementary) school; 4. completed, at least, 6 classes of public primary (elementary) school resp. 2 forms of secondary school; 5. completed, at least, 4 forms of secondary school resp. 8 classes of public primary (elementary) school; 6. completed, at least, 8 forms of secondary school resp. 4 forms of specialized secondary school or got secondary school final certificate; 7. received high school diploma or leaving certificate.

Az 1949. évi népszámlálás dolgozta fel elsőnek az érettségi bizonyítványok fajtáira vonatkozó adatokat, amelynek különös jelentőséget az oktatási rendszerben 1948. évben bekövetkezett változás ad. Az ipari technikumok létesítésének következtében 1960-ra ugyanis már jelentős eltolódás következett be a különféle középiskolákban végzettek megoszlásában, pl. figyelemre méltón felszökött a műszaki ismereteket nyújtó ipari jellegű középiskolát végzettek aránya. Az 1949. és az 1960. évi népszámlálásoknak az érettségi bizonyítványok (képesítők) fajtáit részletező eredményeit a 8. tábla mutatja be.

Az 1949. évi népszámlálás értékelte az iskolai lemorzsolódások kérdését is, mely tünet hathatós kormányintézkedést igényelt annak érdekében, hogy az általános tankötelezettségre vonatkozó rendelet érvényesüljön. A 9. és 10. tábláink az alsó- és középfokú iskolákban megfigyelt lemorzsolódást mutatják be.

8. Az érettségi (képesítő) bizonyítvánnyal, mint legmagasabb végzettséggel rendelkező népesség bizonyítványfajták szerint, nemenként, százalékban, 1949—1960

Процентное распределение населения имеющего аттестат зрелости (выпускной аттестат) как наивысшее образование, по видам свидетельств и по полу, в 1949—1960 гг.

Percentage Distribution of the Population Possessing Secondary School Final Certificate (Qualifying Certificate) Being Their Highest Qualification, According to Types od Certificates, by Sex, 1949—1960

Érettségi (képesítő) bizonyítvány megnevezése (1)	1949			1960		
	A népesség (2)	A férfiak (3)	A nők (4)	Az érettségi (képesítő) bizonyítvánnyal rendelkező (5)		
	birtokában levő érettségi (képesítő) bizonyítványok (5)			népesség (2)	férfiak (3)	nők (4)
1. Gimnáziumi	38,9	45,8	27,6	41,8	45,0	38,1
2. Közgazdasági	29,0	32,2	23,8	22,9	22,0	24,0
3. Ipari	5,2	6,7	2,6	14,3	20,8	6,8
4. Mezőgazdasági	1,5	2,1	0,5	3,6	4,8	2,2
5. Tanítói	23,1	13,2	39,4	14,3	7,1	22,7
6. Óvónői	2,3	—	6,1	2,7	—	5,7
7. Művészeti	.	.	.	0,4	0,3	0,5
*8. Összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0.*	*100,0*

Горизонтальная графа: (1) Наименование аттестата зрелости (выпускного аттестата); (2) население; (3) мужчины; (4) женщины; (5) имеющие аттестат зрелости (выпускной аттестат).

Вертикальная графа: 1. Гимназический; 2. экономический; 3. промышленный; 4. сельскохозяйственный; 5. учительский; 6. воспитательницы детсада; 7. художественный; 8. всего.

Heading: (1) Designation of the secondary school final certificate (certificate of qualification); (2) population; (3) males; (4) females; (5) possessing a secondary school final certificate (a certificate of qualification).

Lateral text: 1. Of grammar school; 2. economic; 3. industrial; 4. agricutural; 5. of teacher's training school; 6. of training school for kindergarten teachers; 7. of art school; 8. total.

9. A középiskolai végzettséggel rendelkező 18 éves és idősebb népesség az elvégzett osztályok száma szerint[a], nemenként, százalékban, 1949

Процентное распределение населения 18 лет и старше имеющего среднее образование, по оконченным классам средней школы и по полу, в 1949 г.

Percentage Distribution of the Population 18 Years and over Possessing Secondary School Education, According to Completed Forms, by Sex, 1949

Nem (1)	Közép- vagy középfokú szakiskolába járt (2)	Ezen belül a középiskola (3)			
		8[b]	7—5[c]	4	3—1
		osztályát végezte (4)			
1. Férfi	100,0	31,8	10,5	42,1	15,6
2. Nő	100,0	18,4	10,2	59,6	11,8
3. *Férfi, nő együtt*	*100,0*	*24,8*	*10,4*	*51,1*	*13,7*

[a] A régi oktatási rendszernek megfelelően.
[b] A középfokú szakiskola 4 osztályát végzettekkel együtt.
[c] A középfokú szakiskola 3—1 osztályát végzettekkel együtt.

Горизонтальная графа: (1) Пол; (2) ходили в среднюю школу или техникум; (3) внутри этого (4) окончили ... классов средней школы.

Вертикальная графа: См. табл. 9.

Heading: (1) Sex; (2) attended secondary or specialized secondary school; (3) within this; (4) completed ... forms of secondary school.

Lateral text: See Table 9.

10. Az általános (elemi) iskolai végzettséggel rendelkező 15 éves és idősebb népesség az elvégzett osztályok száma szerint, nemenként, százalékban, 1949

Процентное распределение населения 15 лет и старше, имеющего низшее образование, по оконченным классам начальной школы и по полу, в 1949 г.

Percentage Distribution of the Population 15 Years and over Possessing Public Primary (Elementary) School Education, According to Completed Classes, by Sex, 1949

Nem (1)	Legfeljebb általános (elemi) iskolába járt (2)	Ezen belül (3)				
		8	csak 7—6 (5)	csak 5 (5)	csak 4 (5)	csak 3—1 (5)
		osztályt végzett (4)				
1. Férfi	100,0	5,2	62,5	9,8	15,2	7,3
2. Nő	100,0	5,2	61,3	9,6	14,9	9,0
3. *Férfi, nő együtt*	*100,0*	*5,2*	*61,9*	*9,7*	*15,0*	*8,2*

Горизонтальная графа: (1) Пол; (2) ходили, в крайнем случае; в начальную школу; (3) внутри этого (4) окончили 8 классов, (5) только . . . классов.
Вертикальная графа: 1. Мужчины; 2. женщины; 3. оба пола.

Heading: (1) Sex; (2) attended, at most, public primary (elementary) school; (3) within this; (4) completed (5) 8 classes, . . . classes only.
Lateral text: 1. Males; 2. females; 3. both sexes.

Az ismételt iskolai átszervezések miatt a népszámlálásoknak évtizedről évtizedre nehezebbé vált az iskolázottsági szintnek közös nevezőn elvégzett megállapítása, 1960-ban emiatt különös súllyal merült fel annak szükségessége, hogy a különféle régi oktatási rendszerekben szerzett iskolai végzettségek a jelenleg érvényben levő iskolarendszernek megfelelően kerüljenek számbavételre és értékelésre. Az adatok feldolgozásához az elvégzett osztályok száma szerint kellett ezeket az iskolákat a jelenleg működő iskolatípusok valamelyikébe besorolni. Az iskolázottságnak a jelenlegi oktatási rendszer szerinti számbavétele a következő elvek szerint történt.

A népesség a legmagasabb iskolai végzettségnek megfelelő csoportban került elszámolásra. A legmagasabb iskolai végzettség megállapításához figyelembe kellett venni, hogy az iskolázottság alsó-, közép-, vagy felsőfokú, mennyi a sikeresen elvégzett osztályok száma, az összeírt személy rendelkezik-e érettségi bizonyítvánnyal (képesítővel), egyetemi (főiskolai) végbizonyítvánnyal vagy oklevéllel.

Azok a személyek, akik több azonos fokú iskolát végeztek, több érettségi bizonyítványt (képesítőt) vagy egyetemi (főiskolai) végbizonyítványt, oklevelet szereztek, csak egy iskolatípusnál, az abban végzett osztályszámnál, csak egy érettségi bizonyítvánnyal, csak egy végbizonyítvánnyal, oklevéllel vannak számba véve.

Alsófokú iskolázottságnak számít az elemi iskola (népiskola) 1—8 osztálya, az általános iskola és a dolgozók általános iskolájának 1—8 osztálya. a gyógypedagógiai iskola 1—8 osztálya, a polgári iskola 1—4 osztálya, a régi rendszerű középiskola 1—4 osztálya.

Középfokú iskolázottságnak minősül a régi rendszerű gimnázium, reálgimnázium, leánylíceum, leánykollégium, reáliskola 5—8 osztálya, az általános gimnázium (új rendszerű), valamint a dolgozók általános gimnáziuma 1—4 osztálya, a szakközépiskolák 1—4 osztálya, a közgazdasági, ipari és mezőgazdasági technikumok 1—4 osztálya, a művészeti jellegű gimnáziumok, líceumok, akadémiák 1—4 osztálya, a tanítóképzők és óvónőképzők 1—4 osztálya.

Felsőfokú iskolázottság az egyetemek, főiskolák, akadémiák 1—6 évfolyama.

(A teljesség kedvéért megemlítjük, hogy a jövő népszámlálások további problémákkal fogják szembetalálni magukat, mert az iskolarendszer legutóbbi változásaiból adódó eltéréseket is figyelembe kell majd venniök. Pl. a felsőfokú tanítóképzők, óvónőképzők, kereskedelmi szakiskolák végzettjeit.)

Mint az írni-olvasni tudás tárgyalásakor említettük, az analfabétizmust a 6, 7, 10, sőt 15 éves és idősebb népességnek és az írni-olvasni nem tudók számának viszonyításából eredő mutatószámmal érzékeltették az egyes népszámlálások. Ehhez hasonlóan különféle mutatószámokat alkalmaztak az alsó-, közép- és felsőfokú műveltséggel rendelkezők arányának érzékeltetésére is. Az 1960. évi népszámlálás olyan mutatószámokat alkalmazott, melyek kiküszöbölik azokat a korosztályokat, amelyekbe tartozók egy-egy iskolai fokozatot nem végezhettek el. Ezért az általános iskola 8 osztályát végzetteket a 15 éves és idősebb, az érettségi bizonyítványt szerzetteket a 18 éves és idősebb, az egyetemi (főiskolai) végzetteket a 25 éves és idősebb népesség számához viszonyítja. Ennek a szemléletnek a tükrében a jellegzetesebb iskolai fokozatok szerint az iskolázottsági szint az 1930—1960. évek közötti időszakban a következőképpen alakult:

11. A népesség iskolai végzettség szerint, százalékban
Население по образованию
Population by Educational Status

Év (1)	10	15	18	25
	éves és idősebb népességből (2)			
	nem ír, nem olvas, ill. csak olvas (3)	legalább az általános iskola 8 osztályát végezte (4)	legalább érettségizett (5)	egyetemi (főiskolai) oklevelet szerzett (6)
1930	9,3	12,9	.	1,7
1941	5,9	15,1	4,2	1,6
1949	4,5	20,6	5,5	1,7
1960	3,0	32,8	8,8	2,7

Горизонтальная графа: (1) Годы; (2) внутри населения в возрасте ... лет; (3) не читают и не пишут или только читают; (4) окончили, по крайней мере, 8 классов начальной школы; (5) получили, по крайней мере, аттестат зрелости; (6) получили университетский (вузовский) диплом.

Heading: (1) Years; (2) within the population aged ... years; (3) are not able to read and write resp. can read only; (4) completed, at least, 8 classes of public primary school; (5) received at least, secondary school final certificate; (6) received university (high school) diploma.

Az 1960. évi népszámlálás két vonatkozásban is továbbfejlesztette a népesség műveltségi színvonalára vonatkozó adatgyűjtést. Megkérdezte az egyetemet (főiskolát) végzettektől az elvégzett évfolyamok számát és az oklevél megnevezésén kívül megkívánta a végbizonyítvány (abszolutórium) megjelölését is. Ezáltal az 1960. évi népszámlálás a felsőfokon iskolázott személyeket az elvégzett évfolyamok száma, az abszolutórium és az oklevél fajtája szerint osztályozhatta.

Az írni-olvasni tudás megkérdezésén ill. a legmagasabb iskolai végzettség megállapításán kívül az 1960. évi népszámlálás külön kimutatta az összeírás idején tanuló népességet is. Ennek azért van jelentősége, mert az iskolába járók egy fokkal alacsonyabb műveltségi kategóriánál vannak számba véve, mint amelyik iskolába, ill. osztályba járnak, de közülük igen nagy százalék magasabb műveltségi kategóriába fog lépni a következő

években. A számbavétel nem az iskolázottsági, hanem a foglalkozási kérdéscsoport útján történt, ezért az adatok nem foglalják magukban a közép- és felsőfokú tanulmányokat folytatók közül azokat, akik egyben kereső tevékenységet folytatnak. Ezeknek figyelembevétele még kedvezőbbé tenné a 12. táblán mutatkozó képet. Az eltartott, tehát kereső tevékenységet nem folytató népességből a rendszeres iskolai tanulmányokat folytatókat három csoportba sorolták, mégpedig: általános iskolai tanulók, középiskolai tanulók, egyetemi (főiskolai) hallgatók. A nemzetközi népszámlálási irányelvek is ajánlják a kérdés vizsgálatát. Bár hazánkban a folyamatos kultúrstatisztika részletes adatokat szolgáltat e tekintetben, az 1960. évi népszámlálás adatai értékes kiegészítésként járulnak ehhez a vizsgálati szemponthoz.

12. Az iskolába járó népesség a megfelelő iskolás korúak százalékában, nemenként, 1960
Население ходящее в школу в процентах к лицам соответственного школьного возраста, по полу, в 1960 г.
Population Attending School per Hundred Persons of Corresponding School Age, by Sex, 1960

Nem (1)	6—13	14—17	18—22
	éves népességből (2)		
	általános iskolába (4)	középiskolába (5)	egyetemre (főiskolára) (6)
	jár (3)		
1. Férfi	98,4	22,4	5,3
2. Nő	97,9	26,2	2,8
3. *Férfi, nő együtt*	*98,2*	*24,3*	*4,0*

Горизонтальная графа: (1) Пол; (2) внутри населения в возрасте ... лет, (3) ходят (4) в начальную школу, (5) в среднюю школу; (6) учатся в университете (в вузе).
Вертикальная графа: См. табл. 9.
Heading: (1) Sex; (2) from among the population aged ... years; (3) attend; (4) public primary school; (5) secondary school; (6) university (high school).
Lateral text: See Table 9.

Az 1960. évi népszámlálás adatgyűjtésének azon rendszeréből, hogy valamennyi iskolai fokozatnál fel van tüntetve az elvégzett osztályok száma (egyetemnél, főiskolánál az évfolyam száma) meg lehetett állapítani az iskolázottsági színvonalat osztályszámban kifejezve, ahogyan ez több országban (pl. Olaszországban) szokás. Míg az előző generációhoz tartozó, 55—59 évesek átlagosan 5,81 osztályt, a 60 évesek és idősebbek 5,53 osztályt végeztek, addig a 15—19 évesek átlagosan elvégzett osztályszáma 8,83, a 25—29 éveseké 7,46. Ezeknél az országos adatoknál magasabb az iskolázottsági színvonal a városokban, elsősorban a fővárosban, Budapesten. A 15—19 és 25—29 évesek átlagosan 9 osztályt, a 60 éves és idősebbek csak 6 osztályt végeztek a fővárosban.

A fentiekben nyomon követtük a magyar népszámlálások kulturális programját, bemutattuk a fejlődés egy-egy jellegzetesebb állomását és ismertettük azokat az eredményeket, melyek évtizedről-évtizedre alaposabbá tették az iskolázottsági szintről kialakított ismereteinket. Mégsem tekinthetjük ismertetésünket befejezettnek, mert az 1963. évi mikrocenzus olyan adatgyűjtési és feldolgozási elvekkel bővítette a műveltségi színvonal megállapítására a múltban kialakult gyakorlatot, melyek eddigi ismereteinket lényegesen gazdagítják.

Az 1963. évi mikrocenzus az iskolázottság részletes megállapítása végett különáló kérdőívet rendszeresített, mely az 1949. és 1960. évi népszámlálásokon alkalmazott kérdéskört kiegészítette a középiskolák és egyetemek (főiskolák) tagozatára (nappali, esti, levelező), valamint a nem rendszeres iskolákra vonatkozóan is (szakiskola, szaktanfolyam, szakvizsga). A kérdőívnek a bizonyítvány (oklevél, szakvizsga) megszerzésének évére és az előbb említett tagozatra vonatkozó kérdése, ill. az arra adott válaszok feldolgozása által mód kínálkozott az adatoknak olyan csoportosítására, mely eligazítást ad az azonos iskolázottsági fokozatba soroltak műveltségi színvonalának minőségi értékelésére. Így a felsőfokon iskolázott népesség iskolai végzettsége további minőségi kategóriák szerint értékelhető, éspedig: egyetemek, főiskolák, akadémiák, felsőfokú intézetek, felsőfokú kereskedelmi szakiskolák, felsőfokú technikumok, egyéb felsőoktatási intézmények.

Az iskolázottsági fokozatoknak a megszerzés évével való egybevetéséből világos képet kaphatunk arról, hogy pl. az érettségi bizonyítvány milyen ismeretanyagot biztosít tulajdonosa számára. Ennél is nagyobb jelentőségű az 1963. évi mikrocenzusnak a nem rendszeres szakiskolai, szaktanfolyami végzettségre vonatkozó adatgyűjtése, mely ugyan 1920-ban kezdődött hagyományt követett, azáltal azonban, hogy az adatokat fel is dolgozta, elsőnek közölt a népesség nem rendszeres iskolai végzettségéről adatokat. Mint már rámutattunk, a rendszeres alsó-, közép- és felsőfokú iskolákban a művelt ember által birtokolandó ismeretanyagnak döntő része sajátítható el. Jelentős azonban azoknak a száma is, akik általános műveltségüket vagy szakmai ismereteiket szakiskolai, szaktanfolyami tanulmányok folytatása által szerezték meg, ill. gyarapították (az autodidaktikus képzést figyelmen kívül hagyva). Nem feladatunk annak eldöntése, hogy mely és milyen fokozatú szakmai ismeretek tartoznak az általános műveltség fogalmi körébe. Azt az igényt mindenesetre jogosan támaszthatjuk, hogy tekintettel a XX. század gyorsiramú technikai fejlődésére — a természettudományos, technikai és szellemtudományos ismereteknek ez idő szerint már más arányát kell biztosítani, mint azt régebben a rendszeres iskolák tették és ha ezt az ismeretanyagot nem rendszeres szakiskola vagy tanfolyam adta meg, annak odatartozó, arányos részét számítsuk hozzá a műveltségi színvonalhoz. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ha valaki 15 évvel ezelőtt szerzett gimnáziumi érettségi bizonyítványt, annak ismeretanyaga lényegesen szűkebb, ill. más jellegű az 1-2 évvel ezelőtt érettségizettekénél. Ezt a hiányosságot azonban szaktanfolyamon vagy szakiskolában részben vagy egészen pótolhatta. E példán kívül számos olyan is megemlíthető lenne, mely arra mutat rá, hogy bizonyos szakiskolai végzettség az általános műveltséget lényegesen kiterjeszti pl. a zeneművészeti szakiskola elvégzése olyan ismeretanyagot biztosít, amire a gimnáziumok, az ipari, mezőgazdasági stb. középiskolák nem nyújtanak módot. A szakiskoláknak, szaktanfolyamoknak arról a jellegzetességéről sem szabad megfeledkezni, hogy a szaktárgyakon kívül közművelődési tárgyak is szerepelnek tantervükben, melyek némiképpen bővítik a rendszeres iskolában megszerzett ismereteket is (kivéve az egészen rövid ideig — 1—6 hónapig — tartó szaktanfolyamokat). Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, megállapíthatjuk, hogy az 1½—3 évi tanulást megkövetelő nem rendszeres szakiskolát, szaktanfolyamot elvégzett személyek műveltsége bővült, szélesebb körű és alaposabb lett és ha

azt a rendszeres iskolai végzettséghez hozzákapcsoljuk, a műveltségi színvonalat helyesebben állapítjuk meg.

Ezt a nézetünket alátámaszthatjuk az 1922. évi és 1949. évi ipartörvényekkel, melyek előírták, hogy a tanonc, ill. ipari, kereskedelmi tanuló iskolákban közművelődési tárgyakat is kell tanítani. A szocialista ipar és kereskedelem fejlődésének természetes következményeként jelentkező fokozottabb igények kielégítése céljából nemcsak szakképzett, hanem művelt szakmunkásokra van szükség. Általános ismereteink alapján joggal állapít hatjuk meg, hogy napjainkban, mikor igen gyakran születnek új tudományos eredmények, a rendszeres iskolán kívüli iskolák, tanfolyamok nagymértékben segítenek abban a törekvésben, hogy lépést tartsunk a haladással mind természettudományi, mind technikai, de ugyanilyen részletességgel kifejthetően közgazdasági és más társadalomtudományi vonatkozásban is. Ez az iskolázottság pedig végeredményben a műveltségi színvonal emelkedéséhez vezet.

A szakiskolai (szaktanfolyami) végzettség, a szakvizsgázottság egy részének ez a szakmai képzésen felüli korszerűen nagy jelentősége indokolttá teszi, hogy röviden ismertessük a vonatkozó adatgyűjtésnek és feldolgozásnak leglényegesebb vonásait és legfontosabb eredményeit.

A kérdőívnek a tanultság hasznosítását tudakoló kérdésére adott válasz lehetővé teszi annak felmérését, hogy mennyi azoknak a szakképzett személyeknek a száma, akik nem a képzettségüknek megfelelő foglalkozást folytatják. A vonatkozó kérdés így hangzott: „Jelenlegi munkakörének ellátásához szükséges e?" Háromféle válasz volt adható: igen — csak részben — nem.

A feldolgozás megkülönbözteti a fizikai és a szellemi természetű szakiskolai vagy szaktanfolyami bizonyítvánnyal rendelkezőket. A fizikai természetű szakiskolát stb. végzetteket ismét megbontja aszerint, hogy szakmunkásképzésben részesültek-e vagy sem, és hogy a szakmunkásképzés tanulóintézetben (tanonciskolában) vagy szaktanfolyamon történt-e. Ennek azért van jelentősége, mert a szakmunkásképző iskolát végzettek 1½—3 éven keresztül (aszerint, hogy előtanulmányuk alsó- vagy középfokú volt-e) rendszeresen, a szokásos módon, előírt tanrend szerint tanultak, tehát szakiskolázottságuk másképpen értékelendő, mint azoké, akik egyéb módon nyerték el a szakmunkás képesítést. A szellemi természetű szakiskolai (szaktanfolyami) bizonyítvánnyal rendelkezőket a feldolgozás külön-külön csoportokba sorolja aszerint, hogy a szakképzettség elnyerése egyetemi végzettséghez van-e kötve.

A szakiskolai stb. bizonyítványok (oklevelek) csoportjai:

Ipari-, kereskedelmi-, vendéglátóipari-, mezőgazdasági tanulóintézeti (tanonciskolai, ill. ipartestület által kiállított) szakmunkásbizonyítvány (segédlevél).

Szaktanfolyami oktatáson szerzett szakmunkásbizonyítvány, ill. szakmunkás vizsga.

Egyéb fizikai természetű szaktanfolyami bizonyítvány, ill. szakvizsga.

Egyetemi végzettséghez nem kötött szellemi természetű szakiskolai bizonyítvány (oklevél).

Egyetemi végzettséghez nem kötött szellemi természetű szaktanfolyami bizonyítvány (oklevél), ill. szakvizsga.

Egyetemi végzettséghez kötött szellemi természetű szaktanfolyami bizonyítvány (oklevél).

Egyetemi végzettséghez kötött szellemi természetű szakvizsga.

Ezeken a csoportokon belül fajtánkénti részletezésben különülnek el a szakiskolai, szaktanfolyami bizonyítvánnyal rendelkezők. A fizikai természetű bizonyítvánnyal rendelkezők mezőgazdasági, ipari, építőipari, közlekedési, kereskedelmi, vendéglátóipari és szolgáltató szakmánként kerülnek csoportosításra. A szellemi természetű, egyetemi végzettséghez nem kötött szakiskolai (tanfolyami) bizonyítvánnyal rendelkezők csoportjai: műszaki, közlekedési, egészségügyi, számviteli és irodai jellegű bizonyítvánnyal rendelkezők. Végül az egyetemi végzettséghez kötött szaktanfolyami bizonyítvánnyal, szakvizsgával rendelkezők megoszlanak aszerint, hogy a bizonyítvány, oklevél egészségügyi szakorvosi, műszaki szakmérnöki, közlekedési-hírközlési szakmérnöki, mezőgazdasági vagy más jellegű. Mind a fizikai, mind a szellemi természetű bizonyítvánnyal rendelkezők a bizonyítvány fajtája szerint további csoportokra oszlanak.

13. A 15 éves és idősebb népesség a nem rendszeres iskolai végzettség szerint, és nemenként, százalékban, 1963

Процентное распределение населения 15 лет и старше по не регулярному образованию и полу в 1963 г.

Percentage Distribution of the Population 15 Years and over, According to Non-Regular School Qualification, by Sex, 1963

A legmagasabb iskolai végzettség (1)	A megfelelő iskolai végzettségű (5) közül szakiskolai, szaktanfolyami bizonyítvánnyal, szakvizsgával rendelkezik (6)		
	férfiak (2)	nők (3)	népesség (4)
1. Iskolába nem járt	1,8	0,1	0,8
2. Az általános iskola 1—3 osztályát végezte	7,3	0,9	3,7
2. Az általános iskola 4—5 osztályát végezte	22,9	3,3	12,4
2. Az általános iskola 6—7 osztályát végezte	36,1	6,0	19,8
2. Az általános iskola 8 osztályát végezte	55,8	23,3	38,9
3. A középiskola 1—4	43,2	25,5	33,6
4. Érettségi bizonyítványt szerzett	40,1	23,1	31,9
5. Egyetemre (főiskolára) járt, oklevelet nem szerzett	30,2	15,0	25,3
6. Egyetemi (főiskolai) oklevelet szerzett	20,8	10,8	18,4
7. *Összesen*	*37,1*	*11,3*	*23,5*

Горизонтальная графа: (1) Наивысшее образование; (2) среди мужчин, (3) женщин, (4) населения (5) надлежащего образования, (6) имеют свидетельство профессионального учебного заведения, специального курса, экзамен по какой-нибудь специальности.

Вертикальная графа: 1. Не ходили в школу; 2. окончили ... классов начальной школы; 3. окончили 1—4 класса средней школы; 4. получили аттестат зрелости; 5. учились в университете (вузе), не получили диплома; 6. получили университетский (вузовский) диплом; 7. всего.

Heading: (1) Highest level of education; from among the (2) males, (3) females, (4) population, (5) of appropriate level of eduaction; (6) possess a specialized secondary school ceritificate, a special course certificate, passed a special examination.

Lateral text: 1. Did not attend school; 2. completed ... classes of public primary school; 3. completed 1—4 forms of secondary school; 4. received secondary school final certificate; 5. attended university (high school) without getting a diploma; 6. received university (high school) diploma; 7. total.

Az 1963. évi mikrocenzusnak a szakiskolát, szaktanfolyamot végzettekre vonatkozó eredményei szerint a 15 éves és idősebb népességnek (gyakorlatilag azoknak, akik ilyen képzettséget szerezhettek) csaknem egynegyede valamely szakképzettséggel járó szakiskolai, tanfolyami végzettséggel rendelkezik (számszerint több mint 1 750 000 fő). A szakképzett-

séget legnagyobb arányban (közel 40%) az általános iskola 8 osztályát végzettek szerezték meg, ami abban leli magyarázatát, hogy ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi szakmunkásképzésben a legalább 8 általános iskolát végzettek vettek részt leginkább. A szakmunkásképzés méreteire pedig jellemző, hogy pl. az 1959/60. tanévben 117 000, az 1960/61. tanévben 125 000, az 1961/62. tanévben 135 000, az 1962/63. tanévben 144 000 személy vett részt tanulóiskolai szakmunkás képzésben. Az érettségi bizonyítványt szerzettek csaknem egyharmada szintén speciálisan szakképzett.

A férfiak között lényegesen nagyobb arányt képviselnek a szakképzettek, mint a nők között, amit jól érzékeltet az általános iskola 8 osztályát végzettek arányszáma: 56%, ill. 23%. A két nem eltérő szakképzettségi szándékait jól szemléltetik az általános iskolánál magasabb rendszeres iskolai fokozatot végzettek eltérő arányszámai, ez az arányszám a nőknél általában a fele a férfiakénak. Kiemelkedően nagy a különbség a két nem szakképzettsége között a töredék alsófokú iskolát végzetteknél, ahol a férfiak hatszorosan múlják felül a nőket. (Lásd a 13. táblát.)

A szakképzettség főként fizikai természetű. A középiskola 1—4 osztályát végzetteknél magasabb a fizikai szakképzettséget megszerzők aránya, mint azoké, akik szellemi szakképzettséget szereztek. A szellemi szakképzettséget megszerzők aránya legmagasabb az egyetemi (főiskolai) oklevelet szerzetteknél, ami leginkább a szakorvosi képesítést megszerzett orvosok magas számával magyarázható.

A férfiak lényegesen nagyobb számban szereznek fizikai szakképzettséget, mint a nők.

A fizikai természetű szakképzettséget szerzettek 83%-a szakmunkásképzésben (ezek közül 68% tanulóintézetekben, tanonciskolákban, 15% pedig szakmunkásképző tanfolyamon), a fennmaradó 17%-a pedig rövidebb-hosszabb ideig tartó egyéb szaktanfolyami képzésben vett részt. Ennek különösen nagy jelentőséget ad az a körülmény, hogy a szakmunkásképző iskolát végzettek túlnyomó része három esztendeig tartó képzésben vett részt, azaz az általános iskola 8 osztályában szerzett ismereteit jelentős mértékben gyarapította. A nem szakmunkásképzésben részt vettek aránya a rendszeres iskolai fokozatok emelkedésével növekszik. A képzettségnek ezt a karakterét a férfiak alakítják ki, mert a nőknél a tendencia ennek fordítottja, azaz a szaktanfolyamot végzettek aránya az érettségizettek, vagy annál magasabb rendszeres iskolai végzettséggel rendelkezők körében egyre kisebb.

A szellemi természetű szakképzettséget szerzettek 96%-a egyetemi végzettséghez nem kötött képzésben részesült. Ezek közül a legnagyobb arányt a gyors- és gépírók, gépi adatfeldolgozók, postai, távirdai szakvizsgát tettek, könyvelők, statisztikusok képviselik.

A két nem között a szellemi természetű szakképzettség tekintetében is nagy a különbség. Az egyetemi végzettséghez nem kötött képzésben részt vett nők 24%-a egészségügyi jellegű tanfolyamot végzett, tehát ápolónő, szülésznő, anya- és csecsemőgondozó. Viszont műszaki természetű szaktanfolyamokat, mint a művezetői, szaktechnikusi, műszaki rajzolói tanfolyamok, a férfiak 33%-a, a nőknek 6,5%-a végzett. Az egyetemi végzettséghez kötött szaktanfolyami képzettséggel, elsősorban szakvizsgával rendelkező nők aránya úgyszintén egészségügyi területen magasabb a férfiakénál. (Lásd a 14. táblát.)

14. A szellemi természetű szakiskolai, szaktanfolyami bizonyítvánnyal, szakvizsgával rendelkező népesség bizonyítvány-fajták szerint, nemenként, 1963

Процентное распределение населения, имеющего свидетельство не физического характера, профессионального учебного заведения, специального курса или экзамен по какой-нибудь специальности, по видам свидетельств и полу, в 1963 г.

Percentage Distribution of the Population Possessing a Certificate, of a Non-manual Nature, of a Specialized Secondary School, a Special Course or Having Passed a Special Examination, by Types of Certificates, According to Sex, 1963

A legmagasabb iskolai végzettség (1)	A népesség (2)	Ezen belül (3)						
		egyetemi (főiskolai) végzettséghez nem kötött (9)				egyetemi (főiskolai) végzettséghez kötött(10)		
		műszaki (4)	egészségügyi (5)	számviteli (6)	egyéb (irodai) (7)	műszaki (4)	egészségügyi (5)	egyéb (7)
		szakiskolai, szaktanfolyami bizonyítványa ill. szakvizsgája van (8)						
	százalékban							
		Férfi (11)						
1. Az általános iskola								
1—3 osztályát végezte ...	100,0	14,3	28,6	—	57,1	—	—	—
4—5 osztályát végezte ...	100,0	46,2	5,1	2,6	46,1	—	—	—
6—7 osztályát végezte ...	100,0	47,2	8,9	14,1	29,8	—	—	—
8 osztályát végezte ...	100,0	43,2	6,1	18,9	31,8	—	—	—
2. A közép isk.								
1—4 osztályát végezte ...	100,0	37,2	3,2	33,5	26,1	—	—	—
3. Érettségi biz. szerzett ...	100,0	31,9	2,7	42,5	22,9	—	—	—
4. Egyetemre (főisk.) járt, oklevelet nem szerzett	100,0	27,9	6,2	42,6	23,3	—	—	—
5. Egyetemi (főisk.) oklevelet szerzett	100,0	9,6	1,0	23,6	8,6	4,8	29,7	22,7
6. *Összesen*	*100,0*	*33,2*	*4,2*	*30,2*	*24,3*	*0,7*	*4,2*	*3,2*
		Nő (12)						
1. Az általános iskola								
1—3 osztályát végezte ...	100,0	—	100,0	—	—	—	—	—
4—5 osztályát végezte ...	100,0	12,0	40,0	8,0	40,0	—	—	—
6—7 osztályát végezte ...	100,0	6,2	60,3	11,7	21,8	—	—	—
8 osztályát végezte ...	100,0	4,7	20,2	19,1	56,0	—	—	—
2. A középisk.								
1—4 osztályát végezte ...	100,0	4,7	17,9	25,2	52,2	—	—	—
3. Érettségi biz. szerzett ...	100,0	12,8	24,2	33,7	29,3	—	—	—
4. Egyetemre (főisk.) járt, oklevelet nem szerzett	100,0	6,8	47,4	15,3	30,5	—	—	—
5. Egyetemi (főisk.) oklevelet szerzett	100,0	1,3	9,2	9,2	19,7	1,3	39,6	19,7
6. *Összesen*	*100,0*	*6,5*	*24,2*	*22,1*	*46,0*	*0,0*	*0,8*	*0,4*
		Férfi, nő együtt (13)						
1. Az általános iskola								
1—3 osztályát végezte ...	100,0	11,1	44,4	—	44,5	—	—	—
4—5 osztályát végezte ...	100,0	32,8	18,8	4,7	43,7	—	—	—
6—7 osztályát végezte ...	100,0	23,4	38,8	12,7	25,1	—	—	—
8 osztályát végezte ...	100,0	12,0	17,6	19,0	51,4	—	—	—
2. A középisk.								
1—4 osztályát végezte ...	100,0	11,7	14,7	27,0	46,6	—	—	—
3. Érettségi biz. szerzett ...	100,0	22,4	13,4	38,1	26,1	—	—	—
4. Egyetemre (főisk.) járt, oklevelet nem szerzett	100,0	21,3	19,2	34,0	25,5	—	—	—
5. Egyetemi (főisk.) oklevelet szerzett	100,0	8,0	2,6	20,8	10,8	4,1	31,6	22,1
6. *Összesen*	*100,0*	*16,0*	*17,1*	*24,9*	*38,3*	*0,3*	*2,0*	*1,4*

Перевод текста таблицы см. на следующей странице.
Translation of the text of the table on the following page.

Mint már említettük, a szakiskolai, a szaktanfolyami végzettségről már az 1920. évi népszámlálás is gyűjtött adatokat, csak az adatok feldolgozása és publikációja maradt el. Mindössze egy nyers összesítés volt fellelhető az akkori adatgyűjtés eredményeiről. Ha ehhez hasonlítjuk az 1963. évi adatgyűjtésnél számba vett 1 335 000 férfit és 451 000 nőt, akkor mérhető fel teljes jelentőségében az e tekintetben is elért fejlődés.

IRODALOM

1. 1869. évi népszámlálás. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1871. 615 p.
2. 1880. évi népszámlálás. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1 kötet. Budapest, 1882. 851 p.
3. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, 1 kötet. Az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Budapest, 1893. 418 p.
4. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 5 kötet. 1900. évi népszámlálás. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1907. 746 p.
5. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 61 kötet. Az 1910. évi népszámlálás. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1916. 635 p.
6. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 73 kötet. Az 1920. évi népszámlálás. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1928. 297 p.
7. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 96 kötet. Az 1930. évi népszámlálás. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1936. 377 p.
8. Az 1941. évi népszámlálás. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1947. 697 p.
9. Az 1949. évi népszámlálás. 9 kötet. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 336 p.
10. 1960. évi népszámlálás. 5 kötet. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1962. 200 p.
11. Demographic Yearbook 1956. U. N. New York, 1956. 744 p.
12. *Kovács Alajos:* A magyar nyelvismeret és az írni-olvasni tudás fejlődése 1910 óta. *Statisztikai Szemle*, 1923. 7—8. sz. 219—277. p.
13. *Mozolovszky Sándor:* Népünk műveltsége, egybevetve a korral, anyanyelvvel és vallással. *Statisztikai Szemle*. 1924. 7—8. sz. 257—261. p.
14. *Dr. Szabady Egon:* A közoktatási statisztika szervezeti kérdései. *Statisztikai Szemle*, 1952. 12. sz. 1059—1064. p.
15. *Dr. Szabady Egon—dr. Tamásy József :* A népművelési statisztika alapjai. Budapest, Statisztikai. Kiadó Vállalat. 1953. 176 p.
16. *Erdész Tiborné—dr. Szabady Egon :* Az oktatási rendszer fejlesztésének demográfiai vonatkozásai *Demográfia*, 1958. 2—3. sz. 264—273. p.
17. *Dr. Erdész Tiborné:* A közoktatás helyzete. *Statisztikai Szemle*, 1957. 8—9. sz. 689—704. p.
18. *Dr. Thirring Lajos:* Népességtudományi szempontok, népszámlálási feladatok. *Demográfia*, 1958. 1. sz. 58—67. p.
19. *Dr. Klinger András:* Magyarország népességének megoszlása a főbb demográfiai ismérvek szerint. (Az 1960. évi népszámlálás 1 %-os képviseleti feldolgozása alapján.) *Demográfia*, 1960. 3—4. sz. 303—332. p.
20. *Dr. Klinger András—dr. Szabady Egon :* A népesség összetételének alakulása az 1963. január 1-i rocenzus adatai alapján. *Demográfia*, 1964. 1. sz. 7—59. p.
21. 1963. évi mikrocenzus személyi és családi adatai. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1964. 214 p.
22. Magyarország történeti demográfiája. Szerk.: *Dr. Kovacsics József.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1963. 440 p.
23. *Dr. Klinger András:* Az ENSZ Európai Népszámlálási Munkacsoportjának ötödik ülésszaka. *Demográfia*, 1964. 1. sz. 140—190. p.
24. Bevezetés a demográfiába. Szerk.: *Dr. Szabady Egon*, Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 610 p.
25. *Toutain, J. C.:* La population de la France de 1700 à 1959. Cahiers de l'Institut de Science Économique Appliqueé. 1963. Supplément 3—247. p.

Горизонтальная графа: (1) Наивысшее образование; (2) население; (3) внутри этого лица имеющие (4) техническое, (5) санитарное, (6) счетное, (7) другое (конторское) свидетельство (8) профессионального учебного заведения, специального курса или экзамен по какой-нибудь специальности, (9) не связанное с университетским (вузовским) образованием; (10) связанное с университетским (вузовским) образованием; (11) мужчины; (12) женщины; (13) оба пола.

Вертикальная графа: См. табл. 13 (2.—7.).

Heading: (1) Highest level of education; (2) population; (3) within this persons having obtained; (4) technical, (5) sanitary, (6) accountancy, (7) other (office) (8) certificate of specialized secondaryschool, special course or having passed a special examination, (9) not connected with university (high school) qualification; (10) connected with university (high school) qualification; (11) males; (12) females; (13) both sexes.

Lateral text: See Table 13 (2—7.).

УСТАНОВЛЕНИЕ ОБРАЗОВАННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В ВЕНГРИИ, 1869—1963

Резюме

В Венгрии степень образования населения устанавливается на основе грамотности и уровня законченного регулярного школьного образования. Учет уровня образования производится со времени первой венгерской переписи населения (1869 год) и он с тех пор из десятилетия в десятилетие содержится в программах переписей. В первых четырех венгерских переписях населения в рамках вопросов по культуре содержалась только грамотность. Начиная с 1910 года в ходе каждой из переписей происходило расширение круга вопросов по культурному уровню. Так в 1910 году перепись населения учитывала начальное и среднее образование, а начиная с 1920 года также и высшее образование. В рамках переписи населения 1930 года впервые был произведен учет высшего образования по видам дипломов, а с 1941 года в программах переписей населения фигурирует вопрос относительно аттестата зрелости. Этот вопрос получил дальнейшее развитие в ходе переписи 1949 года, когда было поставлено также и требование обозначить вид аттестата зрелости. В ходе переписи населения 1960 года были применены все содержащиеся в прежних переписях вопросы по школьному образованию и, далее, было произведено установление грамотности.

В ходе переписей населения, имевших место с 1869 по 1949 год устанавливалось школьное образование населения в возрасте 6 лет и более. В 1960 году был произведен переход к показу степени образования населения семилетнего возраста и более.

В ходе переписи населения 1960 года степень образования была показана посредством стандиртизированных показателей, то есть из данных были устранены те поколения, которые еще не могли закончить ту или иную ступень школьного образования. Перепись 1960 года подвергла обследованию грамотность относительно населения десятилетнего возраста и более, законченное начальное образование относительно населения пятнадцатилетнего населения и более, законченное среднее образование относительно населения восемнадцатилетнего возраста и более и, наконец, законченное высшее образование относительно населения двадцатипятилетнего возраста и более.

В Венгрии система народного просвещения неоднократно подвергалась реорганизациям. В целях единой оценки степени образования населения различные по типу и числу классов школы были сгруппированы согласно действительной в 1960 году системе народного просвещения.

Проведенный в 1963 году микроценз, охвативший 2% населения, помимо регулярного обучения распространился также и на профессиональное обучение. В этой плоскости отдельные группы были образованы из лиц, закончивших профессиональные училище и курсы подготавливающие работников физического и, соответственно умственного труда. Свидетельства профессиональных училищ и т. д., подготавливающих работников физического труда, были сгруппированы по признаку промышленности, строительства, транспорта, торговли, общественного питания и бытового обслуживания, а подготавливающих работников умственного труда по техническому, транспортному, здравоохранительному, учетному и канцелярскому признаку. Микроцензом помимо этого были охвачены также и профессиональные экзамены. Согласно данным 1 786 000 лиц, то есть почти четверть населения 15-летнего возраста и более, располагало нерегулярным школьным образованием, свидетельствами профессиональных училищ (курсов). Более чем две трети лиц, располагающих свидетельством профессиональных училищ по подготовке работников физического труда, приобрело квалификацию в школах фабрично-заводского обучения, где продолжительность обучения для лиц имеющих восмилетнее начальное образование составляет три года, а для лиц, имеющих аттестат зрелости полтора — два года. Из числа лиц, располагающих

свидетельством профессиональных курсов по подготовке работников умственного труда 119 000 человек располагает свидетельствами канцелярского характера, 77 000 свидетельствами учетного характера и 50 000 свидетельствами здравоохранительного характера.

HOW THE EDUCATIONAL STANDARD OF THE POPULATION IS DETERMINED IN HUNGARY, 1869—1963

Summary

In Hungary the educational standard of the population is determined on basis of literacy and qualification obtained at a regular school. The educational standard has been accounted since 1869, the first Hungarian population census, and has been included in the programme of the population census from decade to decade. Within the group of questions on education the programmes of the first four Hungarian population censuses included only the question on literacy. From 1910 on, each population census has added to the group of questions on education. In 1910 the population census inquired after the primary and secondary school qualification, from 1920 on, however, also the qualification obtained at institutions of post-secondary education has been questioned. It was the population census of 1930 that first accounted the university degrees by type and it is from 1914 on that the programme of the population censuses has included a question on the certificate of the final examination at the secondary school. This question was developed further at the population census of 1949, inquiring also after the type of school where the certificate of final examination was obtained. It was at the population census of 1960 that all the questions of earlier censuses of about school grades and literarcy were put.

During the period of the population censuses between 1869 and 1949 the educational standard of the 6 year old and older population was determined. In 1960 they switched over to inquire about the educational standard of the 7 year old and older population.

At the population census of 1960 the educational standard was expressed with net rates, i.e. those belonging to certain age years who could not yet obtain a certain school grade were eliminated from the comparison. The population census of 1960 examined literacy with regard to the 10 year old and older population, further the primary school qualification of the 15 year old and older, the secondary school qualification of the 18 year old and older as well as the university qualification relating to the 25 year old and older population.

The educational system in Hungary has been subject to a number of reorganisations. To make the educational standard of the population comparable, the different types of schools with a different number of classes have been grouped according to the educational system valid for 1960.

The microcensus, held in 1963, covering 2 per cent of the population, established also the standard of vocational training in addition to regular education. In this respect, those having qualified in professional schools or at special courses of a manual or non-manual character respectively have formed separate groups. The certificates of schools training manual workers have been grouped by industry, building industry, transport, trade, catering and servicing industry, whereas the certificates of schools qualifing for intellectual professional have been classified by their technical, transport, health, accountancy and clerical character. Besides, the microcensus has considered also the vocational examinations. According to the data, 1 786 000 persons, nearly one quarter of the 15 year old an older population possess a non-regular school qualification, a certificate of a vocational school (professional course). Over two thirds of those possessing a certificate of a vocational school qualifying for a manual job have obtained their special qualification in the training schools for skilled workers where the training time is 3 years for those who have attended primary school and one and a half-two years for those having attended the secondary school. From among those holding certificate of a training course for an intellectual profession 119 000 have a clerical qualification, 77 000 are qualified accountants and 50 000 are qualified health workers.

KÖZLEMÉNYEK

A NÉPMOZGALMI STATISZTIKÁK NEMZETKÖZI EGYSÉGESÍTÉSÉNEK KÉRDÉSE A KGST ORSZÁGOK SZAKÉRTŐI MUNKACSOPORTJÁNAK BUDAPESTI ÜLÉSÉN

DR. ACSÁDI GYÖRGY

A különböző országok népességi, népmozgalmi statisztikáinak fogalmi és módszertani eltérései az adatok nemzetközi összehasonlítását, demográfiai elemzését jelentősen megnehezítik. Az Egyesült Nemzetek demográfiai évkönyve (Demographic Yearbook U. N.) a bizonysága annak, hogy nemcsak az egyes hivatalos statisztikák feldolgozási programja, módszerei, mutatószámai térnek el egymástól, hanem az alapvető csoportosításokban, sőt az alapfogalmak területén sincs meg a szükséges egység. Bár a népességi és népmozgalmi statisztikák nemzetközi egységesítése hosszú múltra tekinthet vissza, s a nemzetközi együttműködés számos maradandó eredménnyel járt, e téren még ma is sok a tennivaló.

A népesség száma, összetétele, s a népesedési folyamatok a társadalmi és gazdasági fejlődés olyan tényezői, amelyeknek a társadalom életében, a szociálpolitikai célok kitűzésében, a gazdasági tervezés alapvető ágaiban, az egészségügyi, kulturális és munkaerőproblémák megoldásában stb. fontos szerepe van. Nem nélkülözhetők az ezekre vonatkozó népességi, népmozgalmi statisztikai adatok a KGST munkájában sem, ahol az adatok összehasonlíthatóságának igénye fokozott követelményeket támaszt a tagországok nemzeti statisztikáival szemben. Ez az igény — egy csehszlovák javaslat kapcsán — már 1959-ben felmerült. A KGST országok illetékes statisztikai szervei 1959—1960 folyamán meg is küldték egymásnak a kérdésre vonatkozó észrevételeiket, megegyezés azonban ez alkalommal nem született. A kérdés elnapolását nem annyira a tagországok eltérő gyakorlata indokolta, mint inkább az, hogy a tagországok egyrészt nem kívánták a természetes népmozgalmi statisztika alapfogalmait és haláloki csoportosításait a nemzetközi ajánlásoktól és gyakorlattól egészen különböző módon meghatározni, másrészt számos további olyan egységesítési kérdést vetettek fel, amelyeknek szabályozása alapos előkészítést igényel.

A KGST Statisztikai Állandó Bizottsága 1963. január 22—25 között Moszkvában megtartott második ülésén megbízta a magyar Központi Statisztikai Hivatalt, hogy a csehszlovák Népi Ellenőrzési és Statisztikai Központi Bizottsággal együttműködve szervezze meg a KGST tagországok népmozgalmi statisztikai mutatóinak egységesítésére vonatkozó munkát. A megbízás alapján a magyar Központi Statisztikai Hivatal Javaslat Tervezetet állított össze: a népmozgalmi statisztikában használatos egyes alapfogalmak egységesítéséről; a népmozgalmi statisztikai számbavétel egyes felmerült kérdéseinek rendezéséről; a feldolgozások minimális programjáról; az alapvető csoportosítások egységesítéséről; a halálokok csoportosításáról és feldolgozásáról; egyes népmozgalmi statisztikai mutatószámok és számítási eljárások egységesítéséről és a nemzetközi adatközlések kérdéseiről. A Javaslat Tervezet figyelembe vette a KGST országok statisztikai szerveinek 1959—1960-ban nyilvánított hivatalos véleményeit, a KGST Titkársága Statisztikai Osztályá-

nak 1960-ban készült összefoglaló feljegyzését, az érdekelt országok demográfusainak az 1962. évi Budapesti Nemzetközi Demográfiai Symposionon és más megbeszélések alkalmával nyilvánított álláspontját és az Egyesült Nemzetek Statisztikai Hivatala által a népmozgalmi statisztikák nemzetközi egységesítésével kapcsolatban összeállított anyagokat.[1]

Az egységesítési tervezetet a magyar Központi Statisztikai Hivatal 1963 áprilisában megküldte a KGST tagországok statisztikai szerveinek, valamint a Titkárság Statisztikai Osztályának. Ezt követően június 18—20 között magyar részről *dr. Szabady Egon*, *dr. Acsádi György* és *Valkovics Emil* Prágában megvitatták a Javaslat Tervezetet a csehszlovák delegációval, amelynek tagjai *dr. V. Srb*, *ing. M. Kučera* és *dr. T. Fábry* voltak, s elhatározták, hogy azt a KGST népmozgalmi statisztikai munkacsoportja első budapesti ülésének napirendjére tűzik. A magyar Javaslat Tervezettel kapcsolatban a Bolgár Népköztársaság, a Lengyel Népköztársaság, a Német Demokratikus Köztársaság, a Román Népköztársaság és a Szovjetunió statisztikai hivatalai adtak tájékoztatást állásfoglalásukról, valamint leírást a nemzeti népmozgalmi statisztikákról és jogszabályokról. A tájékoztatásokat csehszlovák részről *dr. V. Srb* és *ing. K. Wolf*, magyar részről *dr. Klinger András*, *dr. Acsádi György* és *Valkovics Emil* 1963. december 9—11 között Budapesten lefolytatott megbeszéléseken feldolgozták, s azok figyelembevételével Kiegészítő Megjegyzéseket állítottak össze, s ennek anyagát is felvették a munkacsoport ülésének napirendjére. A Javaslat Tervezeten és a Kiegészítő Megjegyzéseken kívül a KGST Titkársága Statisztikai Osztálya javaslatára a Munkacsoport napirendjére került a „KGST tagországok népgazdasága fejlődésének színvonalát és ütemét jellemző alapvető mutatók rendszere" egyes mutatóinak tervezete is.

A KGST tagországok népmozgalmi statisztikai szakértői munkacsoportjának első ülésére 1964. február 18—21 között Budapesten került sor, amint erről a *Demográfia* előző száma már hírt adott. Az ülés érdemi munkájáról s a hozott határozatokról az alábbiakban számolunk be.

1. A TERMÉSZETES NÉPMOZGALMI STATISZTIKA ALAPFOGALMAI

A természetes népmozgalmi statisztikák nemzetközi összehasonlíthatóságának egyik alapvető kérdése az élveszületés fogalmának tisztázása. Ezt a fogalmat ugyanis egyes országokban különbözőképpen definiálják. Az élveszületés fogalmának eltérései ugyan csak csekély mértékben befolyásolják az élveszületési mutatók értékét, viszont annál nagyobb mértékben a magzati halálozásokét (ezen belül különösen a halvaszületésekét) és a halálozásokét (főleg a csecsemőhalálozásokét és a neonatális halálozásokét).

Az élveszületések definiciói a történelmi hagyományok, a nemzeti sajátosságok folytán az egyes KGST tagországokban is eltérők, s így a fogalmak egységesítése komoly akadályokba ütközött. A tagországok tájékoztatásaiból és a különböző delegációk állásfoglalásából azonban néhány olyan alapelv alakult ki, amelynek segítségével az akadályokat el lehetett hárítani, s az egységesítés terén pozitív megegyezésekre lehetett jutni. Így például nyilvánvalóvá lett, hogy a népmozgami statisztikának is vannak olyan területei, ahol a polgári és a szocialista társadalmi, ideológiai szemléletbeli különbségek módszertani vonatkozásokban is kifejezésre jutnak (például a társadalmi-foglalkozási csoportosítások kérdése), más módszertani kérdésekben viszont nincsenek ilyen jellegű különbségek, s ezért a nemzetközi ajánlásoktól, gyakorlattól való indokolatlan eltérés szükségtelen, sőt a KGST keretein túlmenő nemzetközi együttműködést és kötelezettségeket tekintve káros.

Az is világossá vált, hogy helytelen lenne olyan megállapodásra jutni, amely az egyes nemzeti statisztikákat az egységesítés érdekében korábbi gyakorlatuk megváltoztatására kötelezné. Ilyen megállapodások végrehajtását amúgy is nehezen keresztülvihetővé tenné az a körülmény, hogy a kérdéses definíciókat általában jogszabályok állapítják meg, s a végrehajtásukat a

[1] Handbook of Vital Statistical Methods. Studies in Methods, Series F, No. 7. New York, 1955.

statisztikai szerveken kívül közigazgatási, közegészségügyi szervek rendelkezései szabályozzák. Célszerűnek látszott viszont olyan definíciókat alkotni, amelyeknek megfelelően a népmozgalmi események az eltérő nemzeti számbavételi rendszerek változatlanul hagyása mellett is kimutathatók, vagy, ha nem is mutathatók ki, legalább a különbségek megállapíthatók.

Az élveszületés fogalma a legtöbb országban az élveszületés-halvaszületés-vetélés rendszer keretében van definiálva. Bizonyos fokig egyeztethető ezzel a rendszerrel a Lengyelországban és a Szovjetunióban érvényben levő rendszer is, ahol a terhesség kimenetele szülés vagy vetélés, s mindkét esetben megkülönböztetik, hogy a fogamzás terméke élve vagy halva jött-e a világra. Az eredeti csehszlovák javaslat egyébként elvileg ehhez a gyakorlathoz hasonlított, amennyiben az „élveszületett gyermek", a „halvaszületett gyermek", az „élveszületett magzat", a „halvaszületett magzat" és a „vetélés" fogalmait kívánta megkülönböztetni. A felsorolt hármas, négyes és ötös tagolású rendszerek közül a hármas tagolású rendszer tér el legkevésbé a nemzetközi ajánlásoktól, amelyek az élveszületés mellett a „magzati halálozás" fogalmának bevezetését javasolják; utóbbit a terhesség tartama alapján három szakaszra: korai, középső és késői magzati halálozásokra osztva. Bár a magzati halálozás fogalma kifogástalan elvi konstrukció, igen sok ország statisztikája, ma is a hagyományos halvaszületés, vetélés fogalmakat használja, a halvaszületések fogalmát a késői, a vetélésekét pedig a korai és középső magzati halálozásokkal azonosítva. Az élveszületések fogalmát a munkacsoport végül is az élveszületés-halvaszületés-vetélés rendszer alapján határozta meg, mert a négyes és ötös tagolású rendszereket ezekre a kategóriákra összevonva az összehasonlítás megoldható (megfordítva ez nehezebb), s ez a rendszer a nemzetközi gyakorlattal is egyeztethető.

A fentiek figyelembevételével a Munkacsoport a következő két alapmeghatározást fogadta el:

1. „*A terhesség befejezése a fogamzás gyümölcsének (magzat) teljes kitolása vagy kihúzása az anya testéből, tekintet nélkül arra, hogy a köldökzsinórt elvágták-e vagy sem és függetlenül attól, hogy a placenta eltávozott-e vagy sem.*"

2. „*A terhesség élveszületéssel, halvaszületéssel vagy vetéléssel fejeződhet be.*"

A Szovjetunióban a „terhesség befejezésének" a szülés vagy vetélés beállát tekintik, a terhesség befejezésének eredménye (kimenetele) pedig szülés vagy vetélés lehet. Ez az eltérés, lényegében csupán terminológiai jellegű.

Az 1. alapmeghatározás lényeges elemeit az 1950 májusában tartott III. Egészségügyi Világértekezlet[2] által elfogadott élveszületési definíció is tartalmazza, amelyet az Egyesült Nemzetek Statisztikai Bizottsága[3] is elfogadásra javasolt[4]. Az 1. alapmeghatározás a nemzetközi definíciótól[5] annyiban különbözik, hogy a placenta helyzetével kapcsolatban pontosabb fogalmazást használ. A 2. alapmeghatározás és a nemzetközi ajánlások viszonyának kérdésére az előbbiekben már kitértünk.

Az 1. alapmeghatározásnak az egységesítés szempontjából látszólag kevés szerepe van. E meghatározásra azonban nemcsak a további meghatározások előfeltételeként van szükség, hanem az egységesítés szempontjából gyakorlati jelentőséggel is bír. Kifejezetten eltérő elveket tartalmazott például az 1959. évi csehszlovák javaslat, amely — az életjelek meglétének diagnosztizálásával kapcsolatban — a terhesség befejezésén az anya testéből történő kiválást és a köldökzsinór elvágását értette. A korábbi lengyel gyakorlatban[6], amely az életjelek diagnosztizálását a szülés befejezésének pillanatához kötötte, ezt az időpontot nem a magzatnak az anya testétől történő elválasztása (szeparáció),

[2] Third World Health Assembly.

[3] Statistical Commission of the United Nations.

[4] Principles for a Vital Statistics System; Recommendations for the Improvement and Standardization of Vital Statistics. United Nations. Statistical Office. Document ST/STAT/SER. M/19, 26 August 1953.

[5] "Live birth is the complete expulsion or extraction from its mother of a product of conception, irrespective of the duration of pregnancy, which, after such separation, breathes or shows any other evidence of life, such as beating of the heart, pulsation of the umbilical cord, or definite movement of voluntary muscles, whether or not the umbilical cord has beene cut or the placenta is attached; each product of such a birth is considered live-born."

[6] Lengyelországban 1962 júniusától új definíciókat vezettek be.

hanem a köldökzsinór elvágása pillanatával azonosították. A Német Demokratikus Köztársaságban és a Szovjetunióban a gyakorlat jelenleg annyiban különbözik az alapmeghatározástól, hogy a fogamzás gyümölcsének (magzat) teljes kitolásához vagy kihúzásához számítják a méhlepény kitolását vagy kihúzását is.

A magyar gyakorlat, ha más meghatározásokat is használ, mint az elfogadott alapmeghatározások, azoktól tartalmilag nem tér el. A statisztikai számbavételt szabályozó utasítások[7] szerint: „*Születés* a magzat elkülönülése az anya testétől. A születést abban a pillanatban tekintik befejezettnek, amikor a magzat egész teste — fej, törzs és a végtagok — elkülönült az anya testétől." Bár ez a meghatározás nem tér ki a köldökzsinór és a placenta állapotára, sem arra, hogy a magzat hogyan távozott az anya testéből, lényegében azonos elvek alapján áll.

A további meghatározások leglényegesebb eleme az élveszületésről szóló fontos elvi tétel. A 3. meghatározásban az élveszületés fogalma nem függ sem a terhesség tartamától, sem a fogamzás termékének (magzatnak) anthropometriai ismérveitől, hanem egyedül attól, hogy az él-e (adott-e életjelet) vagy sem. Az élveszületés definíciója a következő:

3. „*Élveszületés a terhesség befejezése, ha ezt követően a fogamzás gyümölcse (magzat) tekintet nélkül a terhesség időtartamára az életnek jelét adta.*"

A KGST országok a jövőben ennek a meghatározásnak az alapján fogják kimutatni az élveszületéseket a nemzetközi összehasonlítások céljaira. Ettől a meghatározástól eltérően fogja kimutatni az élveszületéseket a Szovjetunió, ahol az élet jelének (lélegzés) megállapítása mellett élveszülötteknek csak azokat a szülötteket tekintik, amelyek 28 heti terhesség után születtek, hosszuk legalább 35 cm, súlyuk pedig legalább 1000 g. Nagy jelentőségű az a megállapodás, amely szerint az elfogadott meghatározásoktól való eltéréseket — természetesen csak a nemzetközi adatközlések esetében — az adatoknál jelezni kell.

Az élveszületés fogalmi meghatározását az életjelek meghatározása egészíti ki. A KGST országok az életjelekkel kapcsolatban háromféle értelmezést képviseltek:

a) az életjelek egyikének alternatív (bármely életjel) megléte;

b) egyetlen életjel (a légzés) megléte;

c) több életjel együttes megléte vagy (és) tartós fennforgása (pl. egyórai légzés).

Az életjelek eltérő értelmezése vagy az élveszületés megállapításának egyes anthropometriai ismérvek adott értékeihez (pl. 35 cm hosszúsághoz vagy 1000 g súlyhoz) kötése lényegében csak kevéssé befolyásolja az élveszületések mutatószámát. Az 1. tábla adatai szerint például az 1000 grammnál kisebb súlyú élveszülöttek Magyarországon, ahol pedig — orvosok között általánosan elterjedt nézetek szerint — magas a „koraszülöttek" (a 2500 grammnál kisebb súllyal születettek) aránya, az élveszülötteknek kevesebb, mint fél százalékát teszik ki.

1. Az 1000 grammnál kisebb súllyal élveszületettek és csecsemőkorban meghaltak hányada Magyarországon, 1959—1962. években

Mutatószámok	Élveszületések	Csecsemő-halálozások
Összesen	*568 073*	*27 319*
Ebből:		
1000 grammnál kisebb súllyal született	2 413	2 367
1000 grammnál kisebb súllyal születettek százaléka	0,42	8,66

Az élveszületések szempontjából az 1000 grammnál kisebb súllyal születettek valóban szinte elhanyagolható hányadot képviselnek. Nem jelentők-

[7] Népmozgalmi Kézikönyv 1962. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1962. 7. p.

telen azonban ez a kérdés a csecsemőhalandóság szempontjából, hiszen az ilyen „éretlen" csecsemőknek egyelőre csak igen kis hányadát tudjuk felnevelni. (Pontos számításaink erre vonatkozólag ugyan nincsenek, de az 1. tábla adataiból kiderül, hogy 1959—1962 között az 1000 grammnál kisebb súllyal élveszülötteknek nem egészen 2%-a maradt életben 1 éves kora betöltéséig. A szám azért nem pontos, mert bár az ilyen kis súlyú élveszületettek nagy része az első nap meghal, mégis az 1959. évi csecsemőhalottak között lehetnek 1958. évi születésűek is, az 1962. évi születésűek közül pedig 1963-ban is halhattak meg az 1 éves kor betöltése előtt. Az 1000 grammnál kisebb súllyal születettek 1959—1962. években átlagosan a csecsemőhalálozások 8,7%-át, 1961—1962. években pedig csaknem egytizedét — 9,3—9,4%-át — tették ki.)

Az életjelek értelmezésében mutatkozó eltérések hasonló mértékben befolyásolhatják a csecsemőhalandóság mutatószámát. A légzés meglétének, mint egyedüli kritériumnak megkövetelése nemcsak a koraszülöttség, hanem a szülés utáni légzéshiány és tüdőlégtelenség következtében meghaltak számára is kihat. Az életjelek tartós fennforgásának megkövetelése a csecsemőhalottak számának megállapításában még további eltéréseket okoz. A születést követő egy órán belül meghalt csecsemők hányada például — tehát azoké, akik nem lélegeztek egy órát — elég magas, s így ezek kihagyása a megfigyelésből észrevehetően csökkentheti a tüdőlégtelenségen kívül a szülési sérülések (nemzetközi haláloki csoportosítás 760—761. tételei) és más okok (veleszületett fejlődési rendellenességek, koraszülöttség stb.) következtében meghaltak számát.

A magyar adatok szerint[8] 1961-ben az 1 évnél fiatalabb korban meghaltak 5,7%-ánál a halál a szülést követő első órában állott be; a születéstől számított egy napon belül tüdőlégtelenség volt a halál oka a csecsemőhalálozások 2,5%-ában; 1000 g alatt volt a születéskori súly az egy éven aluli korban meghaltak 9,4%-ánál. Magyarország 1961. évi élveszületési arányszáma 14,0‰, csecsemőhalálozási arányszáma 44,1‰ volt. A születést követő első órán belül, valamint az első nap tüdőlégtelenség következtében meghaltak és az 1000 grammnál kisebb súllyal születettek kizárásával Magyarország 1961. évi élveszületési arányszáma 13,9, csecsemőhalálozási arányszáma 37,7‰ lett volna.

Bár a Magyarországon érvényben levő definíciók formailag eltérnek a nemzetközi ajánlásoktól, a magyar gyakorlat messzemenően egyezik annak szellemével. Az anya érdeke (az anyát érintő juttatások az élveszületés tényéhez fűződnek) és az orvosok szakmai tisztessége ugyanis egyaránt biztosítják azt, hogy jogszabályaink értelmében élveszülöttnek anyakönyvezzék a fogamzás termékét, amely az életnek jelét adja. Kétségtelen, hogy így a magyar élveszülöttek között van néhány száz olyan „éretlen", „életképtelen" magzat is, akiknek felnevelése mai ismereteink és lehetőségeink mellett még szinte teljesen lehetetlen. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy ezek a magzatok nem a méhen belüli élet folyamán haltak meg, hanem megszületésük után, még akkor sem, ha ily módon halálozásukat is számba kell venni, s ezzel a csecsemőhalandóságot kell megterhelni. A csecsemőhalandósági mutatók értékét az élveszületések fogalmi eltérései kétségkívül oly mértékben befolyásolják, hogy az a csecsemőhalandóság nemzetközi összehasonlítását is zavarja. A magyar csecsemőhalandósági mutatók értékét azonban ennek ellenére sem lenne helyes fogalmi kizárások útján csökkenteni, hiszen a halálozások számbavétele alkalmával módot lehet találni az egy órán, napon, héten stb. belül vagy az egyes okok következtében meghalt élveszülöttek külön kimutatására. Ezt az utat választották a KGST országok is, amikor az életjelekkel kapcsolatban az alábbi megállapodásra jutottak:

4. „*Az élet jelei a lélegzés, a szív működése, a köldökzsinór lüktetése vagy az akarattól függő izmok határozott mozgatása. Ezek közül az élveszületés megállapításához egyetlen jel megléte elegendő.*"

[8] A 24 órán belüli csecsemőhalandóság (A Központi Statisztikai Hivatal Népesedésstatisztikai osztályának közleménye), *Demográfia*, 1963. évi 2. sz. 247—254. p. Magyarország népesedése 1961. Központi Statisztikai Hivatal. Statisztikai Időszaki Közlemények 1963/4. Budapest, 1963. 288 p.

Csehszlovákiában és a Szovjetunióban egyedül a légzést, a Német Demokratikus Köztársaságban a légzés és a szívműködés együttes meglétét tekintik továbbra is az élet jelének. Ezt a körülményt azonban ezek az országok nemzetközi célokra történő adatszolgáltatásaik során feltüntetik. A csehszlovák delegáció ezenkívül azt is megjegyezte, hogy mivel az országok többségében az élveszületéseket a 4. meghatározás alapján fogják megadni, javasolni fogja saját szerveinek, az életjelek fenti meghatározásának bevezetését. Ebből a megjegyzésből arra következtethetünk, hogy bár a megállapodások nem érintik közvetlenül a nemzeti statisztikák rendszerét, mégis hozzájárulhatnak a jövőben a nemzeti statisztikák közeledéséhez is.

A magyar népmozgalmi statisztikában „*életjelen* a lélegzést (hang adását), a szív verését, a köldökzsinór lüktetését (pulzációját), az akaratunktól függő izmok határozott mozgatását stb. értjük."[9]

Az elfogadott meghatározásokból következik, hogy ha a fogamzás gyümölcse (magzat) a szülést követően nem adott életjelet, az esemény halvaszületésnek vagy vetélésnek tekintendő. A halvaszületést a vetéléstől a terhesség időtartama választja el. Azokban a KGST országokban, amelyekben a terhesség időtartamának ismérvét nem használják, a fogamzás gyümölcsének (magzat) 35 centiméteres hosszúságát vagy 1000 grammos súlyát a betöltött 28 héttel egyértelműnek lehet venni. Eszerint a halvaszületés és a vetélés meghatározása a következő:

5. „*Halvaszületés a legalább 28 hétig tartó terhesség befejezése, ha ezt követően a fogamzás gyümölcse (magzat) az élet jelét nem adta. A 28 hétig tartó terhesség megállapítása annak alapján is történhet, hogy a fogamzás gyümölcse elérte az 1000 g súlyt vagy 35 cm hosszúságot.*"

6. „*Vetélés a kétséget kizáróan 28 hétnél rövidebb ideig tartó terhesség befejezése, ha ezt követően a fogamzás gyümölcse (magzat) az élet jelét nem adta. A 28 hétnél rövidebb ideig tartó terhesség megállapítása annak alapján is történhet, hogy a fogamzás gyümölcse nem érte el az 1000 g súlyt vagy a 35 cm hosszúságot.*"

A megállapodások értelmében a halvaszületésekre és a vetélésekre vonatkozó nemzetközi adatszolgáltatások során is fel kell tüntetni az élveszületésekkel kapcsolatban (életjelek) fennálló eltéréseket.

A KGST országok 5. és 6. definíciója — mint említettük — összeegyeztethető a nemzetközi ajánlásokkal,[10] de azoktól nemcsak formailag, hanem terminológiájában is különbözik, s a „magzati halálozások" belső megoszlását — halvaszületésekre és vetélésekre — pontosan előírja.

Az érvényben levő magyar gyakorlat szerint: „Ha a magzatról kétséget kizáróan megállapítható, hogy 7 hónapnál rövidebb ideig volt az anya méhében és az életnek semmi jelét nem mutatja, akkor az eseményt vetélésnek nevezzük." „Magyarországon az érvényben levő jogszabályok szerint halvaszülöttnek tekintjük a magzatot, ha a megszületés után nem ad életjelt, de 7 hónapnál hosszabb ideig volt az anya méhében. A magyar halvaszületésfogalom csupán annyiban tér el a nemzetközi meghatározástól, hogy a 28 hét helyett 7 hónapban határozza meg a minimális terhességi időtartamot."[11]

A Munkacsoport ülése néhány halálozási statisztikai alapfogalmat is megvitatott, s ezekre az alábbi definíciókban állapodott meg:

7. „*Halálozás az élet minden jelének végleges és visszavonhatatlan (irreverzibilis) elmúlása az élveszületés megtörténte után bármennyi idővel.*"

7. a. „*Csecsemőhalálozás az élet minden jelének végleges és visszavonhatatlan (irreverzibilis) elmúlása az élveszületés megtörténte után egy évig. A születésének évfordulóján vagy ennél későbbi időpontban meghalt gyermek már nem számítható csecsemőhalottnak.*"

7. b. „*A szülés körüli (perinatális) halálozások közé számíthatók a halvaszületések és a 7 napnál fiatalabb (0—6 napos) korban történő csecsemőhalálozások.*"

[9] Népmozgalmi Kézikönyv 1962. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1962. 8. p.

[10] A magzati halálozások nemzetközileg ajánlott definíciója a következő: "Foetal death is death prior to the complete expulsion or extraction from its mother of a product of conception, irrespective of the duration of pregnancy; the death is indicated by the fact that after such separation the foetus does not breathe or show any other evidence of life, such as beating of the heart, pulsation of the umbilical cord, or definite movement of voluntary muscles."

[11] Népmozgalmi Kézikönyv 1962. i. m. 7. és 8. p.

7. c. „*Az újszülött (neonatális) halálozások közé számíthatók a 28 napnál fiatalabb (0—27 napos) korban történt csecsemőhalálozások.*"

A fenti meghatározások sem a KGST országok definícióitól, sem a nemzetközi gyakorlattól[12] nem térnek el lényeges mértékben. Megjegyzendő, hogy a perinatális és neonatális halálozások ilyen tartalmú megfogalmazása nem zárja ki más csoportosításnak (pl. 1 órán, 1 napon, 10 napon belül meghaltak stb.) használatát, csupán a terminológiai egységesítés érdekét szolgálja.

A természetes népmozgalmi statisztika alapfogalmain kívül megvitatta az ülés a vándormozgalmi (mechanikus népmozgalmi) statisztika kérdéseit is. A Munkacsoport arra a véleményre jutott, hogy a tagországok adatainak összehasonlíthatósága érdekében elsősorban a nemzetközi vándorlások és a nemzetközi idegenforgalom fogalmainak egységesítésére lenne szükség, de az összehasonlító elemzések szempontjából szükség van a belföldi vándorlások alapfogalmainak egyeztetésére is. A tagországok megjegyzései alapján a közvetlen számbavételi technikák terén szerzett tapasztalatok kicserélése, valamint az alábbi fogalmak és mutatószámok egységesítése látszik elsősorban célszerűnek:

vándorlás; állandó (maradandó) vándorlás; ideiglenes vándorlás,

belföldi vándormozgalom; elvándorlás; odavándorlás; ingavándorlás; munkavállalók vándorlása; üdülés,

nemzetközi vándormozgalom; érkezők, távozók, tranzit forgalom; kivándorlás; bevándorlás; idegenforgalom; határmenti forgalom; turisztika; turista; turistanap; szervezett idegenforgalom,

a vándormozgalom számbavétele,

a vándorlók ismérvei,

bruttó vándorlás (a vándorlások volumene); nettó vándorlás (a vándorlások mérlege); nyers vándorlási arányszámok; a kétoldalú viszonyítású arányszámok; tisztított vándorlási arányszámok.

A vázolt kérdések megvitatásához 1964. június 1-ig megfelelő információkat kell gyűjteni a tagországok gyakorlatáról, s ennek alapján lehet hozzáfogni a nemzetközi egységesítés munkájához. A vázolt munka a KGST keretein is túlmutató jelentőségű, mivel — főleg a belföldi vándorlások közvetlen és folyamatos statisztikai megfigyelésével kapcsolatban — e terület kérdéseinek nemzetközi rendezése elmaradottabb helyzetben van, mint a természetes népmozgalomé.

2. A SZÁMBAVÉTEL, A MINIMÁLIS FELDOLGOZÁSI PROGRAM ÉS A CSOPORTOSÍTÁSOK EGYSÉGESÍTÉSE

A KGST országok népmozgalmi statisztikai szakértői munkacsoportjának budapesti ülésén szerepelt néhány olyan számbavételi kérdés is, amelynek a nemzetközi összehasonlítás szempontjából kevés a jelentősége. Ezek megvitatására és szabályozására azért volt szükség, mert egyfelől a korábbi csehszlovák feljegyzés felvetette a halvaszületéseknek az állami nyilvántartási rendszerből (anyakönyvezés) történő kivonását, amelyet a tagországok elleneztek, másfelől több ország megjegyzései érintették a „de facto" és a „de jure" elv szerinti megkülönböztetés kérdését, amely kérdés rendezésének a KGST országok nemzeti statisztikái színvonalát tekintve nem volt akadálya. Az ülés a számbavételi kérdésekkel kapcsolatban az alábbi határozatokat hozta:

1. „Az élveszületéseket, a halvaszületéseket, a halálozásokat és házasságkötéseket az állami nyilvántartási szervek (anyakönyvvezetés), a vetéléseket az egészségügyi szervek regisztrálják, a népmozgalmi statisztikák ezeken a nyilvántartásokon alapulnak."

1. a. „Az élveszülött gyermeket be kell jegyezni a születési nyilvántartásba (anyakönyvbe), s ha a születést követően bármely rövid idő múlva meghalt, halálát a halálozási nyilvántartásba (anyakönyvbe) is. A halva-

[12] A halálozásnak az ENSZ Statisztikai Bizottsága által ajánlott meghatározása a következő: "Death is the permanent disappearance of all evidence of life at any time after live birth has taken place (post-natal cessation of vital functions without capability of resuscitation). This definition therefore excludes foetal deaths."

születéseket csak a születési nyilvántartásba (anyakönyvbe) kell bejegyezni. Éppen ezért a születések számbavételére vonatkozó statisztikai kérdőíven fel kell tüntetni a halvaszülöttekre vonatkozó kérdéseket is (a terhesség tartama, a halvaszületés oka stb.)."

2. „A népmozgalmi eseményeket a történés helye és a nyilvántartásbavétel (anyakönyvezés) időpontja szerint kell számba venni, a statisztikai feldolgozásokat viszont az esemény megtörténtének időpontja szerint, mégpedig élveszületés, halvaszületés és vetélés esetében az anya lakóhelye, halálozás esetében a meghalt lakóhelye, házasságkötés esetében a menyasszony vagy a vőlegény lakóhelye, válások esetében az elváltak utolsó közös lakóhelye vagy a házasfelek egyikének állandó lakóhelye alapján kell végezni."

A számbavételi kérdésekkel kapcsolatos határozatoknál sokkal nagyobb jelentőségűek a természetes népmozgalmi statisztikai feldolgozások terén létrejött megállapodások. A Munkacsoport állást foglalt egy *minimális feldolgozási program* és az ehhez szükséges *alapcsoportosítások* elfogadása mellett, amelynek alapján a KGST tagországok közös adatközlései bármikor nehézség nélkül összeállíthatók.

A népmozgalmi statisztikai feldolgozások minimális programja a KGST tagországok nemzeti statisztikai feldolgozási rendszerét vette alapul, de tekintettel volt az idevágó nemzetközi ajánlásokra[13] is. Az elfogadott minimális program mind a nemzeti statisztikák rendszerétől, mind a nemzetközi ajánlásoktól elsősorban abban tér el, hogy nem terjed ki a területi ismérvekre, s nem foglalkozik a speciális halvaszületési (magzati halálozási) feldolgozások kérdésével, hanem a halvaszületések feldolgozását az élveszületések feldolgozásával párhuzamosan irányozza elő. Az elfogadott minimális feldolgozási program legfőbb sajátossága azonban abban áll — s ez adja meg jelentőségét is —, hogy használata az 1964. évtől (az 1965. évben publikálandó anyagoktól) kezdve minden KGST tagország számára kötelező. (Ez alól csupán néhány kivétel akad; egyes feldolgozásokat ugyanis, a minimális programban előírt módon Mongólia, Románia és a Szovjetunió 1965-től, ill. 1966-tól kezdve fog bevezetni.)

A minimális program természetesen nem zárja ki a nemzeti statisztikákban a programon túlmenő és részletesebb feldolgozások készítését, csupán a kötelező minimumot szabja meg. Nem tartalmazza azokat a feldolgozásokat sem, amelyeket a népszámlálások évében vagy az azt megelőző és követő években szükséges elvégezni. A program három részre oszlik: 1. a kötelező feldolgozásokra, 2. az ajánlott feldolgozásokra (amelyeket ugyan a legtöbb ország el fog készíteni, de nem lehetett kötelezővé tenni, mivel egyes országokban elkészítésük nehézségekbe ütközik) és 3. a feldolgozásokhoz szükséges alapcsoportosításokra. A kötelező és ajánlott feldolgozások áttekintését a 2. tábla teszi lehetővé. A táblában a csoportosítási és kombinatív ismérvek mellett közölt számok az alapcsoportosításra utalnak.

2. A KGST országok népmozgalmi statisztikai feldolgozásainak minimális programja

Feldolgozási szám	A feldolgozás tárgya	Csoportképző ismérv	Kombinatív ismérv
		1. Kötelező feldolgozások	
1.1	Házasságkötések	Házasságkötés hónapja	—
1.2	Házasságkötések	Férj életkora 2/1	Feleség életkora 2/1
1.31	Házasságkötések	Férj megelőző családi állapota 3/1	—
1.32	Házasságkötések	Feleség megelőző családi állapota 3/1	—
2.11	Válások	Volt férj életkora 2/1	—
2.12	Válások	Volt feleség életkora 2/1	—

[13] Principles of Vital Statistics System ... i. m.
Handbook of Vital Statistics Methods ... i. m. 164—183 p.

Feldolgozási szám	A feldolgozás tárgya	Csoportképző ismérv	Kombinatív ismérv
3.1	Összes születések: élveszületések	Születés hónapja	Nem
	halvaszületések	Születés hónapja	Nem
3.2	Élveszületések: házasságból	Anya életkora 2/3	Apa életkora 2/3
	házasságon kívül	Anya életkora 2/3	—
3.31	Élveszületések	Anya életkora 2/3	Születési[a] sorrend 5/2
3.32	Házasságból élveszületések	Anya életkora 2/3	Születési[a] sorrend 5/2
4.1	Halálozások	Halálozás hónapja	Nem
4.21	Halálozások	Életkor 2/5	Nem
4.22	Halálozások	Korév	Nem
5.1	Halálozások	Halálok (150) 7/1	Nem
5.2	Halálozások	Halálok (50) 7/2	Nem és életkor 2/5
5.3	Halálozások	Halálok (50) 7/2	Nem és a halálozás hónapja
6.1	Csecsemőhalálozások	Halálozási kor 2/6	Nem
6.2	Csecsemőhalálozások	Halálok 7/3	Nem
		2. Ajánlott feldolgozások	
1.11	Házasságkötések	Férj életkora 2/2	Férj megelőző családi állapota 3/2
1.12	Házasságkötések	Feleség életkora 2/2	Feleség megelőző családi állapota 3/2
1.13	Házasságkötések	Férj megelőző családi állapota 3/2	Feleség megelőző családi állapota 3/2
1.2	Házasságkötések	Férj társadalmi csoportja 4/1	Feleség társadalmi csoportja 4/1
2.1	Válások	Volt férj életkora 2/1	Volt feleség életkora 2/1
2.2	Válások	Házasságtartam 5/1	—
2.3	Válások	Volt férj társadalmi csoportja 4/1	Volt feleség társadalmi csoportja 4/1
3.1	Házasságból élveszületések	Anya életkora 2/4	Házasságtartam 5/1
3.2	Házasságból élveszületések	Születési sorrend 5/3	Házasságtartam 5/1
3.3	Összes születések	Szülésnél nyújtott segítség 6/1	Élve-, halvaszületés
3.4	Összes születések	Születéskori súly 6/2	Nem és élve-, halvaszületés
4.1	Halálozások	Társadalmi csoport 4/1	Nem és életkor 2/5
4.2	Halálozások	Családi állapot 3/2	Nem és életkor 2/5
4.3	Halálozások[b]	Korév	Születési év
5.1	Halálozások	Halálok (50) 7/2	Nem és társadalmi csoport 4/1
6.1	Csecsemőhalálozások	Születéskori súly 6/2	Nem
6.2	Csecsemőhalálozások	Eltartó (apa) társadalmi csoportja 4/1	Nem

[a] Romániában és a Szovjetunióban élveszületési sorrend. [b] Ajánlatos legalább azokban az években elkészíteni, amely évekre a halandósági táblák vonatkoznak; nemek szerint.

A minimális programban szereplő feldolgozásokhoz elfogadott alapcsoportosítások a következők:

1. *Nem*

1/1 — Férfi, nő, mindkét nem együtt.

2. *Életkor*

2/1 — Házasságkötések és válások csoportosításánál:
— 19, 20—24, 25—29, ... 40—49, 50—59, 60—X éves

2/2 — Házasságkötések és válások csoportosításánál:
15, 16, 17, ... 19, 20—24, 25—29, ... 55—59, 60—X éves

2/3 — A születések csoportosításánál:
— 19, 20—24, 25—29, ... 45—49, 50—X éves

2/4 — A születések csoportosításánál:
— 15, 16, 17, ... 19, 20—24, 25—29, ... 45—49, 50—X éves

2/5 — A halálozások csoportosításánál:
0, 1, 2, 3, 4, 5—9, 10—14, ... 80—84, 85—X éves

2/6 — A csecsemőhalálozások csoportosításánál:
0 (24 órán belül meghalt), 1, 2, ... 6, 7—13, 14—20, 21—27, 28—29 napos, 1 hónapnál fiatalabbak összesen;
0 (0—29 napos), 1, 2, ... 10, 11 hónapos,
0 éves összesen.

3. *Családi állapot*

3/1 Nőtlen, hajadon; egyéb (özvegy, elvált). A csoportosítás a protogám és palingám házasságkötések (az angol nyelvű terminológiában a „never" és „ever married") megkülönböztetésére szolgál.

3/2 — Nőtlen, hajadon, házas, özvegy, elvált.
(A házasságkötéseknél a házasok csoportja nélkül.)

4. *Társadalmi csoportok*

4/1 — A munkacsoport nem határozta meg tartalmát.

5. *Házasságtartam — születési sorrend*

5/1 — Házasságtartam csoportosítása a válásoknál és születéseknél:
0, 1, 2, ... 9, 10—14, 15—19, 20—X év

5/2 — A születési sorrend csoportosítása:
1, 2, 3, ... 10, 11—X születés

5/3 — A születési sorrend csoportosítása:
1, 2, 3, ... 9, 10—14, 15—19, 20—X születés

6. *Szülésnél nyújtott segítség — születéskori súly*

6/1 — A szülésnél nyújtott segítség csoportosítása:
egészségügyi intézetben történt születések;
nem egészségügyi intézetben történt születések;
ebből orvos és szülésznő segédkezett,
csak orvos segédkezett,
csak szülésznő segédkezett,
sem orvos sem szülésznő nem segédkezett.

6/2 — Születéskori súly
(a születések és csecsemőhalálozások csoportosításánál):
—999, 1000—1499, 1500—1999, ..., 4500—4999, 5000—X gramm.

7. *Halálokok*

7/1 — Az összes meghaltak csoportosításánál:
A betegségek, sérülések és halálokok nemzetközi (statisztikai)

osztályozása *A* betűjelzésű, 150 okot tartalmazó közbülső jegyzéke a megbetegedések és halálozások táblázatos közlésére.

7/2 — Az összes meghaltak csoportosításánál:
A betegségek, sérülések és halálokok nemzetközi (statisztikai) osztályozása *B* betűjelzésű, 50 okot tartalmazó rövidített jegyzéke a halálozások táblázatos közlésére.

7/3 — A csecsemőhalálozások csoportosításánál a 3. táblán közölt csoportosítást kell használni.

Általános megjegyzés:

1. Az egyes csoportokba be nem sorolható eseteket „ismeretlen" megnevezésű csoportban vagy külön jegyzetben kell kimutatni.

2. A csoportosítások előtt az összes esetek számát ki kell mutatni.

Az elfogadott csoportosítások jegyzékét áttekintve kitűnik, hogy egyes csoportosítási kérdésekkel az ülés érdemben nem foglalkozott. Ilyen kérdések a népesség csoportosítása:

a) társadalmi-foglalkozási ismérvek,
b) város és falu,
c) iskolai végzettség szerint.

Nem foglalkozott az ülés a család és háztartás fogalmának meghatározásával és csoportosításainak kérdéseivel sem. A vázolt négy témakör megvitatása pedig alapfeltétele a „KGST tagországok népgazdasága fejlődésének színvonalát és ütemét jellemző alapvető mutatók rendszere" egyes mutatói konkrét meghatározásának és összehasonlításának. Ilyen jellegű csoportosítások egységesítése céljából azonban megfelelő előkészítésre van szükség.

Részletesen tárgyalta viszont az ülés a *halálokok csoportosításának* kérdését és elhatározta, hogy a halálokok statisztikai adatainak számbavételekor, feldolgozásakor és publikációja során a KGST tagországok statisztikai szervei a „Betegségek, sérülések és halálokok statisztikai osztályozásának a VII. nemzetközi nomenklatúráját", valamint az erre vonatkozó szabályokat alkalmazzák. Részt vesznek a halálokok VIII. nomenklatúrájának revíziós munkáiban. Kivételt képeznek a Szovjetunió és a Mongol Népköztársaság, amelyeknek képviselői kijelentették, hogy az említett VII. nomenklatúrát 1965. január 1-től fogják alkalmazni, valamint a Német Demokratikus Köztársaság, amely a halálokok nemzetközi nomenklatúrájának VIII. revízióját 1968. január 1-től fogja alkalmazni. Ezek az országok azonban vállalták, hogy nemzetközi összehasonlítások céljára olyan feldolgozásokat fognak szolgáltatni, amelyek legalább az *A* és *B* jegyzékek szerint biztosítják az összehasonlíthatóságot.

A szakértői értekezlet a haláloki feldolgozások néhány technikai kérdését is megvitatta. A vélemények megegyeztek abban a kérdésben, hogy a nemzetközi osztályozás kódolási alapelvei nem eléggé alkalmasak gyakorlati kódolási utasítások elkészítésére (pl. „előzési" utasítások többes halálokok esetében), s emiatt a nemzetközi összehasonlítások terén különbségek adódhatnak. Nincsen nemzetközileg szabályozva a többes halálokok feldolgozásának kérdése sem, holott az ilyen feldolgozások, mint ezt a magyar és csehszlovák kísérletek eredményei mutatják, igen hasznosak. Amennyiben a halálokok nemzetközi osztályozásának VIII. revíziója e kérdéseket nem fogja megnyugtató módon rendezni, szükség lesz ezeknek a KGST keretei között történő egységesítésére.

Az ülés a haláloki feldolgozások kérdésében konkrét döntéseket is hozott (ezeket a minimális feldolgozási program tartalmazza). A minimális feldolgozási program keretében a csecsemőhalálozások halálokok szerinti csoportosítására elfogadott egy 42 csoportot tartalmazó osztályozást (lásd: 3. tábla). Az osztályozás részletesebb annál, mint amelyet az Egészségügyi Világszervezet 1953-ban kiadott évkönyve[14] használ és a WHO által kért tételek belőle kimutathatók.

[14] World Health Organisation; Annual Epidemiological and Vital Statistics, 1960. Geneva, 1963.

3. A csecsemőhalálokok egységes csoportosítása[a]

Sorszám	Főcsoport	Halálokok	A jegyzék száma	Részletes jegyzék száma
1.		Összesen		
2.	I.	Fertőző és élősdiek okozta betegségek	A1—A43	001—138
3.		A gümőkór minden formája	A1—A5	001—019
4.		Az agyvelőburok és a központi idegrendszer gümőkórja	A2	010
5.		Szifilisz	A6—A10	020—029
6.		Dizentéria	A16	045—048
7.		Szamárköhögés	A22	056
8.		Meningococcus okozta fertőzések	A23	057
9.		Kanyaró	A32	085
10.		Fertőző májgyulladás	A34	092
11.	II.	Daganatok	A44—A60	140—239
12.	III. —IV.	Allergiás bántalmak, a belsőelválasztásos rendszer, az anyagcsere és a táplálkozás, valamint a vér és vérképző szervek betegségei	A61—A66	240—299
13.	VI.	Az idegrendszer és az érzékszervek betegségei	A70—A78	330—398
14.		Agyhártyagyulladás (a meningococcus és gümőkóros eredetű kivételével	A71	340
15.	VIII.	A légzőrendszer betegségei	A87—A97	470—527
16.		Influenza	A88	480—483
17.		Tüdőgyulladás	A89—A91	490—493
18.		Bronchopneumonia	A90	491
19.		Hörghurut	A92, A93	500—502
20.	IX.	Az emésztőrendszer betegségei	A98—A107	530—587
21.		Bélelzáródás és sérv	A103	560, 561, 570
22.		Gyomor- és nyombélhurut; Gyomor-bél- és vastagbélhurut, kivéve az újszülöttek hasmenését	A101, A104	543, 571, 572
23.		Gyomor-, bél- és vastagbélhurut a fekélyes kivételével 4 hetes és idősebb korban	.	571
24.	(XII.)	A bőr és a bőralatti szövet fertőzései	A121	690—698
25.	XIV.	Veleszületett fejlődési rendellenességek	A127—A129	750—759
26.		A keringési rendszer veleszületett fejlődési rendellenességei	A128	754
27.	XV.	Az újszülöttkor bizonyos betegségei	A130—A135	760—776
28.		Szülési sérülések	A130	760—761
29.		Születés utáni légzéshiány és tüdőlégtelenség	A131	762
30.		Az újszülött fertőzései	A132	763—768
31.		Az újszülött tüdőgyulladása	.	763
32.		Az újszülött hasmenése	.	764
33.		Az újszülött haemolyticus betegsége	A133	770
34.		Az újszülöttkor összes egyéb meghatározott betegségei	A134	769, 771, 772

[a] A táblában a Betegségek, Sérülések és Halálokok Nemzetközi Statisztikai osztályozása főcsoportjaira római számok, a részletes jegyzék csoportjaira háromjegyű számok utalnak, a halálokok táblázatos közlésére szolgáló 150 okot tartalmazó közbülső jegyzéket a csoportot jelölő szám előtt álló *A* betű jelzi. Az *x* jel a kiemelt csoportok nélküli tételek összegezését jelenti.

Sorszám	Főcsoport	Halálokok	A jegyzék száma	Részletes jegyzék száma
35.		Az újszülöttkor rosszul meghatározott sajátságos betegségei és éretlenség	A135	773—776
36.		Éretlenség	.	774—776
37.	XVI.	Rosszul meghatározott és ismeretlen okok	A137	780—793, 795
38.		Egyéb természetes halálokok	.	x
39.	XVII.	Balesetek, mérgezések és erőszakos halálokok	AE138—AE150	E800—E999
40.		Fulladás, elzáródás	.	E921—E925
41.		Egyéb baleset	.	E800—E920, E926—E962
42.		Gyilkosság és más személyek által szándékosan okozott sérülés (nem háborúban)	AE149	E964, E980—E985

3. EGYES SZÁMÍTÁSI ELJÁRÁSOK ÉS DEMOGRÁFIAI ELEMZÉSI MÓDSZEREK EGYSÉGESÍTÉSE

A tagországok feljegyzései több természetes *népmozgalmi statisztikai mutatószámot* is érintettek, amelyeknek a tartalmát a KGST népmozgalmi statisztikai adatigényével kapcsolatban szükséges volt definiálni. Az egyes tagországok által használt mutatószámok — a fogalmi különbségektől eltekintve — általában sem a többi tagországokétól, sem a nemzetközi gyakorlatban használtaktól nem különböznek lényegesen, ezért az egységesítésnek nem volt akadálya. Az elfogadott mutatószámokat a 4. táblán soroljuk fel. Megjegyzendő, hogy a felsorolt mutatók egy nagyobb népmozgalmi statisztikai mutatószámrendszer részei, alapmutatói, s így elfogadásuk azt is jelenti, hogy amennyiben a KGST-adatigények a hivatkozott mutatószámokon túlmenő mutatószámok közlését követelnék meg, akkor ezeket a már elfogadott mutatószámrendszer figyelembevételével kellene meghatározni.

A 4. táblán az egyes mutatók számításmódját betűjelzések segítségével adjuk meg. A betűjelzések a következők:

B — élveszületések száma,
S — halvaszületések száma,
Z — összes születések száma,
D — meghaltak száma,
H — házasságkötések száma,
U — válások száma,

P — évközepi népességszám,
P^0 — éveleji népességszám,
P^1 — évvégi népességszám,
P_x — x éves korú népesség száma,
P_x^n — x éves korú női népesség száma

B_x — élveszületések száma x éves korú nőktől,
B^t — t évben élveszületések száma,
D_x — x éves korban meghaltak száma,
D_n — 0—27 napos (neonatális) korban meghaltak száma,
D_c — c ok következtében meghaltak száma,
$D_{o,t}^t$ — t évben született és közülük 0 éves korban t évben meghaltak száma,
$D_{o,t+1}^t$ — t évben született és közülük 0 éves korban a következő évben meghaltak száma.

A 4. táblán felsorolt mutatószámok közül több kapcsolatban áll vagy megegyezik a „*KGST tagországok népgazdasági fejlődésének színvonalát és ütemét jellemző alapvető mutatók*" rendszerében szereplő mutatókkal. Ezek közül a 3—9. sz. mutatók tartalmát, csoportosítását az ülés megvitatta, a mutatókat elfogadta, és felkérte a KGST Titkárság Statisztikai Osztályát,

4. Egyes természetes népmozgalmi statisztikai mutatószámok a KGST tagországok közötti összehasonlítás céljára

Sor-szám	A mutatószám			Megjegyzések (a kifejezés módja és pontossága[a])
	neve	betűjele	számításmódja	
1.	Összes születések száma	Z	$B + S$	A; E
2.	Évközepi népesség[b]	P	$\frac{P^0 + P^1}{2}$	Különbözik a VI. 30-i, ill. VII. 1-i népességtől
3.	Élveszületési arányszám	f	B/P	$^0/_{00}$; 1 t
4.	Halvaszületési arányszám	s	S/Z	$^0/_0$; 2 t
5.	Korszerinti élveszületési (termékenységi) arányszám ..	f_x	B_x/P^n_x	$^0/_{00}$; 1 t
6.	Propagatív korú nők termékenységi aránya	$f_{15\text{-}44}$	$\frac{B_{15-44}}{P^n_{15-44}}$	$^0/_{00}$; 1 t
7.	Teljes termékenység	f_t	B/P^n_{15-49}	$^0/_{00}$; 1 t
8.	Halálozási arányszám	m	D/P	$^0/_{00}$; 1 t
9.	Korszerinti halálozási arányszám	m_x	D_x/P_x	$^0/_{00}$; 2 t
10.	Halálozási valószínűség	q_x	–[c]	5 t
11.	Csecsemőhalálozási arányszám (nyers)	m_0	D_0/B	$^0/_{00}$; 1 t
12.	Évjárat csecsemőhalandósága ..	m^t	$\frac{D^t_{0,t} + D^t_{0,t+1}}{B^t}$	$^0/_{00}$; 1 t
13.	Újszülött halálozási arányszám.	m_n	D_n/B	$^0/_{00}$; 1 t
14.	Perinatális halálozási arányszám	m_p	$\frac{S + D}{Z}$	$^0/_{00}$; 1 t
15.	Halálozási arányszám	m_c	D_c/P	$^0/_{0000}$; 1 t[d]
16.	Házasságkötési arányszám	h	H/P	$^0/_{00}$; 1 t
17.	Válási arányszám	u	U/P	$^0/_{00}$; 2 t
18.	Természetes szaporodás	e	$\frac{B - D}{P}$	$^0/_{00}$; 1 t

[a] A kifejezés módja: A = abszolút szám; % = százalék, $^0/_{00}$ = ezrelék; $^0/_{0000}$ = százezrelék. Pontosság: E = egységnyi; 1 t = 1 tizedesjegy; 2 t = 2 tizedesjegy; 5 t = 5 tizedesjegy.
[b] Csehszlovákia és Lengyelország a „VI. 30-i népességet" fogják továbbra is használni.
[c] Valamennyi ország elfogadta, tartalmának meghatározása azonban a halálozási tábla számítási módszerétől függ, amellyel kapcsolatban még nem történt döntés.
[d] Ajánlatosnak tartotta az ülés ezt az arányszámot kor és nem szerinti csoportokra is kiszámítani, a korcsoportokat azonban nem határozta meg.

hogy a mutatók tartalmát a munkacsoport által elfogadott meghatározásoknak megfelelően állapítsa meg. Az 1. és 2. mutatók tartalmának és csoportosításának kérdésével az ülés nem foglalkozott, ezek további megvitatást kívánnak. Az alapvető mutatók rendszerében szereplő mutatók a következők:

1. az ország területe (1000 km²)
2. a népesség száma (az utolsó népszámlálás adata, 1000 fő)
   a) nem és korcsoport (0—6, 7—15, 16—54, 55—59, 60—64, 65—X éves) szerint,
   b) nemzetiség szerint,
   c) iskolai végzettség szerint,
   a népesség társadalmi összetétele (%)
   a 18 éves és idősebb népesség iskolai végzettség szerint (1000 főre)
3. év végi népességszám (1000 fő)
4. népsűrűség (1 km²-re)
5. évközepi népességszám (1000 fő)
   nem és korcsoport (0—6, 7—15, 16—54, 55—59, 60—64, 65—X éves) szerint

6. születések száma
nemek szerint, élveszületettek, halvaszületettek (1000 fő)
élveszületési arányszám (‰)
7. meghaltak száma (1000 fő)
a) nemek és korcsoport (0—6, 7—15, 16—54, 55—59, 60—64, 65—X éves) szerint
b) haláloki főcsoportok szerint
halálozási arányszám, nyers (‰)
csecsemőhalandóság, nyers (‰)
8. a népesség természetes szaporodása (1000 fő)
a természetes szaporodás aránya (‰)
9. a születéskor várható átlagos élettartam (év), nemek szerint.

Az érintett mutatószámokon kívül az ülés más *módszertani kérdésekkel* is foglalkozott. A résztvevők szükségesnek látták, hogy a továbbiakban legalább a tisztított csecsemőhalandósági arányszámok, a reprodukciós együtthatók és általában az utánpótlási mutatók területén a KGST országok egységes eljárásokat dolgozzanak ki, s azokat egyöntetűen alkalmazzák. Tervbe vette az ülés a jövőben néhány további népmozgalmi statisztikai módszertani kérdés megvitatását is. Ezek közül a munkacsoport konkrétan három tárgykört jelölt meg:

az egy évnél hosszabb vagy rövidebb időtartamra vonatkozó népmozgalmi arányszámok számítási módszere,

a népesség számának és összetételének két népszámlálás közötti visszamenőleges helyesbítése,

a népesség népszámlálási számának és összetételének a népmozgalmi adatok alapján történő továbbvezetése.

Az utóbbi tárgykörben a népesség számának nemek, születési évjáratok és családi állapot szerinti továbbvezetése merült fel, a születések nemek szerinti, a halálozások nemek, évjáratok és családi állapot szerinti, valamint az özvegyülések (a meghaltak házastársainak) és az elváltak nemek és évjáratok szerinti feldolgozásai alapján.

A szakértők munkacsoportjának ülése — mint ez az eddigiekből is kitűnik — nemcsak szűkebb értelemben vett népmozgalmi statisztikai kérdéseket tárgyalt meg, hanem tágabb értelemben véve általános demográfiai módszertani, sőt elemzési kérdéseket is érintett. Így például megvitatta a halandóság összehasonlítható elemzésének, s a halandóságitábla-számításoknak a kérdéseit. Különös fontosságot tulajdonított mindegyik ország a távlati tervezés alapjául szolgáló *perspektivikus népességszámítások* egységes módszertani alapelvei kidolgozásának. Az ülés megállapodott abban, hogy az egységes módszertani elvek kialakítását e kérdések szemináriumformájában történő megvitatásának kell megelőznie.

A KGST tagországok népmzogalmi statisztikai szakértőinek első ülése közvetve alkalmat adott a nemzeti statisztikák fejlettségének nemzetközi szintű mérlegelésére is. A vitatott kérdések és a hozott határozatok alapján megállapítható, hogy bár az egyes országok népmozgalmi statisztikai munkájában vannak különbségek, nemzetközi összehasonlításban ezek a munkák magas színvonalon állanak. Jellemző erre többek között az, hogy a tagországok hivatalaiban a népmozgalmi statisztikai munka szinte elválaszthatatlan a demográfiai elemző munkától, amelyben elsősorban társadami, gazdasági szempontokat érvényesítenek. A tagországok fejlett népmozgalmi statisztikái ellenére az ülést nagy jelentőségű kezdeményezésként lehet értékelni. A megbeszélések ugyanis nemcsak a KGST statisztikai munkáinak egységesítése terén tették meg az első lépéseket, hanem ezen túlmenően, a standard követelmények támasztásával hozzá fognak járulni az egyenlőtlenül fejlett nemzeti statisztikák még magasabb színvonalon történő nivellálódásához. Az is nyilvánvaló, hogy a most megkezdett munka kedvező hatással lesz a KGST keretein túlmenő nemzetközi egységesítési törekvésekre, s remélhetőleg a demográfiai tudomány fejlődésére is.

ВОПРОС МЕЖДУНАРОДНОЙ УНИФИКАЦИИ СТАТИСТИКИ ЕСТЕСТВЕННОГО ДВИЖЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ НА БУДАПЕШТСКОМ СОВЕЩАНИИ ЭКСПЕРТОВ СТРАН-ЧЛЕНОВ СЭВ

Ревюме

Хотя международная унификация статистики естественного движения населения имеет большое прошлое, расхождения в понятиях и методологии еще и сегодня затрудняют международное сопоставление данных. Без демографических данных нельзя обойтись и в работе СЭВ, где потребность в сопоставлении данных предъявляет повышенные требования к национальной статистике стран-членов.

Поэтому Постоянная Комиссия СЭВ по статистике на своей сессии с 22 по 25 января поручила венгерскому Центральному Статистическому Управлению организовать совместно с Центральной Комиссией Народного Контроля и Статистики ЧССР работу направленную на унификацию статистик естественного движения населения стран-членов. На основе этого поручения венгерское Центральное Статистическое Управление составило Проект Предложения по унификации отдельных применяемых в статистике естественного движения населения основных понятий, по упорядочению отдельных вопросов демографического учета, по минимальной программе разработок, по унификации основных группировок и по вопросу национальных публикаций данных.

Первое совещание рабочей группы экспертов по статистике естественного движения населения, — как об этом уже сообщалось в предыдущем номере нашего журнала, — состоялось с 18 по 21 февраля 1964 года в Будапеште. На повестке дня совещания рабочей группы помимо Проекта Предложения и Дополнительных Замечаний фигурировал также и проект отдельных показателей «Системы основных показателей, характеризующих уровень и темпы развития народного хозяйства стран-членов СЭВ».

Совещание вынесло наиболее важные решения в связи с основными понятиями статистики естественного движения населения. В этой области одним из основных вопросов обеспечения международной сопоставимости является выяснение понятия живорождения. Понятие живорождений рабочая группа определила в рамках системы живорождения-, мертворождения-аборты. Принятие этой системы было обосновано с одной стороны, тем, что действующие в отдельных странах системы из 4 или 5 элементов (живорожденные и мертворожденные дети, живорожденные и мертворожденные плоды зачатия, аборты), можно свести к системе, состоящей из трех категорий, и, с другой стороны, тем, что эта система, наряду с использованием принятых определений, может быть совмещена с международными рекомендациями и практикой живорождений в плоскости понятия плода зачатия.

В связи с живорождениями, мертворождениями и абортами совещание приняло следующие определения:

1. Концом беременности является полное изгнание или извлечение плода зачатия (зародыша) из тела матери, безразлично перерезан пупочный канатик или нет, и независимо от того вышла плацента или нет.
2. Результатом конца беременности может быть живорождение, мертворождение или аборт.
3. Живорождение является концом беременности, если вслед за этим плод зачатия (зародыш), независимо от продолжительности времени подал признак жизни.
4. Признаками жизни являются дыхание, сердечная деятельность, пульсация пупочного канатика или выраженное сокращение мышц, зависящих от воли. Наличие одного из этих признаков достаточно для установления живорождения.
5. Мертворождением является конец беременности продолжительностью не менее 28 недель, если вслед за этим плод зачатия не подал

признаков жизни. Установление 28 недель беременности может иметь место на основе того, что плод зачатия достиг веса 1000 гр или длины 35 см.

6. Абортом является конец беременности, которая исключая всякое сомнение длилась менее 28 недель, если вслед за этим плод зачатия не проявил признаков жизни. Установление 28 недель беременности может иметь место на основе того, что плод зачатия не достиг веса 1000 гр или длины 35 см.

Страны-члены СЭВ в дальнейшем будут сообщать данные для международных сопоставлений на основе этих определений, или же, соответственно, будут оговаривать отклонения от этих определений.

Совещание рабочей группы обсудило также и несколько основных понятий статистики смертности и согласилось относительно принятия следующих определений:

7. Смертью является окончательное и безвозвратное прекращение признаков жизни по прошествию любого времени после совершившегося живорождения.

7 а. Смертью младенцев является окончательное и безвозвратное прекращение всех признаков жизни в течение одного года после совершившегося живорождения.

7 б. К числу наступающих после родов (перинатальных) смертей могут быть отнесены мертворождения и младенческие смерти, происшедшие в возрасте менее 7 дней (0—6 дневние).

7 в. К числу наступающих после родов (неонатальных) смертей могут быть отнесены младенческие смерти, происшедшие в возрасте менее 28 дней (0—27 девные).

Рабочая группа экспертов по демографической статистике обсудила также и вопросы регулярной статистики миграции и пришла к мнению, что в интересах обеспечения сопоставимости данных, имеет место необходимость в унификации основных понятий как внешней миграции и иностранного туризма, так и внутренней миграции, тем более, что международное урегулирование вопрсов в этой области отстает от положения в области статистики естественного движения населения.

На будапештском совещании рабочей группы по вопросам естественного движения населения фигурировало также несколько таких вопросов учета, значение которых с точки зрения международных сопоставлений является меньшим. Однако, тем большее значение имеет то обстоятельство, что рабочая группа высказалась в пользу принятия минимальной программы разработок и необходимой для этого основной группировки. В основу минимальной программы разработок (см. таблицу № 2), состоящей из перечня обязательных и рекомендуемых разработок и необхиодимых для этой цели основных группировок была положена система международных статистических разработок стран-членов СЭВ, но при этом были учтены также и относящиеся сюда международные рекомендации. Программа, конечно, не исключает возможности разработок в национальных статистиках также других и более подробных группировок, а только предписывает обязательный минимум. В рамках минимальной программы разработок для сообщения данных по детской смертности по причинам смерти совещание приняло классификацию, сотоящую из 42 позиций (см. таблицы №№ 2 и 3).

Совещание приняло для целей сопоставления между странами описанные в таблице 4 показатели, а также и несколько других основных показателей. Участники совещания нашли нужным, чтобы в будущем были разработаны единые способы для исчисления и было осуществлено одинаковое применение коэффициентов детской смертности, воспроизводства и вообще показателей прироста. Совещание включило в план работ на будущее также и обсуждение некоторых методологических вопросов, как например: уточнение численности и состава населения в период между двумя переписями, дальнейшая проекция численности и состава населения на основе данных о движении населения, сравнительный

анализ смертности и проблемы расчета таблицы смертности и т. д. Каждая из стран придавала особенно большое значение выработке единых методологических основных принципов проведения расчетов по дальнейшей проекции численности населения, служащих в качестве основы перспективного планирования.

THE PROBLEM OF THE INTERNATIONAL STANDARDIZATION OF VITAL STATISTICS AT THE BUDAPEST SESSION OF THE WORKING GROUP OF EXPERTS OF THE CMEA COUNTRIES

Summary

Though the international standardisation of vital statistics can look back upon a long past, due to the divergences in concept and methodology, the international comparison of the data meets with difficulties even today. Vital statistics are indispensable even for the work of the CMEA where the comparability of the data raises increased claims on the national statistics of the member countries.

Thus at its session, held between January 22 and 25, the Standing Committee on Statistics commissioned the Hungarian Central Statistical Office to organize, in cooperation with the Czechoslovak National Controlling and Statistical Central Committee, the work of the standardization of vital statistics of the CMEA countries. In compliance with this commission the Hungarian Central Statistical Office has prepared a Dratt Proposal on the standardization of some basic concepts used in vital statistics, on the regulation of some problems of the accounting of vital statistics, on the minimum programme of the processings of data, on the standardisation of the basic goupings, on the grouping and processing of the causes of death, on the standardization of some indicators and techniques of computation and on the problem of data supplying on an international level.

The first session of the Working Group of Experts on the problems of vital statistics of the CMEA countries — as communicated in the previous number of "Demográfia" — was held in Budapest, between February 18—21, 1964. Beside the Draft Proposal and the Supplementary Remarks also the draft of some indicators of the "System of Basic Indicators Characterizing the Level and Rate of the Development of the National Economy of the CMEA Countries" was put on the agenda of the session of the Working Group.

The session has adopted its most important resolutions with regard to the basic concepts of vital statistics. In this field one of the fundamental questions of international comparability is to clarify the concept of live birth. The concept "live birth" has been determined by the Working Group in the frame of the "live birth — still-birth — abortion" system. The system has been adopted partly due to the fact that the data collected by the 4 and 5 group systems used in some countries (live-born and stillborn children, live-born and stillborn foeti, abortions), can be aggregated in the categories required by the three-group system, partly because the system, beside the use of the definitions adopted, can be collated also with the international proposals and practice in the scope of "live births — foeti — deaths".

With regard to live births, still-births and abortions the session has adopted the following definitions:

1. Pregnaney is ended if the fruit of conception (the foetus) is entirely pushed or drawn out of the body of the mother, irrespective of the fact that the navel-cord is cut or not or that the placenta has left or not.

2. Pregnancy can conclude by live birth, still-birth or abortion.

3. Live birth is the conclusion of pregnancy, if subsequently the fruit of the conception (the foetus) has given signs of life, irrespective of the duration of pregnancy.

4. Signs of life are breathing, heart activity, pulsation of the navel-cord or the expressed movement of involuntary muscles. One of these signs is enough to establish live birth.

5. Still-birth is the conclusion of a pregnancy of at least 28 weeks if subsequently the fruit of conception (the foetus) has given no signs of life. The pregnancy of 28 weeks

can be determined also on basis of the fact that the fruit of conception has reached a weight of 1000 grs or a length of 35 cms.

6. Abortion is the conclusion of a pregnancy shorter than 28 weeks beyond doubt if, subsequently, the fruit of conception (the foetus) has given no signs of life. The pregnancy shorter than 28 weeks can be determined also on basis of the fact that the fruit of conception has not reached a weight of 1000 grs or a length of 35 cms.

It is on the basis of these definitions that the CMEA countries will supply their data for the purpose of international comparisons or they will give their remarks about the divergences from the definitons adopted when supplying the data.

The session of the Working Committee has also discussed some basic statistical concepts with regard to death and has adopted the following definitions:

7. "Death is the final and irreversible passing away of all signs of life, at any time after the live birth."

7/a. Infant mortality is the final and irreversible passing away of all signs of life, up to the end of the first year from the live birth. The child died on the anniversary of his or her birth or at a later date cannot be considered as a dead infant.

7/b. Live births and infant deaths under 7 days (0-6 days) of age can be ranked among perinatal deaths.

7/c. Infant deaths under 28 days (0-27 days) of age can be ranked among neonatal deaths.

The Working Group of Experts on Vital Statistics has also discussed the problems of current migration statistics and has concluded that in the interest of making comparable the data of the member countries, the standardization of the basic concepts of both the international migrations and tourism and the internal migrations is equally necessary and desirable also because the international regulation of the problems in this field is less developed than that of vital statistics.

The Budapest session of the Working Group of Experts on Vital Statistics of the CMEA countries has dealt also with some problems of accounting which are of little importance for international comparability. The more important is, however, that the Working Group has adopted a minimum programme of processing and a basic grouping required for the former. The minimum programme of processing (see Table 2), consisting of compulsory and recommended processings and of the listing of the basic groupings required for them, has taken as basis the system of international statistical processing of the CMEA countries but has considered also the international recommendations concerned. Naturally, the programme does not exclude the preparation of other and more detailed processings in national statistics, all it fixes is the compulsory minimum. In the frame of the minimum programme of processing the session has adopted a classification containing 42 items for the communication of infant deaths by causes of death (see Table 2, 3).

For the purpose of comparison among the CMEA countries the session has adopted the indicators described in Table 4 and also some other basic indicators. In addition to the indicators mentioned, the session has also dealt with other methodological problems. The participants have deemed it necessary to elaborate standardized techniques in the future for the computation of infant mortality, reproduction coefficients and, in general, for the computation of the replacement indicators and for their uniform application. The session has envisaged also the discussion of some methodological problems, such as, for instance, the retrospective correction of the number and composition of the population between two population censuses, the continuous registration of the number and composition of the population at the population census on basis of vital statistics, the problem of the comparable analysis of mortality and the life table computations etc. Each country has attributed special importance to the elaboration of the uniform methodological basic principles of the perspective population computations which serve as basis of long-range planning.

A HÁZASSÁGON KÍVÜLI SZÜLETÉSEK

SALAMON LAJOS

A házasságon kívüli születések jelentősége hazánkban két oknál fogva is csökkenőben van. Az egyik ok a lakosság társadalmi-ideológiai szemléletében az utolsó másfél-két évtized folyamán végbement változás, a másik pedig a házasságon kívüli születések számának és az összes születéseken belüli arányának folyamatos csökkenése. A kérdés társadalmi-szociális jelentősége mégsem elhanyagolható, különösképpen az ilyen kapcsolatokból származó újszülöttek halvaszületési és csecsemőhalálozási arányának a házasságból születettekhez képest mutatkozó többlete folytán.

A házasságon kívüli (a régi terminológiai szerint „törvénytelen") születések számának és arányának alakulásáról 1881 óta részletes adatokkal rendelkezünk. Az 1. táblán ez időponttól 1939-ig — az első világháború s annak befejezését követő rövid időszak jellegzetes évei kivételével — összevont évcsoportonként mutatjuk be az adatokat. (Lásd az 1. táblát.)

1. A házasságon kívüli születések százalékos arányai, 1881—1939[a]

Процентное соотношение внебрачных рождений в 1881—1939 гг.

Percentage Ratio of Extra Marital Births, 1881—1939

Évek átlaga, ill. év (1)	100 újszülött közül házasságon kívül született (2)	1000 lakosra jutott házasságkötés (3)	Évek átlaga, ill. év (1)	100 újszülött közül házasságon kívül született (2)	1000 lakosra jutott házasságkötés (3)
1881—1890	8,4	.	1919	8,1	16,7
1891—1895	9,0	.	1920	8,1	
1896—1900	9,3	.	1921—1923	7,4	10,7
1901—1905	9,8	.	1924—1931	8,5	9,1
1906—1910	9,7	.	1932—1933	9,6	8,2
1911—1914	9,2	8,6	1934—1939	8,8	8,6
1915	9,7				
1916	10,0	4,4			
1917	11,0				
1918	11,9				

[a] Az adatok 1918-ig Magyarország — Horvát-Szlavonország nélküli — első világháború előtti területére, 1919-től a mai területre vonatkoznak. (Ugyanígy az 1911 óta közölt házasságkötési arányszámok is.)

Горизонтальная графа: (1) Среднее годов или годы; (2) внебрачные рождения на 100 новорожденных; (3) браки на 1000 жителей.

Heading: (1) Average of years resp. years; (2) extra marital births per 100 new-born; (3) marriages per 1000 population.

A hat évtizedet felölelő idősor az adatok érdekes ingadozását mutatja. A házasságon kívül születettek arányszáma az első három évtizedben határozottan emelkedő irányzatra vall. Ez a tendencia az első világháborút meg-

előző években megtörik, s innen kezdve — a háborút követő rövid időszak (1921—1923) kivételével — az adatsor *a házasságkötési arányszámokkal ellentétesen alakul.* Érdemes felfigyelni az első világháború idején évről évre emelkedő (de már 1915-ben is magas) arányszámokra, továbbá az ugyanekkori — a hadbavonultak nagy számára tekintettel egyébként természetesnek mondható — rendkívül alacsony, majd pedig a háborút követő két év folyamán különlegesen magas házasságkötési arányszám-átlagokra. Éppen ez az utóbbi — kiugróan magas, közel 17 ezrelékes — arányszám magyarázza, hogy a következő három évben (1921—1923) az említett összefüggés — *látszólag* — nem érvényesül. A házasságkötési arányszám ugyanis, bár az előző két év átlagához képest ekkorra már jelentősen csökkent, a 11 ezreléket megközelítő értékével még mindig igen magas maradt. Ugyanekkor — a megindult társadalmi „konszolidáció", a megélénkült gazdasági konjunktúra és a mindezzel összefüggésben álló magas házasságkötési arányszám hatásaképpen — a házasságon kívüli születések száma és aránya egy mind ez ideig (sőt a későbbi éveket is tekintve 1954-ig) *legalacsonyabb szintre* csökkent. E kivételt képező rövid — mindössze három évnyi — szakasz elmúltával aztán a „szabály", azaz a már említett összefüggés ismét töretlenül érvényesül: az 1924—1931 közötti, demográfiailag kiegyensúlyozottabb időszakban csökken a házasságkötések és emelkedik a házasságon kívüli születésűek arányszáma. A következő két évben, a világgazdasági válságnak Magyarországon mutatkozó legkíméletlenebb időszakában, az arányszámok ellentétes alakulása folytatódik, az első világháború éveitől eltekintve a legkedvezőtlenebb mértékben polarizálódván. A táblán látható utolsó időszakban, a második világháborút megelőző gazdasági konjunktúra kezdetével ismét — kedvezőbben — változnak az értékek. Ugyanekkor az is megfigyelhető, hogy a tábla utolsó adatsorában — tehát a második világháború előtt — mindkét mutató lényegében ugyanazt az értéket veszi fel, mint amilyenek ezek negyedszázaddal korábban, az első világháborút megelőző évek (1911—1914) átlagában voltak.

Visszatérve az első világháború időszakára, meg kell említenünk, hogy a nálunk tapasztalt jelenség, azaz a házasságon kívüli születések kiugróan magas arányszáma, a többi hadviselő államban is mutatkozott. A 2. táblán bemutatjuk néhány jelentősebb hadviselő európai ország vonatkozó adatait.

2. A házasságon kívüli születések százalékos aránya az első világháború éveiben, 1914—1918
Процентное соотношение внебрачных рождений в годах первой мировой войны, 1914—1918
Percentage Ratio of Extra Marital Births in the Years of World War I., 1914—1918

Ország (1)	100 újszülött közül házasságon kívül született (2)				
	1914	1915	1916	1917	1918
1. Anglia	4,3	4,5	4,8	5,6	6,3
2. Ausztria[a]	24,3	24,1	24,7	26,5	26,7
3. Franciaország[b]	8,5	11,2	13,7	14,2	13,8
4. *Magyarország*	*8,7*	*9,7*	*10,0*	*11,0*	*11,9*
5. Németország	9,6	11,2	11,1	11,5	13,1

[a] Ausztriának a két világháború közötti területén.
[b] Franciaországnak az első világháborúban a németek által meg nem szállt területén (77 département).

Горизонтальная графа: (1) Страны; (2) внебрачные рождения на 100 новорожденных.
Вертикальная графа: 1. Англия; 2. Австрия; 3. Франция; 4. Венгрия; 5. Германия.

Heading: (1) Countries; (2) extra marital births per 100 new-born.
Lateral text: 1. England; 2. Austria; 3. France; 4. Hungary; 5. Germany.

A táblához csupán annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy Ausztriában a házasságon kívüli születésűek arányszáma már a világháború előtt is oly magas volt, hogy a háborús többlet viszonylag nem lehetett olyan kiugró, mint egyebütt.

A 3. táblában 1940-től évenként adjuk a házasságon kívüli születésűek arányszámát.[1] 1943-ra nem áll adat rendelkezésre. Az 1945. évi kiugró arányszám a háborús eseményekkel magyarázható. Az adatok 1954-ig ingadozók; 1955-ben elértük az addig legalacsonyabb szintet (7,1%), azóta pedig *évről évre* tovább *csökken* az arányszám. Ez a jelenség társadalmi-gazdasági életünk tartósan kedvező fejlődésén kívül a születésszabályozást tiltó rendelkezések enyhítésével, ill. teljes feloldásával is minden bizonnyal összefügg. (Lásd a 3. táblán a bejelentett művi vetéléseknek a házasságon kívüli születések arányszámainak alakulásával *ellentétes tendenciájú* viszonyszámait.[2])

3. A házasságon kívüli születések százalékos aránya, 1940—1961

Процентное соотношение внебрачных рождений в 1940—1961 гг.

Percentage Ratio of Extra Marital Births, 1940—1961

Év (1)	100 újszülött közül házasságon kívül született (2)	Év (1)	100 újszülött közül házasságon kívül született (2)	Év (1)	100 újszülött közül házasságon kívül született (2)	100 összes szülöttre jutó bejelentett művi vetélés (3)
1940 ...	8,5	1948 ..	8,2	1955 ..	7,1	17
1941 ...	8,4	1949 ..	8,4	1956 ..	6,6	42
1942 ...	8,2	1950 ..	8,6	1957 ..	6,4	73
1944 ...	8,6	1951 ..	8,4	1958 ..	5,8	91
1945 ...	10,9	1952 ..	8,1	1959 ..	5,7	99
1946 ...	8,2	1953 ..	8,2	1960 ..	5,5	109
1947 ...	8,0	1954 ..	7,8	1961 ..	5,5	120

[a] 1943-ra ez az adat nem áll rendelkezésre.

Горизонтальная графа: (1) Годы; (2) внебрачные рождения на 100 новорожденных; (3) зарегистрированные хирургические аборты на 100 всех рождений.

Heading: (1) Years; (2) extra marital births per 100 new-born; (3) declared induced abortions per 100 total births.

*

A házasságon kívüli születések arányszáma az ország különböző vidékein (megyéiben) jelentős eltéréseket mutat. Így például *minden évben* kiugróan magas a Baranya megyei, viszont igen alacsony a Győr-Sopron megyei arány. (1961-ben Baranya megye 9,0%-os mutatószáma mellett Győr-Sopron arányszáma csupán 2,9% volt.) A többi megye túlnyomó többségében is évente azonos az átlaghoz viszonyított helyzet. Azaz évről évre túlnyomórészt ugyanazon megyék arányszámai múlják felül, ill. maradnak alatta az országos átlagnak. A *magas* arányszámúakhoz tartozik még: Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy, Szolnok és Tolna megye, az *alacsonyakéhoz* pedig: Fejér, Komárom, Vas és Veszprém megye.

Ugyanekkor ugrásszerű változás mutatkozik a városok és községek egymáshoz viszonyított arányszámaiban, ha ezeket a felszabadulás előtti időszak adataival hasonlítjuk össze. A század eleje (1900) óta 1912-ig,[3] majd pedig 1919-től 1932-ig rendelkezésünkre álló arányszámok ugyanis évről évre azt mutatják, hogy Budapest és az ún. törvényhatósági jogú városok arányszámátlaga — a házasságon kívüli születések vonatkozásában — mindenkor több mint kétszeresen, egyes években pedig két és félszeresen is felülmúlja a községeket és a többi várost magában foglaló országterület arányszámátlagát. Újabban azonban nyoma sincs már ennek a jelenségnek, sőt éppenséggel *megfordult* a helyzet. Például 1961-ben — az országos 5,5%-os átlag mellett — Budapest 5,1, a többi város (átlagban) 5,4, míg a községek 5,6%-os arányszámmal szerepelnek.

[1] Csoport- (kohorsz-) arányszámokat itt nem képezünk, így a házasságkötési arányszámok feltüntetését is mellőzzük.

[2] E vetélési arányszámok különlegesen gyors növekedésének (lásd a 3. tábla utolsó oszlopát) oka egyfelől az összes (házasságbeli és házasságon kívüli) születések számának 1955 óta tapasztalható *folytonos* csökkenése, másfelől a művi vetélések állandóan emelkedő száma.

[3] E 13 év adata Magyarország első világháború előtti területére vonatkozik.

E feltűnő változás magyarázataként meg kell említenünk a század első 45 évében (tehát a felszabadulás előtti korszakban) az ország legkülönbözőbb vidékeiről a faluból a városba — főként a fővárosba és más nagyobb városainkba — szolgálatra elszegődött cselédlányok tömegét. Ezek közül, a többnyire fiatal és tapasztalatlan leányok seregéből került ki a házasságon kívül szülő nők igen jelentős hányada.[4] Az ország népességének társadalmi rendje és összetétele megváltozván, a házasságon kívüli születéseknek ez a korábbi jelentős forrása megszűnt. Egyéb okok mellett ez képezi egyik fontos tényezőjét a területrészek egymáshoz viszonyított arányszámaiban bekövetkezett változásoknak.

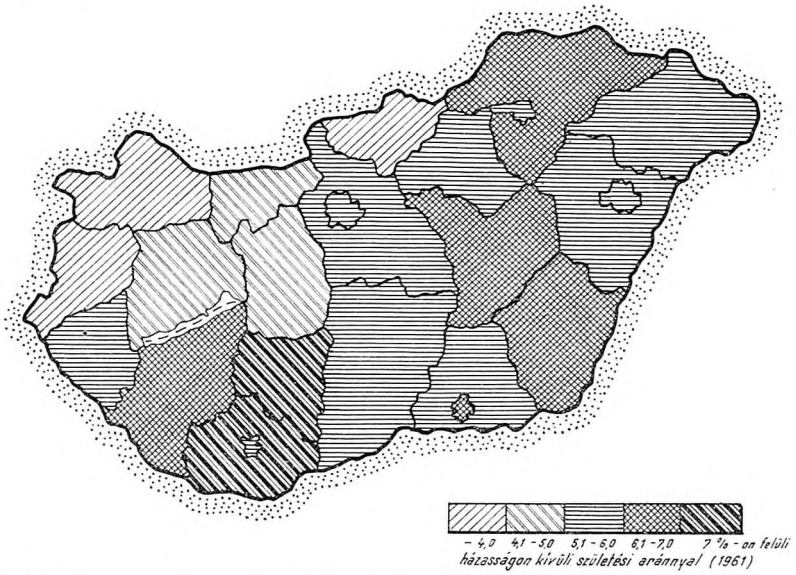

I. A házasságon kívüli születések százalékos arányai megyénként, 1961-ben
Удельный вес внебрачных рождений по комитатам, 1961
Percentage rates of births out of wedlock by counties in 1961

*

A születések gyakorisága és az anyák életkora között szoros összefüggés figyelhető meg. Ezzel kapcsolatban: valamely év összes szülötteinek az anyák kormegoszlása szerint csoportosított arányai — legalábbis az utóbbi időszakban — évről évre igen hasonló alakulást mutatnak. Annál inkább eltérnek viszont egymástól az ugyanazon évben házasságban és házasságon kívül szülő nők — azonos korcsoportosítás melletti — megoszlási arányszámai. E két jelenség szemléltetésére a 4. táblában öt egymás utáni év (1957—1961) adatait mutatjuk be.

A tábla viszonyszámai meggyőzően érzékeltetik — az anyai életkorok azonossága mellett — a „származás" szerinti jellegzetes eltéréseket. Elsősorban is: a fiatal korú (20 éven aluli) anyák megoszlási arányszáma a házasságon kívül szülő nők esetében lényegesen magasabb a házas nőkénél; de különösképpen kiugró az eltérés a legfiatalabb, azaz a 17 évet még be nem töltött nők adataiban. Ugyanakkor érdemes arra a csaknem meglepő tényre is felfigyelni, hogy az említett — tehát igen fiatal — korcsoportokon kívül az idősebb propagatív korban (sőt már a 30 és 40 év közöttieket magában

[4] Az első világháború utáni többéves átlag alapján például ez az arányszám 23 %volt, vagyis a házasságon kívül szülő nők közül majdnem minden negyedik (évente kb. négy és félezer személy) a háztartási alkalmazottak köréből adódott.

foglaló korosztályban is), szintén a házasságon kívül szülő nők megoszlási aránya a magasabb. E többlet a 30 és 40 év közöttiek esetében még csekély ugyan (de azért minden évben mutatkozik), a 40 éven túli korúaknál azonban már jelentős, ha nem is oly kiugró arányú, mint a legfiatalabbaknál.

4. A házasságból és házasságon kívül történt születések százalékos megoszlása az anya korcsoportja szerint, 1957—1961

Процентное распределение брачных и внебрачных рождений по возрастной группе матери в 1957—1961 гг.

Percentage Distribution of Marital and Extra Marital Births by the Mother's Age Group, 1957—1961

Az anya korcsoportja (1)	1957		1958		1959		1960		1961	
	Házasságból (2)	Házasságon kívül (3)	Házasságból (2)	Házasságon kívül (3)	Házasságból (2)	Házasságon kívül (3)	Házasságból (2)	Házasságon kívül (3)	Házasságból (2)	Házasságon kívül (3)
17 éven aluli	0,6	4,9	0,7	5,7	0,7	6,4	0,8	7,1	0,7	7,1
17—19 éves	10,6	18,0	11,2	17,1	11,7	18,7	11,9	19,2	12,2	20,8
20—24 éves	37,5	30,2	38,0	29,7	38,0	29,6	38,5	29,8	39,3	29,5
25—29 éves	26,6	20,8	26,5	20,7	26,6	20,2	26,6	19,6	26,1	18,5
30—39 éves	22,8	23,2	22,1	24,4	21,7	22,8	20,7	21,8	20,1	21,3
40—49 éves	1,9	2,9	1,5	2,4	1,3	2,3	1,5	2,4	1,6	2,8
50 éves és idősebb[a]	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0
Összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*
1. A házasságból és a házasságon kívül történt születések egymás közötti %-os megoszlása	*93,6*	*6,4*	*94,2*	*5,8*	*94,3*	*5,7*	*94,5*	*5,5*	*94,5*	*5,5*

[a] Az ismeretlen korú anyákkal együtt.

Горизонтальная графа: (1) Возрастная группа матери; (2) брачные, (3) внебрачные рождения.

Вертикальная графа: 1. Процентное соотношение брачных и внебрачных рождений.

Heading: (1) Age group of the mother; (2) marital, (3) extra marital births.

Lateral text: 1. Percentage ratio between marital and extra marital births.

Rá kell itt mutatnunk arra is, hogy az ilyen idősebb korban házasságon kívül szülő nőknek egy bizonyára elég jelentős hányada nem „hajadon" — családi állapotát tekintve —, hanem özvegy vagy elvált. Sajnos azonban a megfelelő statisztikai feldolgozás hiányában e megoszlás számszerűen nem mutatható ki. (Itt vetjük fel, hogy ennek reprezentatív — *legalább egy év összes születésére*, ill. szülőjére vonatkozó — megfigyelése és feldolgozása bizonyára nem lenne érdektelen.[5]

A házasságból, ill. házasságon kívül történt születéseknek az anya életkorával kapcsolt összefüggése jobb szemléltetésére az 5. táblában — csupán egy évre vonatkozólag — bemutatjuk az életkor és a származás kombinációjának olyan viszonyszámait, amelyek arra adnak választ, miként oszlanak meg az egyes korcsoportokon belül a kétfajta származás szülöttei. E tábla

[5] Említést érdemel még, hogy a házasságban, ill. házasságon kívül szülő nőknek az utóbbi években annyira jellegzetes kormegoszlása — s ennek kapcsán e megoszlás eltérése a két kategória között — nem mindig volt a mostanihoz hasonló természetű. Az öt-hat, vagy akár a három évtizeddel ezelőtti adatok ugyanis azt mutatják, hogy nemcsak a 20 éven aluli, hanem még a 20—24 éves korban szülő nők esetében is a *házasságon kívüliek* megoszlási arányszáma volt a *magasabb*. Méghozzá igen határozottan mutatkozott régebben ez a mostanitól eltérő megoszlás; olyannyira, hogy a század elején a házasságon kívül szülő nők körében még *37%-ot* képviselt a 20—24 évesek aránya, szemben az ilyen korú házasok 26—27%-ával. Azóta ezek az arányok — lassú, fokozatos fejlődéssel — *megfordultak*. A fiatalkorúakra (azaz a 20—24 évesekre) vonatkozóan itt leírt alakulás *ellentételét* a múltban a házasság keretében szülő idősebb és legidősebb propagatív korú (30—49 éves) nők feltűnően magas arányszáma képezte. (A század elején ez még *41%* volt, a házasságon kívül szülő nők 22%-os hasonló viszonyszámával szemben.)

5. Az újszülöttek száma és százalékos megoszlása „származásuk" és az anya életkora szerint, 1961

Число и процентное распределение новорожденных по «происхождению» и по возрасту матери в 1961 г.

Number and Percentage Distribution of the New-Born by "Legitimacy" and Mother's Age, 1961

Az anya korcsoportja (1)	Házasságból (3)	Házasságon kívül (4)	Összesen (5)	Házasságból (3)	Házasságon kívül (4)	Összesen (5)
	született (2)			született (2)		
	Szám szerint (6)			*Százalékban* (7)		
17 éven aluli	901	560	1 461	61,7	38,3	*100,0*
17—19 éves	16 426	1628	18 054	91,0	9,0	*100,0*
20—24 éves	52 718	2311	55 029	95,8	4,2	*100,0*
25—29 éves	35 007	1450	36 457	96,0	4,0	*100,0*
30—34 éves	18 393	1025	19 418	94,7	5,3	*100,0*
35—39 éves	8 634	643	9 277	93,1	6,9	*100,0*
40—49 éves	2 165	217	2 382	90,9	9,1	*100,0*
50 éves és idősebb ..	6	3	9	66,7	33,3	*100,0*
1. Ismeretlen korú ..	13	5	18	72,2	27,8	*100,0*
2. *Összesen*	*134 263*	*7842*	*142 105*	*94,5*	*5,5*	*100,0*

Горизонтальная графа: (1) Возрастная группа матери; (2) рождение: (3) брачное, (4) внебрачное, (5) всего; (6) число; (7) процент.
Вертикальная графа: 1. Возраст неизвестен; 2. всего.

Heading: (1) Age group of the mother; (2) born (3) in wedlock, (4) out of wedlock, (5) total; (6) number; (7) per cent.
Lateral text: 1. Age unknown; 2. total.

— az egyes sorok arányszámainak egymáshoz, ill. a főátlaghoz (a tábla végsora) történő hasonlításával — talán még az előbbi, az arányszámok más rendszerével készült 4. táblánál is pregnánsabban mutat rá a „származás" és az anyai életkor összefüggéseire. A legkirívóbban itt is az első sor adatai érzékeltetik az abnormális arányokat. Amíg ugyanis a házasságon kívül szülő nők aránya csupán 5,5 százaléka volt az összes szülő nőkének, addig a 17 éven aluli korú anyák több mint 38%-a hajadon volt.

*

Érintettük már, hogy az egész kérdéskomplexum — a házasságon kívüli születések — szorosabb értelemben vett demográfiai jellemzőin kívül egyes területeken a szociális (társadalmi és egészségügyi) vonatkozások miatt is szükség van az esetek külön megfigyelésére és értékelésére. A legfontosabb ilyen területek, ill. ismérvek: a halvaszületések és a csecsemőhalálozások esetei, a házasságban történt születésekétől merőben — mégpedig kedvezőtlenül — eltérő arányszámaik folytán. (A kérdéskör *gazdasági* vonatkozásaival nem kívánunk itt részletesebben foglalkozni, bár a továbbiakban — kifejezetten csak az érdekeltek személyileg hátrányosabb gazdasági helyzetével kapcsolatban — futólag e kérdést is érintjük.[6]

A 6. táblában bemutatjuk a kétfajta származású újszülöttek halvaszületési arányszámait.

A tábla tanúsága szerint — a feltüntetett években — 21—62%-os többletet jeleznek az arányszámok a házasságon kívül halvaszületettek terhére. Sajnos, még a sorkezdő tételek óta — bár ezek 30, sőt 40 évvel korábbi adatok a sorvégieknél — sem mutatkozik *ebben a vonatkozásban* jelentős javulás. A számok rendkívül ingadozók és akárhogy nézzük is: *igen magasak*, akár önmagukban szemléljük a házasságon kívüliek mutatószámait, akár pedig a házasságból halvaszületettekéhez viszonyítva.

[6] A házasságon kívüli születések — egyes sajátos költségkihatásuk folytán — a népgazdasági érdekek szempontjából sem közömbösek. Ugyanis: 1. *Egy* kiskorú gyermek esetében családi pótlék házaspárnak nem jár, csupán a gyermekét *egyedül* nevelő nőnek. A házasságon kívül szülő nők túlnyomó többsége pedig e kategóriába tartozik. 2. A házasságon kívül született gyermekek bizonyos hányada állami gondozásba kerül, amikor is a felnevelés minden költsége az államot terheli.

6. A halvaszülöttek aránya a házasságból, ill. a házasságon kívül történt születések esetében, 1921—1961

Удельный вес мертворожденных в брачных и внебрачных рождениях в в 1921—1961 гг.
Stillborn Ratio in Marital and Extra Marital Births, 1921—1961

Év (1)	1000 újszülött közül halvaszületett (4)		A házasságon kívüli halvaszületési arányszám %-os többlete (5)	Év (1)	1000 újszülött közül halvaszületett (4)		A házasságon kívüli halvaszületési arányszám %-os többlete (5)
	házasságból (2)	házasságon kívül (3)			házasságból (2)	házasságon kívül (3)	
1921 ...	23,9	38,7	62	1955 ..	15,6	22,7	46
1931 ...	26,9	39,3	46	1956 ..	15,3	18,6	22
1941 ...	23,9	33,5	40	1957 ..	14,4	20,3	41
1951 ...	18,7	23,8	27	1958 ..	13,6	19,5	43
1952 ...	17,9	24,2	35	1959 ..	13,8	17,4	27
1953 ...	16,3	20,4	25	1960 ..	12,8	19,4	52
1954 ...	15,9	19,2	21	1961 ..	12,0	16,6	38

Горизонтальная графа: (1) Годы; (2) брачные, (3) внебрачные (4) мертворожденные на 1000 новорожденных; (5) процентный избыток коэффициента внебрачной мертворождаемости.

Heading: (1) Years; (2) marital, (3) extra marital (4) stillborn per 1000 new-born; (5) percentile surplus of the extra marital stillbirth rate.

A 4. és 5. táblából láthattuk, hogy a házasságon kívül szülő nők életkorstruktúrája elég jelentősen eltér a házas (szülő) nőkétől. A kornak fontos szerepe van ugyan a halvaszületési hányadosra, a kor-struktúra eltérősége azonban a szülő nők e két kategóriája között olyan természetű, hogy az előnyök és hátrányok nagyrészt kiegyenlítik egymást. Bár a házasságon kívül szülő nők hátrányára végeredményben mégis mutatkozni látszik valamelyes eltérés. Ennek a hatása azonban feltehetően sokkal kisebb annál a komplexuménál, amely hatásában oly módon jut kifejezésre, hogy a házasságban szülő nők családi, társadalmi és gazdasági biztonságérzete általában szilárdabb, mint a házasságon kívül szülő nőké. Ez utóbbiak sokszor még titkolják is állapotukat (amíg csak lehetséges), így az is valószínűnek látszik, hogy például terhes-tanácsadásra kevésbé járnak el, és általában a társadalombiztosítás — egyébként megillető — szolgáltatásait kisebb arányban veszik igénybe, mint a házasságban élő terhes nők. A minden tekintetben teljes jogegyenlőséget biztosító törvény ugyanis a társadalom egy részének mentalitását ezen a téren még mind ez ideig nem tudta eléggé megváltoztatni. Ezenkívül az sem kétséges, hogy valamennyi hasznos állami intézkedés összességében sem biztosíthatta azt a teljesebb anyagi függetlenséget, amely a házasságban élő nőkre — nagy általánosságban — még napjainkban is jellemzőbb, mint a házasságon kívül szülő nők eseteiben.

*

Az itt vázolt hatások — úgy hisszük, teljesen érthetően — a *csecsemőhalálozások* vonatkozásában még sokkal karakterisztikusabban jutnak kifejezésre, mint a halvaszületéseknél. A 7. táblában bemutatjuk az idevonatkozó, 1954 óta rendelkezésre álló adatokat.

A 7. tábla szemléltetően mutatja a házasságon kívüli újszülöttek aggasztóan magas csecsemőhalandóságát, mind „abszolút", mind relatív értelemben, mind pedig az idősor merevsége tekintetében. Az „abszolút" vonatkozáson — amit tulajdonképpen szintén csak viszonyítással tudunk érzékeltetni —, azt értjük, hogy például az utolsó 5 év átlagában a *házasságon kívüli* újszülöttek közül minden tizedik, ill. a halvaszülötteket is ideszámítva minden nyolc-kilencedik csecsemő még első életévének betöltését (első születésnapját) sem érhette meg. Relatív vonatkozásban pedig azért oly aggasztóan magasak ezek a viszonyszámok, mert az azonos évek házasságból származó újszü-

löttei csecsemőhalandóságánál — 1957 óta — 70—101 százalékkal magasabbak! A sor *merevsége* pedig annál is feltűnőbb, mert amíg a házasságból származó újszülöttek csecsemőhalandósága 1954 óta (tehát a sor eleje óta) *fokozatosan csökken*, és csupán az egyetlen — néhány más vonatkozásban is rendkívüli demográfiai viselkedést mutató — 1957. év kivételével *töretlen* sort alkot, addig a házasságon kívül születetteké nemcsak, hogy nem csökkent a sorkezdő év óta, hanem 1958-ig fokról-fokra jelentősen *emelkedve*, ebben az évben elérte az abszolút és relatív legmagasabb értéket. Ekkor már *több mint kétszerese* volt a házasságból származott, ugyanazon évbeliek arányszámának. E kulminációs pont utáni első évre (1959) viszonylag jelentős, azóta azonban csak igen szerény mérvű javulás mutatkozik. Sőt a relatív — a házasságból születettekéhez viszonyított — arányszám azóta is romlik: 1961-ben már ismét csaknem kétszerese (197 százaléka) a „legitim" származásúakénak.

7. A csecsemőhalandóság arányszámai az újszülött házasságból, ill. házasságon kívül történt származása szerint, 1954—1961[a]

Коэффициенты детской смертности по брачному или внебрачному происхождению новорожденных в 1954—1961 гг.

Infant Mortality Rates According to the Marital resp. Extra Marital Origin of the New-Born, 1954—1961

1. Megnevezés (származás)	1954	1955	1957	1958	1959	1960	1961
2. 1000 *házasságból* élveszülött csecsemőre jutott egy éven aluli korban meghalt	58,9	57,4	60,4	54,9	50,3	45,4	41,8
Index (1954 = 100,0)	*100,0*	*97,4*	*102,4*	*93,2*	*85,4*	*77,1*	*71,0*
3. 1000 *házasságon kívül* élveszülött csecsemőre jutott egy éven aluli korban meghalt	81,5	93,8	102,3	110,4	87,8	86,1	82,3
Index (1954 = 100,0)	*100,0*	*115,1*	*125,5*	*135,5*	*107,7*	*105,6*	*101,0*
4. A házasságon kívüli születésűek csecsemőhalandósági arányszáma a házasságból születettek arányszámának százalékában	138,2	163,3	169,3	201,0	174,6	189,6	196,9

[a] 1956-ra ilyen természetű feldolgozás nem készült.

Вертикальная графа: 1. Наименование (происхождение); 2. умершие до 1-го года на 1000 брачных живорожденных; 3. умершие до 1-го года на 1000 внебрачных живорожденных; 4. коэффициент смертности внебрачных младенцев в процентах к коэффициенту родившихся из брака.

Lateral text: 1. Designation (origin); 2. deceased under 1 year of age per 1000 live-born in wedlock; 3. deceased under 1 year of age per 1000 live-born out of wedlock; 4. infant mortality rate of extra marital infants per 100 birth rate of born in wedlock.

Nem hallgathatjuk el, hogy a házasságon kívüli születésűek e rendkívül magas csecsemőhalandóságának, ill. halandósági többletének — a már említetteken kívül — szorosabb értelemben vett *társadalmi-foglalkozási* okai is vannak. A házasságban, ill. házasságon kívül szülő nők két kategóriájának — illetőleg eltartottságuk esetén eltartóiknak — nem azonos a társadalmi-foglalkozási megoszlása. Elég talán itt rámutatnunk arra a tényre, hogy a csecsemőhalandóság szempontjából általában valamennyi más rétegnél kedvezőbb arányszámot felmutató *szellemi foglalkozásúak* viszonylagos (százalékos) képviselete a házasságon kívül szülő nőkön (ill. eltartóikon) belül lényegesen kisebb, mint a házasok — pontosabban: a házasságban szülő nők — kategóriájában. (Lásd a 8. táblát.)

Kisebb jelentőségű, bár nem elhanyagolható körülmény a szülő nők e két kategóriájának *eltérő kormegoszlása* sem. Arról, hogy ez az eltérés a házasságon kívül szülő nőkre valamelyes hátrányt jelent, már a halvaszületési többlet kapcsán szóltunk.

8. A szellemi foglalkozásúak százalékos aránya a házasságban, ill. a házasságon kívül szülő nők körében, 1961

Удельный вес работниц умственного труда среди женщин которые брачно или внебрачно родили в 1961 г.

Percentage Ratio of Non-Manual Workers among Females Having Confined in or out of Wedlock, 1961

Az anya: kereső — eltartott (1)	100		
	házasságban (3)	házasságon kívül (4)	összes (5)
	szülő nő közül *szellemi*[a] foglalkozású volt (2)		
1. Kereső anyák esetében	28,2	7,2	26,7
2. Eltartott anyák esetében	7,0	3,0	6,8
3. *Együtt* (az összes szülő nők esetében)	*14,6*	*4,9*	*14,1*

[a] Kereső nők esetében a saját, az eltartottak esetében eltartójuk foglalkozása alapján.

Горизонтальная графа: (1) Матери: самодеятельные — несамодеятельные; (2) работницы умственного труда на 100 женщин которые родили (3) брачно), (4) внебрачно, (5) всего.
Вертикальная графа: В случае 1. самодеятельных матерей, 2. несамодеятельных матерей, 3. вместе (все женщины которые родили).

Heading: (1) Mothers: gainfully occupied — dependant; (2) non-manual workers per 100 females having confined (3) in wedlock, (4) out of wedlock, (5) altogether.
Lateral text: In the case of 1. gainfully occupied mothers, 2. dependant mothers, 3. together (total females having confined).

*

Igen tanulságosak a 6. és 7. táblán bemutatott halvaszületési és csecsemőhalálozási viszonyszámok „reciprok" értékei is. Amelyek tehát nem azt mutatják, miként térnek el egymástól a házasságból, ill. a házasságon kívül születetteknek az itt említett ismérvekre vonatkozó arányszámai, hanem arra adnak választ, hogy a *házasságon kívül született* csecsemők százalékos (megoszlási) aránya — mégpedig bármelyik évben — mily eltérő az élveszületettek, a halvaszületettek, ill. a csecsemőhalottak körében. (Lásd a 9. táblát.)

9. A házasságon kívüli születésűek százalékos aránya az élve- és halvaszületések, valamint a csecsemőhalálozások esetében, 1957—1961

Удельный вес рожденных вне брака в числе живорождений, мертворождений и детских смертей в 1957—1961 гг.

Percentage Ratio of Extra Marital Births in the Case of Live Births, Stillbirth, and Infant Deaths 1957—1961

1. Megnevezés	1957	1958	1959	1960	1961
2. 100 élveszülött közül házasságon kívül született	6,4	5,7	5,7	5,5	5,5
3. 100 halvaszülött közül házasságon kívül született	8,8	8,1	7,1	8,1	7,5
4. 100 csecsemőhalott közül házasságon kívül született	10,4	10,9	9,6	9,9	10,3

Вертикальная графа: 1. Наименование; 2. внебрачные рождения на 100 родившихся; 3. внебрачные рождения на 100 мертворожденных; 4. внебрачные рождения на 100 умерших младенцев.

Lateral text: 1. Designation; 2. extra marital confinements per 100 live-born; 3. extra marital confinements per 100 stillborn; 4. extra marital confinements per 100 deceased infants.

A házasságon kívüli születésűek százalékos aránya a halvaszülöttek körében *minden évben jóval magasabb*, mint az élveszületett csecsemők esetében (a bemutatott években 25—47%-kal). A csecsemőhalottak közül pedig a házasságon kívül szülöttek aránya még sokkal kiütközőbben — 62—91 százalékkal — volt magasabb az ugyanezekben az években élveszületett csecsemők közül házasságon kívül származók megoszlási arányánál.

Magyarázatot kíván talán, hogy a tábla első sorának („élveszületések") határozottan csökkenő tendenciát jelző adatai mellett miért oly ingadozók a második és harmadik sor értékei. Ennek oka a szóban forgó ismérvek (házasságon kívüli származás, ill. ezen belül a halvaszületések és a csecsemőhalálozások) *kombinációi* folytán az adatok elaprózódása. A három ismérv szerinti adatok *abszolút értékei* ugyanis az utóbbi években már külön-külön sem nagyok, a szóban forgó kombinációban pedig — tehát a házasságon kívüliek köréből — a halvaszülöttek száma a jelzett években már csupán *222* és *130* között ingadozott (ill. lényegében csökkent), a csecsemőhalottak száma pedig — szintén a házasságon kívüli születésűekre redukálva — ezalatt *1093-ról 635-re* morzsolódott le. Ekkora abszolút értékek mellett az arányszám-ingadozások teljesen érthetőek.

*

A demográfiai vizsgálatok súlyt helyeznek arra a kérdésre is, hogy az újszülött az anya hányadik gyermekeként jött a világra. Az adatokat összegezve aztán megállapítható, hogy valamely év összes szülötteinek mennyi a *sorrendi átlaga*. Ez az ismérv pedig — más szóhasználattal élve — azonos az adott évben szülő nők által *összesen* (tehát életük egész folyamán) világrahozott gyermekek egy anyára jutó átlagos számával. Ennek értéke Magyarországon a második világháború előtt még *3* felett volt, majd fokozatos apadással 1961-re már 2,16-ig süllyedt alá. Ez azonban globális átlag, amelyet ha vizsgálatunk tárgyának megfelelően kétfelé, a házas ill. a házasságon kívül szülő nők adatára bontunk: az előbbire *2,13*, az utóbbira pedig *2,57*-os sorrendi átlagot kapunk. Ez azzal a meglepő ténnyel ismertet meg bennünket, hogy — például 1961-ben — a házasságon kívül szülő nők átlagos gyermekszáma jóval *magasabb* volt, mint az ugyanekkor szülő házas nőké. (Sőt, ha nem az összes, hanem közülük csupán az *élveszülött* gyermekeket tekintjük, a két kategória átlagértékei közt mutatkozó eltérés egy árnyalatnyit még növekszik is.)

Nem kevésbé érdekesek az összesen született gyermekek átlagos számánál azok a mutatók sem, amelyek arra adnak választ, hogy egy naptári év folyamán gyermeket szült nők egyik, ill. másik csoportjában (házasságban, ill. házasságon kívül) mennyi volt — a szülés után, tehát az újszülöttet is beszámítva — az anya *élő* gyermekeinek száma, ill. csoportátlaga. Ez megint aszerint, hogy számításunkban az év folyamán ugyan szülő, de a gyermeket csupán *halva* világrahozó anyákat figyelembe vesszük-e, vagy sem, 1961-ben például így alakult:

	Az élő gyermeket világrahozó nők gyermekeinek átlagos száma (az újszülött beszámításával), ha a szülés	Az élő vagy holt[a] *életben levő*
házasságban történt	2,01	1,99
házasságon kívül történt	2,36	2,32

[a] Azoknak az anyáknak ugyanis, akik valamely adott évben csupán *holt* gyermeket szültek még *élő* gyermekeik is lehetnek.

A tábla adatait összevetve az iménti szövegben közöltekkel, jól látható, hogy bár nemcsak az összesen született, hanem a közülük életben volt gyermekek átlagos száma is magasabb a házasságon kívül szülő nők esetében, mint az anyák másik csoportjában, ugyanakkor azonban a házasságon kívül szülő nők *gyengébb* „*gyermekmegtartási*"[7] *képességére* is rávilágítanak az adatok. Amíg ugyanis az összesen született gyermekek esetében 0,44 (2,57—2,13), azaz 100 anyára számítva *44 főnyi* gyermektöbblet mutatkozik a házasságon kívül szülő nők javára, addig az ugyancsak 100 anyára számított *élő* gyermekek többlete (2,32—1,99) már csak *33*. Ez elsősorban a házasságon kívül szülő nők esetében megfigyelhető magasabb csecsemőhalandósággal, továbbá a gyermekek küzdelmesebb felnevelésével (az apa hiányával), és mindezen túl még a házasságon kívül szülő nők egyes eseteiben tapaszatalható kisebb felelősségérzettel függhet össze. (Ez utóbbi körülmények egyébként már ma-

[7] A szónak nem a megszokott (szülészeti), hanem demográfiai értelmezésében.

gára a magasabb *csecsemőhalandóságra* is hatottak, tehát a házasságon kívüli születésűek e vonatkozásbeli igen kedvezőtlen arányszámai — a már említetteken kívül — részben éppen ezekkel az okokkal magyarázhatók.)

Annak szemléltetésére, hogy a házasságban, ill. házasságon kívül szülő nők, a szülés után életben volt gyermekeik száma szerint, mily másként oszlanak meg a két kategóriában, bemutatjuk a 10. táblát.

10. Az 1961. évben szülő nők százalékos megoszlása a szülés után életben volt gyermekeik száma szerint

Процентное распределение женщин, которые родили в 1961 г., по числу детей живущих после родов

Percentage Distribution of Females Having Confined in 1961, by Number of Children Surviving Delivery

Az újszülött származása (1)	Élő gyermek nem volt (2)	élő gyermek volt (3)						Összesen (4)
		1	2	3	4	5	6 v. több[a]	
1. Házasságból	0,5	46,8	30,1	11,5	4,8	2,6	3,7	*100,0*
2. Házasságon kívül	0,9	45,5	20,5	12,3	8,2	5,2	7,4	*100,0*
3. *Együtt*	*0,5*	*46,7*	*29,6*	*11,6*	*5,0*	*2,8*	*3,8*	*100,0*

[a] Az ismeretlen gyermekszámúakkal együtt.

Горизонтальная графа: (1) Происхождение новорожденных; (2) не было живущих детей; (3) было ... живущих детей; (3) всего.
Вертикальная графа: 1. Брачные; 2. внебрачные; 3. вместе.

Heading: (1) Origin of the new-born; (2) no living children; (3) ... living children; (4) total.
Lateral text: 1. Born in wedlock; 2. born out of wedlock; 3. together.

A tábla jól mutatja, hogy a házasságon kívüliek esetében tapasztalható gyermekszámtöbblet — mint átlag — kizárólag a 3 és többgyermekes anyák eseteiből adódik. Egyben az is leolvasható, hogy ezeknek az anyáknak a házasságban szülő nőkhez képest mutatkozó arányszám*többlete a gyermekek számának emelkedésével párhuzamosan növekszik.*

*

Figyelemre méltó jelenség, hogy a házasságból, ill. a házasságon kívül születtek — az eddig tárgyalt különféle ismérveken kívül — még a *nemi arány* tekintetében is eltérnek egymástól. A fiúszületési többlet általánosan ismert jelenség. Annál kevésbé ismert viszont az a tény, hogy e többlet a kétféle származás szülöttei között másként oszlik meg. A 11. táblában 36 év — három nagyobb időszakra felosztott — átlagaiként mutatjuk be az arányszámokat.

Érdekes jelenséget mutat e tábla. Egyfelől azt, hogy a házasságon kívüli születésűek fiútöbblete — hosszabb időszakra vizsgálva — *mindig alacsonyabb* a házasságból származó újszülöttek fiútöbbleténél. Más oldalról azonban azt is jelzi, mint csökkent az évtizedek folyamán fokozatosan ez, a 20-as években még oly magas értéket reprezentáló különbség. Az itt mutatkozó kettős jelenség egyikére sem tudunk *biztos* magyarázatot adni. Az alapjelenség, azaz a házasságból születettek javára mindenkor mutatkozó kisebb-nagyobb többlet (azaz plusztöbblet) valószínűleg a kétféle származásúak anyáinak *kormegoszlásbeli különbségeire* vezethető vissza. (Ezt a feltevést egyébként ilyen irányú korábbi vizsgálataink is igazolni látszanak.) A csökkenő tendencia pedig azzal a körülménnyel függhet össze, hogy — a táblázatban felölelt időszak folyamán — mind a házasságot kötő férfiak és nők körében, mind pedig — természetesen — a házasságban szülő nők tekintetében határozott *fiatalodási* jelenség figyelhető meg. Ennek folytán a házaspárok, s ezeken belül mindenekelőtt a legtermékenyebb új házasok korviszonyai fokozatosan közelebb kerültek a házasságon kívül szülő nők (ill. párok) kor-struktúráihoz. Ennélfogva a két kategóriabeli szülő nők között mutatkozó fiúszületési többlet-differenciának is mérséklődnie kellett.

11. Az újszülöttek nemi aránya a házasságból, ill. házasságon kívül történt élveszületések esetében, 1920—1939 és 1946—1961

Соотношение полов новорожденных в случае брачных и внебрачных живорождений в 1920—1939 и 1946—1961 гг.

Sex Ratio of the New-Born in the Case of Marital resp. Extra Marital Live Births, 1920—1939 and 1946—1961

Az újszülött származása (1)	1920—1929.	1930—1939.	1946—1961.
	évek átlaga (2)		
1. 100 házasságból élveszülött leányra jutott fiú	107,0	106,5	107,2
2. 100 házasságon kívül élveszülött leányra jutott fiú	103,1	104,2	106,4
3. A 100 leányra jutó fiúszületési *plusz*-többlet a házasságból születettek esetében	*3,9*	*2,3*	*0,8*

Горизонтальная графа: (1) Происхождение новорожденных; (2) среднее годов.
Вертикальная графа: 1. Мальчики на 100 брачных живорожденных девочек; 2. мальчики на 100 внебрачных живорожденных девочек; 3. перевес избытка рожденных мальчиков на 100 девочек в случае брачных рождений.

Heading: (1) Origin of the new-born; (2) average of years.
Lateral text: 1. Males per 100 marital live-born females; 2. males per 100 extra marital live-born females; 3. excess-surplus of male births per 100 females in the case of marital births.

*

Figyelmet érdemelnek a házasságon kívüli születések eltérő arányszámai a szülő nők *társadalmi-gazdasági-foglalkozási* hovatartozása szerint. Mindegyik ilyen kategória tovább bontható annak megfelelően is, hogy az illető csoportba tartozó nő *kereső* volt-e, vagy *eltartott*. Bár talán érdekes volna, a könnyebb áttekinthetőség kedvéért ilyen részletezést mégsem adunk, — táblánkban tehát a kereső és eltartott nők együtt szerepelnek —, csupán mint jellemző körülményt említjük meg, hogy a keresők körében a házasságon kívül szülők aránya mindig jóval magasabb, mint az eltartottak esetében. Ha például az 1961. évi országos átlagot (5,5%) az említett ismérv szerint bontjuk, az derül ki, hogy az eltartott szülő nők 4,7%-os házasságon kívüli szülési arányával szemben a keresők hasonló viszonyszáma ennek majdnem másfélszerese: 6,9 százalék. E jelenség nemcsak a kereső nők „nagyobb önállóságával" áll összefüggésben, hanem az egyes foglalkozási ágakba, ill. társadalmi rétegekbe tartozók kor és nemek szerinti megoszlása, az ezeken belüli kereső-eltartott-arány, mindezeken túl a szülő nők *családi állapot* szerinti megoszlása, pontosabban: mindeme ismérvek bonyolult összefüggése is belejátszik az arányszámok alakulásába.

Nem kevésbé érdekesek a keresők és eltartottak *megoszlási arányai* sem a szülő nők két kategóriájában. Az 1961-ben gyermeket szült nők körében ez így alakult (százalékban):

	Házasságban	Házasságon kívül	Együtt
Kereső	36,0	45,8	36,5
Eltartott	64,0	54,2	63,5
Együtt	*100,0*	*100,0*	*100,0*

A házasságon kívül szülő nők esetében tehát jelentősen magasabb a kereső-arány, mint a házasokéban.

A 12. táblában bizonyos társadalmi-gazdasági-foglalkozási bontás szerint mutatjuk be az 1961. évben gyermeket szült nők teljes számát, továbbá a közülük házasságon kívül szülők adatát és arányszámát.

A tábla néhány adata magyarázatot kíván. Azokról a tételekről, amelyeknek sorában a házasságon kívül szülő nők száma még a 100 főt sem éri el — egy, speciális helyzetű „csoport" kivételével — itt külön nem szólunk. Szerepel azonban a táblán öt olyan tétel, amelyek az átlagostól elég jelentősen eltérő

12. Az 1961. évi születések az anya társadalmi-gazdasági-foglalkozási hovatartozása szerint, a házasságon kívüli esetek kiemelésével

Рождения в 1961 г. по социально-экономической и профессиональной категории матери с выделением внебрачных случаев

Births in 1961 According to the Socio-Economic Status Category of the Mother, Emphasizing the Extra Marital Cases

Társadalmi-gazdasági-foglalkozási csoport[a] (1)	Az összes szülöttek száma (élve + halva) (2)	Ebből: házasságon kívüli (3)	
		szám szerint (4)	százalékban (5)
1. *I. Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak:*			
2. *a)* Alkalmazásban állók (munkások)	18 897	1338	7,1
3. *b)* Termelőszövetkezeti tagok[b]	19 078	1225	6,4
4. *c)* Önállók[b]	1 948	80	4,1
5. *Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak együtt*	*39 923*	*2643*	*6,6*
6. *II. Nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak:*			
2. *a)* Alkalmazásban állók (munkások):			
7. bányászat	9 929	361	3,6
8. ipar és építőipar	42 297	1974	4,7
9. közlekedés-szállítás-hírközlés	12 558	360	2,9
10. egyéb ágak	12 983	1706	13,1
11. *Alkalmazásban állók (munkások) együtt*	*77 767*	*4401*	*5,7*
3. *b)* Termelőszövetkezeti tagok	2 466	81	3,3
4. *c)* Önállók[b]	1 557	223	14,3
12. *d)* Nyugdíjas volt fizikai dolgozók...	293	43	14,7
13. *Nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak együtt*	*82 083*	*4748*	*5,8*
14. *III. Szellemi foglalkozásúak*[c] (együtt) ..	*19 979*	*385*	*1,9*
15. *IV. Egyéb*[d] (együtt)	*120*	*66*	*55,0*
I.—IV. Összesen	*142 105*	*7842*	*5,5*
16. Ebből: *Foglalkozási viszony szerinti bontásban*			
17. *Fizikai dolgozók*[e]	*118 501*	*7088*	*6,0*
18. *Szellemi dolgozók*[e]	*19 979*	*385*	*1,9*
4. *Önállók*[b]	*3 505*	*303*	*8,6*
19. *Egyéb*[d]	*120*	*66*	*55,0*

[a] Kereső nők esetében a saját, eltartottaknál az eltartó csoportja szerint történt a besorolás. — [b] Segítő családtagjaikkal együtt. — [c] Nyugdíjasaikkal és az egyetemi (főiskolai) hallgatókkal együtt. — [d] Ismeretlen foglalkozásúak és özvegyi nyugdíjasok. — [e] Alkalmazásban állók, termelőszövetkezeti tagok és nyugdíjasok együtt.

[a] В случае самодеятельных женщин группировка была произведена на основе их собственной группы, а в случае иждивенок на основе группы их содержателя (или содержательницы).

[a] In the case of economically active females the classification follows the own group, while in the case of the dependents it follows the group of the bread-winner.

Горизонтальная графа: (1) Социально-экономическая и профессиональная группа; (2) все живо- и мертворожденные; (3) в том числе: внебрачные, (4) число, (5) процент.

Вертикальная графа: 1. Сельскохозяйственные работники (или работницы) физического труда; 2. состоящие в должности (рабочие или работницы); 3. члены производственных кооперативов; 4. самостоятельные; 5. сельскохозяйственные работники (или работницы) физического труда вместе; 6. не сельскохозяйственные работники (или работницы) физического труда; 7. горная промышленность; 8. промышленность и строительная промышленность; 9. транспорт и связь; 10. другие отрасли; 11. состоящие в должности (рабочие или работницы) вместе; 12. пенсионеры (или пенсионерки) физического труда; 13. не сельскохозяйственные работники (или работницы) физического труда вместе; 14. работники (или работницы) умственного труда (вместе); 15. прочие (вместе); 16. в том числе: по положению в занятии; 17. работники (или работницы) физического труда; 18. работники (или работницы) умственного труда; 19. прочие.

Translation of the text of the table on the following page.

arányszámuk folytán és az adatok abszolút értékét is tekintetbe véve, elemzésre várnak. Közülük háromnak kedvező (alacsony), kettőnek viszont feltűnően magas a mutatószáma.

Ez utóbb említett két csoport egyikét a „nem mezőgazdasági fizikai-dolgozók" (munkások) ama kategóriáiba tartozók képezik, akik az ipar (beleértve a bányászatot is), az építőipar, továbbá a közlekedés, szállítás és hírközlés, azaz — a mezőgazdaság mellett — legfontosabbnak ismert népgazdasági ágazatok körén *kívül* helyezkednek el. A közülük nem házasságban szülő nők igen magas aránya már magával ezzel a körülménnyel — mentalitásukat is determináló társadalmi helyzetükkel — is összefügg, amennyiben az említett foglalkozási (népgazdasági) ágakon *kívül eső* területeken dolgozó munkások körében több a szakképzetlen, s általában a kevésbé iskolázott. E körülmények az ilyen vonatkozásbeli — azaz a házasságon kívüli szülés tekintetében képviselt — magatartásukra is nyilván kihatnak. Említhetünk azonban egyéb okot is. A tárgyalt kategóriába tartozó, házasságon kívül szülő nők körében *feltűnően magas a keresők aránya*. Amíg például a bányászat, továbbá a közlekedés-szállítás-hírközlés ágazataiba tartozó, az 1961. évben házasságon kívül szülő nők körében *átlagosan* 100 keresőre *165* eltartott jutott, addig az említett kategóriabeliek 100 keresőjére csupán *79*.[8]

A magas házasságon kívüli születési arányszámot mutató másik csoportba a „nem mezőgazdasági *önállók*", azaz gyakorlatilag a kisiparosok, kiskereskedők (nők), ill. az ilyen foglalkozásúak eltartottjai és segítő-családtagjai tartoznak. E réteggel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy körükben — amint erre már a többi társadalmi rétegétől eltérő, ezekénél igen határozottan *idősebb jellegű* struktúráról tanúskodó *kormegoszlásuk* is mutat — minden bizonnyal magas a jelenleg (már) nem, de korábban házasságban élt, azaz ez idő szerint *özvegy* vagy *elvált* családi állapotúak aránya. E körülmény, a hajadon állapottal szemben, már eleve bizonyos gátlás-feloldást prezentál a házasságon kívüli szülésre egyébként hajlamos nő számára. Ennélfogva az említett társadalmi rétegnél mutatkozó kiemelkedően magas arányszám egyik — talán legfőbb — okaként az itt vázolt összefüggést tekinthetjük.

A legkiemelkedőbben magas, kirívó, az országos átlagnak éppen tízszeresét mutató arányszámot az „*Egyéb*" címen összefoglalt, mindössze 120 szülő nő tétele képezi. Közülük 6 özvegyi nyugdíjas volt, ezek tehát — a dolog természeténél fogva — kivétel nélkül a házasságon kívül szülők számát (s egyben arányszámát) növelik. A fennmaradó 114 nő közül 60-an (52,6%) szültek házasságon kívül. Ennek a kiugróan magas számnak pedig az a magyarázata, hogy ezek a besorolás (kódolás) szerint „*ismeretlen foglalkozásúak*" voltak, vagyis olyanok, akiknek sem saját, sem eltartójuk foglalkozása nem volt felderíthető. Ezek pedig jobbadán „társadalmon kívüli" egyedek, ahol tehát azon sem lehet csodálkozni, ha több mint felük nem házasságban szülte meg gyermekét.

Említettük már előbb, hogy három tétel (csoport) arányszáma — szemben az eddig tárgyaltakkal — kifejezetten kedvező, azaz alacsony. Kettő közülük a *fizikai dolgozók* köréből adódik, mégpedig a bányászat és a közlekedés-szállítás-hírközlés munkásainak soraiból. Igen kedvezőnek mondható arányszámuk magyarázataként megemlítjük, hogy az ebben a két ágazatban foglalkoztatott fizikai dolgozók körében a férfiarány jóval magasabb az átlagosnál, továbbá hogy itt a férfiak túlnyomó többségükben házasságban élnek. Így az ebbe a két kategóriába tartozó szülő nők *az átlagosnál nagyobb arányban* eltartott feleségek. (Utalunk itt az eltartott nőknek — korábban emlí-

[8] Minden félreértés elkerülése céljából hangsúlyozzuk, hogy az itt (és a tanulmány szövegében egyebütt) említett *eltartottak* — maguk is *szülő nők*.

Heading: (1) Socio-economic status group; (2) total live births and stillbirths; (3) of which: extra marital, (4) number; (5) per cent.

Lateral text: 1. Agricultural manual workers; 2. employed (workers); 3. members of producers' co-operatives; 4. independents; 5. total agricultural manual workers; 6. non-agricultural manual workers; 7. mining; 8. industry and building; 9. transport and communication; 10. other industries; 11. tota lemployed (workers); 12. manual pensioners; 13. total non-agricultural manual workers; 14. non-manual workers (total); 15. others (total); 16. of which: by employment status; 17. manual workers; 18. non-manual workers; 19. others.

tett —, a keresőkénél általánosságban is lényegesen alacsonyabb házasságon kívüli szülési arányt mutató viszonyszámára.)

Valamennyi társadalmi réteg közül a legalacsonyabb arányszámot jelző sor a *szellemi foglalkozásúaké*. Bár e csoportban — az előbb tárgyaltakéhoz képest — éppen fordított a helyzet, amennyiben valamennyi réteg között itt a legmagasabb a nőarány, és nem is él akkora százalékuk házasságban, mint az előbbiek esetében: — a végeredmény mégis hasonló, ill. még amazokénál is kedvezőbb. Itt azonban az *okok* mások. Lehetséges, hogy — általánosságban — valamivel meggondoltabbak és tartózkodóbbak is ebben a rétegben, a jelentősebb ok azonban inkább az a körülmény, hogy az ebbe a kategóriába soroltak, ugyancsak általánosságban tekintve, a *megelőzésnek* — s egyes adandó esetekben a beavatkozásnak — a más társadalmi rétegekhez tartozó nők eljárásaihoz képest *hatékonyabb módjait és eszközeit ismerik és alkalmazzák*.

*

Mindazokon a körülményeken kívül, amelyekről az eddigiekben szóltunk, meg kell még említenünk egy általánosabb, összefogóbb jelenséget, ill. állapotot is, amely a bármelyik csoportban vagy rétegben mutatkozó házasságon kívüli születési arányszám mértékére befolyással van. Minthogy az ilyen születések épp úgy származhatnak egy-egy *alkalmi* — nem egyszer csupán egyetlen összejövetelre szorítkozó — kapcsolatból, mint tartós, állandóbb vagy éppenséggel *állandó* együttélésből (amely utóbbi helyzet, természetesen, a megtermékenyülés nagyobb esélyével, ill. lehetőségével jár együtt): — az legkevésbé sem lehet közömbös, hogy valamely társadalmi rétegben vagy csoportban milyen arányban találhatók az ilyen, utóbb említett, azaz házasságon kívül *együttélő* párok. Valószínűnek látszik, hogy Magyarországon a házasságon kívüli születések nagyobb része az ilyen együttélésekből származik. Az pedig — úgy véljük — kétséges sem lehet, hogy a magas arányszámot mutató csoportokban (így például a cikkben külön nem tárgyalt, de a táblán kiemelt *nyugdíjasok* esetében is) a feltűnően magas arányszám egyik oka az a körülmény, hogy az illető csoportban vagy rétegben nagy a *házasságon kívül együttélő párok* aránya. A hazai népmozgalmi statisztika adatgyűjtése e körülményre nem terjed ki, így az előbbiekben elmondottak nem bizonyíthatók, csupán erősen valószínűsíthetők.

*

Befejezésképpen a II. ábrán[9] a rendelkezésünkre álló legutóbbi adatok alapján ötvennél több ország házasságon kívüli születési arányszámát mutatjuk be, e viszonyszámok csökkenő rendjében. Megjegyezzük, hogy Magyarországnak nem az utolsó évből származó, hanem az 1958. évi adatát tüntettük fel. A többi országról ugyanis csak erről az évről (sőt némelyikről csupán még korábbról) áll adat rendelkezésünkre. S bár 1958 óta is csökkenő arányszámot mutatnak a hazai adatok: — az ábrán *ilyképp* elfoglalt helyzetünk miatt sincs restelkedni valónk. A Magyarország helyét jelző érték nemcsak egy sereg — többnyire távoli, exotikus — országénál, s nem is csupán a közismerten magas viszonyszámmal bíró Ausztria, Német Demokratikus Köztársaság és Portugália, hanem, emezek mellett, még Franciaország, a Német Szövetségi Köztársaság, Dánia, Bulgária, Jugoszlávia és Svédország idevonatkozó adatánál is kedvezőbb.

[9] Az ábra adatai az ENSZ kiadásában megjelent 1959. évi *Demographic Yearbook*-ból származnak. Módszerükben annyiban térnek el az ebben a cikkben szereplő viszonyszámoktól, hogy nem az összes, hanem csupán az *élve*szülöttekre vonatkoznak. Gyakorlatilag azonban ez az eltérés teljesen jelentéktelen. — A közép- és dél-amerikai államok rendkívül magas arányszámait az ott dívó „megegyezéses" együttélési forma nagy elterjedtsége magyarázza.

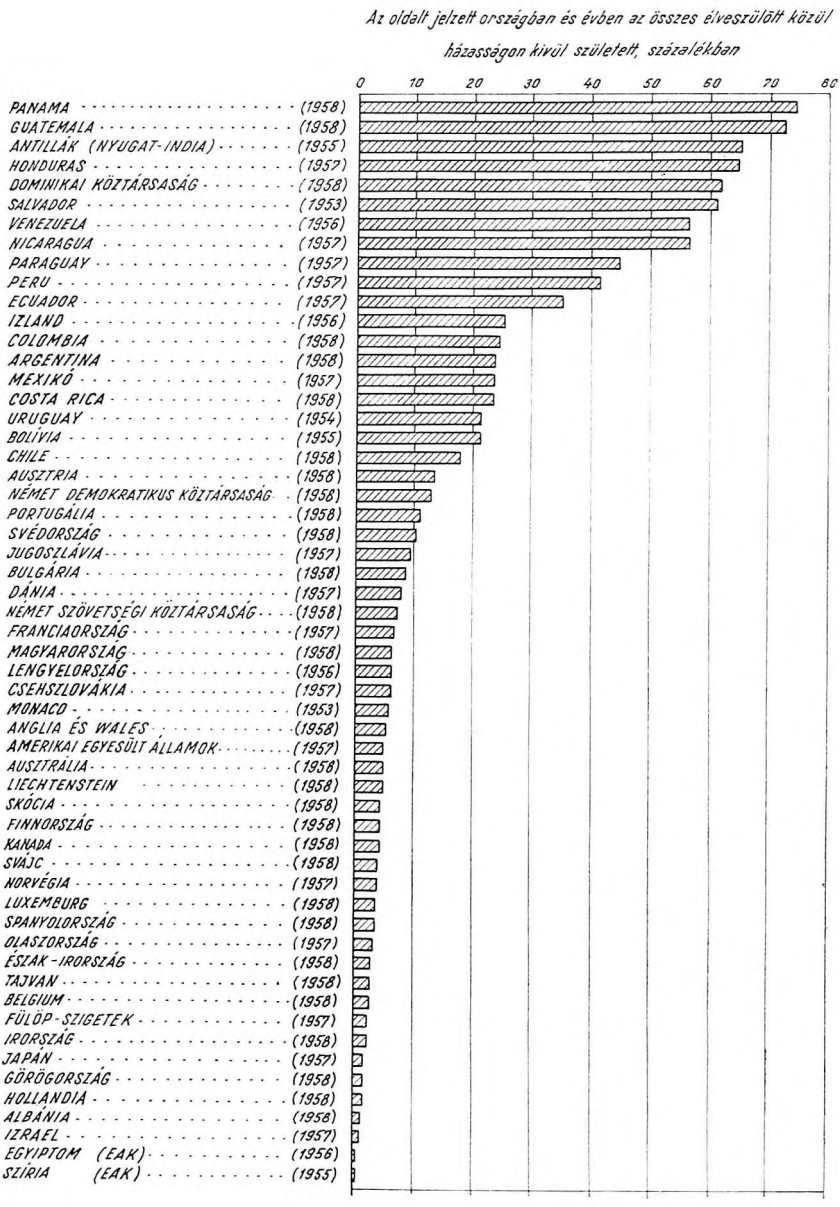

II. A házasságon kívüli születések százalékos arányai az egyes országokban (az 1950-es évek végén)

Удельный вес внебрачных рождений в некоторых странах (в конце 1950-ых годов)

Percentage rates of births out of wedlock in some countries (at the end of the decade 1950—1960)

IRODALOM

1. *Dr. Acsádi György — dr. Klinger András — dr. Szabady Egon: A világ népessége.* Budapest Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1959. 571 p.
2. *Bevezetés a demográfiába.* Szerk.: *Dr. Szabady Egon.* Bp., Közgazd. és Jogi Könyvk. 1964. 610 p.
3. *Demographic Yearbook 1959.* U. N. New York, 1960. 719 p.
4. *Magyar Statisztikai Évkönyv 1899., 1900., 1901.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest,
5. *Magyar Statisztikai Közlemények.* Új sorozat 7., 22., 32., 50., 70., 74., 97. kötet. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
6. *Magyarország népesedése.* Statisztikai Időszaki Közlemények. 14., 21., 33., 40., 47., 54. kötet. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

ВНЕБРАЧНЫЕ РОЖДЕНИЯ

Резюме

Удельный вес внебрачных рождений в Венгрии с начала 80-ых годов прошлого столетия постоянно *возрастал* в течение четверти века, затем, после некоторого застоя в период перед первой мировой войной, продолжал увеличиваться в военные годы, чтобы в 1918 году достигнуть такого высокого уровня (11,9%) который на протяжении последних почти-что 100 лет не наблюдался в нашей стране. После завершения первой мировой войны наступает радикальное сокращение коэффициента, и начиная с этого периода, — отвлекаясь от большого роста в 1945 году, который был годом окончания второй мировой войны (10,9%), — до 1954 года величина этого показателя *колеблется.* После 1954 года наблюдается постоянное, свободное от колебаний, *сокращение* этого коэффициента. (Тенденция роста, имевшая место в годы первой мировой войны, наблюдалась также и в других воюющих странах. См. таблицы №№ 1, 2, 3.)

Распределению рождений по возрасту матери свойственны характерные, — имеющие сложившуюся в течение сравнительно длительного срока тенденцию, — различия в зависимости от того, происходят ли рождения в рамках брака или вне брака. В случае женщин, рождающих вне брака, значительно более высоким является удельный вес наиболее молодых женщин (до 20-летнего возраста) и более пожилых женщин (в возрасте более 35 лет), чем доля замужных рождающих женщин того же самого возраста. (См. таблицы 4 и 5.)

В области внебрачных рождений *значительно большим является удельный вес мертворождений*, чем среди замужных женщин. Но это различие между двумя категориями является еще большим *в области смертности младенцев.* В отдельные годы смертность внебрачных новорожденных *в два раза* превышает смертность детей, родившихся в браке. (Таблицы №№ 6 и 7.)

В результате некоторых расхождений, — связанных вероятно главным образом с возрастом родителей, — наблюдается различие и *в области полового соотношения* между рожденными в браке и рожденными вне брака. Так в случае последних наблюдаемый вообще *избыток мальчиков* является ниже, чем в случае рождений в браках. (Таблица № 11.)

Неожиданным является то, что среднее число детей у женщин, рождающих вне брака *(среднее число детей* рожденное ими в течение жизни) не только не является более низким, а даже является в значительной мере более высоким, чем у замужних женщин. Так, например, в расчете на 100 рождающих женщин в 1961 году, на замужних женщин приходилось в среднем 213, а на женщин, рождающих вне брака, 257 рожденных детей. (Если производить расчет только относительно *оставшихся в жизни* детей, наблюдающийся избыток на 100 матерей сокращается с 44 *до 33*, в результате менее благоприятной «способности к сохранению детей» у женщин, рождающих вне брака.)

Материальные аспекты: среди самостоятельных женщин показатель внебрачных рождений является гораздо более высоким (6,9% в 1961 году), чем в категории несамодеятельных женщин (4,7%). *По положению в занятии* наиболее благоприятным является соответствующий показатель

работников умственного труда, а наиболее высоким показатель самостоятельных (и выполняющих работу членов их семей). Совокупность работников физического труда, живущих на заработную плату и работающих в качестве членов производственных кооперативов в отношении показателя внебрачных рождений занимает среднее положение между упомянутыми выше двумя категориями. (Таблица № 12.)

Территориальная динамика внебрачных рождений в Венгрии (по комитатам) приведена в картограмме I, а сравнительные международные показатели изображены в графике II.

BIRTHS OUT OF WEDLOCK

Summary

Beginning with the eighties of the last century the rate of births out of wedlock continually *rises* in Hungary for a quarter of a century, to reach after a temporary standstill in the years preceding the first World War, and an annual rise during the war, by 1918 a level (11,9 per cent) unprecedented in this country in the last almost hundred years. The end of the first World War was followed by a radical decrease of the rate and since then—except for the significant advance (10,9 per cent) in 1945, the year indicating the conclusion of the second World War, the rate shows a *fluctuating* value until 1954. Then, beginning with that year, the rate shows a *steady fall* without any instability. (The rising tendency which appeared in the years of the first World War could be observed also in the other warfaring countries. (See tables No. 1., 2. and 3.)

The distribution of births by the age of the mother shows characteristic differences, registering a tendency which has become stable for a longer period between married and unmarried mothers. With the latter the rate of distribution of the youngest (under 20 years) and of the older childbearing women (35 years and over) is considerably higher than the ratio of the married childbearing women of the same age. (Tables No. 4. and 5.)

In the case of births out of wedlock *the rate of stillbirths is considerably higher* than in the category of married childbearing women. But the difference which appears between the two categories, with regard to *infant mortality* is still higher. There were years when the infant mortality of newborn born out of wedlock was twice as high as that of those born in wedlock. (Tables No. 6. and 7.)

On account of certain differences presumably mainly in connexion with the parents' conditions of age, we may observe also differences with regard to the *sex ratio* of the children born in and out of wedlock respectively. Namely in case of the latter, the generally known and observed birthsurplus of boys is lower than in the case of those born in wedlock. (Table No. 11.)

It is surprising that the average number of children of mothers giving birth out of wedlock *(average number of their children* born over their life) is, far from being lower, considerably higher than that of married mothers. E. g. reckoning 100 childbearing women each in 1961: the married women gave birth to 213, while those out of wedlock to a total of 257 children. (If we reckon the *living children* only, the surplus of 44 children per 100 mothers *decreases to 33:* as a consequence of their ,,ability of keeping a child alive'' being less favourable with an unmarried mother.

As to the *economic* background: among the gainfully occupied women the index-number of births out of wedlock is much higher (e. g. 6,9 per cent in 1961) than in the categories of dependent women (4,7 per cent) and by the *occupational status* we find the most favourable rates among the intellectuals and the highest rates among the independent persons (and their family workers) in this respect. The birth rate out of wedlock of the multitude of employed manual workers and of members of producers' cooperatives falls between the two mentioned categories. (Table No. 12.)

The trend of the births out of wedlock by regions (counties) is shown in chart No. I, and the international rates for comparison in graph No. II.

AZ ABORTUSZHELYZET MAGYARORSZÁGON; DEMOGRÁFIAI ÉS EGÉSZSÉGÜGYI ÖSSZEFÜGGÉSEK*

DR. MILTÉNYI KÁROLY–DR. SZABADY EGON

Jóllehet Magyarország nem tagja a Nemzetközi Családtervezési Szövetségnek, a családtervezés és születésszabályozás problémáinak fontossága Magyarországon is ismert és újabban egyre inkább élénk társadalmi érdeklődés tárgya. E témakörökkel újabban nem csupán a demográfiai és egészségügyi szaklapok, hanem a napilapok, folyóiratok, irodalmi publikációk is, a rádióval és televízióval karöltve egyre többet foglalkoznak Magyarországon. Mindjárt elöljáróban le kell szögeznünk, hogy ennek az érdeklődésnek az indítékai Magyarországon speciális jellegűek. Míg általában világviszonylatban a gyors népességnövekedés miatti aggályok képezik a témakör magvát, addig Magyarországon ezzel ellentétesen a közel egy évtizede erősen csökkenő és az utóbbi években rendkívül alacsony (13‰) születési arány és ennek nyomán a 2—3‰ körüli természetes szaporodási arány ad aktualitást a kérdéskörnek.

Részben ezzel összefüggésben a Konferencia témái közül elsősorban az abortusz probléma az, amely Magyarországot is legközvetlenebbül érinti. Ezzel kapcsolatban ugyanis az a némileg paradox helyzet áll fenn, hogy míg a népszaporodás korlátozását propagáló országok jelentős részében a fogamzásgátlás kisebb-nagyobb korlátozása mellett az abortuszok nem engedélyezettek, addig Magyarországon — jóllehet a kormányzat és közvélemény egyaránt a szaporodás gyorsítását tartja kívánatosnak — a születéskorlátozás minden eszköze, ezen belül a művi vetélés is legálisan alkalmazható. Magyarországon ugyanis egy 1956 júniusában hozott rendelkezés szerint — amely elsősorban az illegális abortuszok igen elterjedt gyakorlatának megszüntetését célozta — az állami egészségügyi szolgálat a nőgyógyászati klinikákon a terhes nő kérésére (a terhesség első három hónapjáig) megszakítja a terhességet egy minimális, 210—300 forint összeget kitevő térítési, illetve kórházi ápolási díj ellenében. A terhesség megszakítását formailag egy, a kórházakban szervezett bizottság engedélyezi. Az engedélyt a bizottság azonban a terhes nő kívánságára köteles megadni; így szerepköre lényegében a terhességmegszakításokkal kapcsolatos egészségügyi következményekre való figyelmeztetésre korlátozódik. Újabban a gyermektelen, illetve egy gyermekes házas nő részére a bizottság 3 napos időt ír elő első megjelenésekor a kérelem újbóli meggondolására és férjével való megbeszélésére, s csak akkor adja meg az engedélyt, ha annak leteltével a terhes nő ismét jelentkezik érte.

Fenti rendelkezés célja az illegális művi vetélések által okozott egészségügyi ártalmak elkerülése volt, melyeket gyakran nem megfelelő egészségügyi körülmények között végeztek. Másrészt nem látszik kívánatosnak a népesedéspolitikát a szülők részéről nem kívánt szülésekre alapítani.

A rendelkezés nyomán az illegális vetélések nagy része, valamint a nem kívánt szülések valóban megszűntek. A művi vetéléssel kapcsolatos társa-

* A Nemzetközi Családtervezési Szövetség (International Planned Parenthood Federation) 1964. június 8—11 között Londonban tartott európai, közel-keleti és afrikai regionális konferenciájára benyújtott tanulmány. A Konferenciáról szóló beszámolót a folyóirat következő száma közli.

dalmi és erkölcsi megítélés is változott, jóllehet ennek problematikája napjainban is vitatott. A nem kívánt szülések elmaradása a szülészeti események összetételében jelentős változást idézett elő.

1. Szülészeti események Magyarországon 1957—1963-ban
Гинекологические случаи в Венгрии в 1957—1963 гг.
Obstetrical Cases in Hungary, 1957—1963

Megnevezés (1)	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963 [a]
	Száma 1000-ben (2)						
1. Művi vetélés	123,4	145,6	152,4	162,2	170,0	163,7	173,8
2. Spontán vetélés	39,5	37,4	35,3	33,8	33,6	33,9	34,3
3. Vetélés együtt	162,9	183,0	187,7	196,0	203,6	197,6	208,1
4. Élveszületés	167,2	158,4	151,1	146,4	140,4	130,1	132,3
5. Halvaszületés	2,5	2,3	2,1	1,9	1,7	1,6	1,7
6. Születés együtt	169,7	160,7	153,2	148,3	142,1	131,7	134,0
7. *Szülészeti esemény összesen*	*332,6*	*343,7*	*340,9*	*344,3*	*345,7*	*329,3*	*342,1*
	1000 szülőképes nőre számítva (3)						
1. Művi vetélés	49,4	58,4	61,0	65,1	68,5	66,0	70,2
2. Spontán vetélés	15,7	15,0	14,2	13,6	13,6	13,7	13,8
3. Vetélés együtt	65,1	73,4	75,2	78,7	82,1	79,7	84,0
4. Élveszületés	66,9	63,6	60,6	58,8	56,6	52,5	53,4
5. Halvaszületés	1,0	0,9	0,9	0,8	0,7	0,7	0,7
6. Születés együtt	67,9	64,5	61,5	59,6	57,3	53,2	54,1
7. *Szülészeti esemény összesen*	*133,0*	*137,9*	*136,7*	*138,3*	*139,4*	*132,9*	*138,1*

[a] Előzetes adat

Горизонтальная графа: (1) Наименование; (2) число в тыс.; (3) на 1000 женщин рождающего возраста.
Вертикальная графа: 1. Хирургические аборты; 2. спонтанные аборты; 3. аборты всего. 4. живорождения; 5. мертворождения; 6. рождения всего; 7. гинекологические случаи вместе;
Heading: (1) Designation; (2) number in 1000; (3) per 1000 females in childbearing age.
Lateral text: 1. Induced abortions; 2. spontaneous abortions; 3. total abortions; 4. live births; 5. stillbirths; 6. total births; 7. total obstetrical cases.

A művi vetélések legalizálását megelőzően az illegálisan végrehajtott abortuszokat évente százezerre becsülték. E becslés helyességét megerősíteni látszik az a tény, hogy a legalizálás óta eltelt időszakban a művi vetélések száma 160—170 ezerre nőtt; ugyanakkor a születésszám mintegy 60—70 ezerrel csökkent. Ez az említett becslés helyességén kívül azonban arra is utal — amint ezt az 1962. évi varsói regionális konferencia is megállapította — hogy a legalizálás a születésszámot is befolyásolja, amennyiben a nem kívánt szüléseket kiküszöböli és a legális lehetőségek biztosításával befolyásolja az esetleg ingadozó vagy bizonytalan elhatározású egyéneket. Amint ezt az 1963. évi budapesti Nemzetközi Demográfiai Symposionon megállapították, Franciaországban például a születések mintegy 25%-a elmaradna, ha a nem kívánt teherbeesések elkerülhetők — vagy ami lényegében ugyanezt jelenti — korlátozástól mentesen megszakíthatók lennének. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az abortusz nem oka, hanem csak eszköze a születéskorlátozásnak; ezt a népesedéspolitika kialakításánál is figyelembe kell venni.

Meg kell jegyezni, hogy a művi vetélések által biztosított születéskorlátozási lehetőség nem növelte a gyermektelenek arányát; a gyermektelen házas nők aránya jelenleg Magyarországon alacsonyabb, mint bármikor volt.

Az abortusz legalizálása tehát elsősorban az egy és két gyermekes családok arányát fokozta, illetve megteremtette az eszközét az ilyen típusú családra való törekvésnek. Ezzel hozzájárult ahhoz a már előzően is észlelt folyamathoz

amely a nők termékenységi időszakát jelentős mértékben fiatal korukra, illetve a házasságkötés utáni rövid időszakra szűkítette.

2. A házas nők százalékos megoszlása gyermekszám szerint Magyarországon 1930—1963[a]

Процентное распределение замужних женщин по числу их детей в Венгрии, в 1930—1963 гг.

Percentage Distribution of Married Women by the Number of Their Children in Hungary, 1930—1963

Év (1)	A nők száma összesen (2)	A házas nők százalékos megoszlása, akiknek (3)						100 nőre jutó gyermekek száma (6)
		gyermekük nem született (4)	1	2	3	4—5	6 és több	
			gyermekük született (5)					
1930 ...	*100,0*	17,1	16,9	16,5	12,8	16,7	20,0	327
1949 ...	*100,0*	18,3	22,3	20,7	13,1	13,7	11,9	257
1960 ...	*100,0*	15,1	25,4	25,8	13,9	11,8	8,0	232
1963 ...	*100,0*	13,7	26,1	27,3	14,3	11,3	7,3	229

[a] Népszámlálási adatok.

Горизонтальная графа: (1) Годы; (2) общая численность женщин; (3) процентное распределение замужних женщин у которых (4) не родилось детей, (5) родилось 1, 2, 3 , . . . 6 и больше детей; (6) число детей на 100 женщин.

Heading: (1) Years; (2) total number of females; (3) percentage distribution of married women having confined; (4) no children; (5) 1, 2, 3, . . . 6 and more children; (6) number of children per 100 females.

Megjegyzendő azonban, hogy a születéskorlátozásra, adott esetben a művi vetélés igénybevételére vonatkozó elhatározásra ható tényezők között a házas nőknél kiemelkedően a meglevő gyermekek száma a legjelentősebb; az életkornak és egyéb tényezőknek csupán másodlagos, alárendelt szerepük van. A gyermekszám alapvető szerepét e tekintetben a következő adatok jellemzik.

3. Házas nők szüléseinek és vetéléseinek gyakorisága gyermekszám szerint Magyarországon 1962-ben

Частота родов и абортов замужних женщин по числу детей, в Венгрии, в 1962 г.

Frequency of the Confinements and Abortions of Married Women by the Number of Children, in Hungary, 1962

Gyermekek száma (1)	Ezer 15—49 éves házas nőre jut (4)		Művi vetélés %-os aránya a teherbeesések (szülés+művi vetélés) között (5)
	szülés (2)	művi vetélés (3)	
0	236,9	48,5	17,0
1	69,0	84,1	54,9
2	28,0	91,0	76,5
3 és több	35,5	86,2	70,8

Горизонтальная графа: (1) Число детей; (2) роды; (3) хирургические аборты (4) на 1000 замужних женщин в возрасте 15—49 лет; (5) удельный вес хирургических абортов среди зачатий (роды + хирургические аборты).

Heading: (1) Number of children; (2) confinements, (3) induced abortions (4) per 1000 married women aged 15—49; (5) percentage ratio of induced abortions among pregnancies (confinements+induced abortions).

Míg a gyermektelen házas nőknek (jórészt a szülés elhalasztása miatt) 1/6 része, addig az egy gyermekeseknek több mint fele, a két gyermekeseknek több mint 3/4-e szakíttatja meg terhességét.

Az abortuszok magas számával és az alacsony születési arányszámmal összefüggésben Magyarországon e kérdésnek igen kiterjedt irodalma van.

A kérdés társadalmi összefüggésein kívül — melyből néhányat az 1962. évi varsói konferencián benyújtott nemzeti jelentésünkben vázlatosan ismertettünk — ez azzal is magyarázható, hogy az abortuszok legalizálása lehetővé tette beható statisztikai tanulmányozásukat, ideértve az ezzel összefüggő lélektani-társadalmi-gazdasági kérdéseket is. Az abortuszhelyzet demográfiai vonatkozásait a kormányzat is figyelemmel kíséri. 1962 végén néhány jelentős intézkedés született a szülő nők, illetve fiatal anyák helyzetének megjavítására. Az addig 12 hetes szülési szabadság időtartamát 20 hétre emelték fel. A gyermek 3. születésnapjáig az anyát kérésére fizetés nélküli szabadságban kell részesíteni, amely alatt az anyát a munkaviszonnyal kapcsolatos valamennyi kedvezmény (társadalombiztosítás, nyugdíjbiztosítási jogosultság stb.) megilleti. A jövőre vonatkozóan a kormányzat a jelenleg még viszonylag csekély összegű családi pótlék jelentősebb emelését irányozta elő az ország pénzügyi lehetőségeitől függően.

Az abortuszok nemzetközi viszonylatban is magas gyakorisága nem csupán demográfiai vonatkozásban, hanem egészségügyi szempontból is több problémát vetett fel. Kétségtelen, hogy a vetélések legalizálása a súlyosabb szövődmények és különösen a letalitás arányát lényegesen csökkentette. Ezt illusztrálják a 4. táblázat adatai.

4. Terhességi, illetve vetélési anyai halálozás Magyarországon 1938—1963
Материнская смертность в Венгрии вследствие беременности или абортов, в 1938—1963 гг.
Maternal Mortality in Hungary Due to Pregnancy and Abortion, 1938—1963

Halálok	1938	1950	1960	1961	1962	1963[a]
	Meghaltak száma (1)					
1. Terhességi, szülési és gyermekágyi szövődmény (A 115, 116, 117, 120)	431	198	73	80	63	.
2. Vetélések (A 118, 119)	238	100	33	30	37	.
3. Ebből: legális művi vetélés .	.	.	6	3	8	4
	10 000 szülésre, illetve vetélésre jut halálozás (2)					
1. Terhességi, szülési és gyermekágyi szövődmény (A 115, 116, 117, 120)	23,0	9,9	4,9	5,6	4,8	.
2. Vetélések (A 118, 119)	.	27,8	1,7	1,5	1,9	.
3. Ebből: legális művi vetélés ..	.	.	0,4	0,2	0,5	0,2

[a] Előzetes adat

Горизонтальная графа: (1) Число умерших; (2) смертность на 10 000 родов или абортов. *Вертикальная графа:* 1. Осложнения беременности, родов и послеродового периода. (A 115, 116, 117, 120); 2. аборты (A 118, 119); 3. в том числе: легальные хирургические аборты.

Heading: (1) Number of deceased; (2) mortality per 10 000 confinements resp. abortions. *Lateral text:* 1. Complications of pregnancy, childbirth and the puerperium (A 115, 116, 117, 120); 2. abortions (A 118, 119); 3. of which: legal induced abortions.

A művi vetélések még gyógyintézetben szakorvos által történt lebonyolításuk esetében sem veszélytelenek és ártalmatlanok. Jóllehet a letalitás rendkívül alacsony, az egyéb szövődmények aránya nem hagyható figyelmen kívül. 1963-ban például a művi vetélésen átesett nők 1,5%-a 4 héten belül, vetélése nyomán újból kórházi ápolásra szorult. Aggályok merültek fel a művi vetélésen átesett nők későbbi termékenységi viszonyait illetően. Több vizsgálat egybehangzóan megállapította, hogy a művi vetélésen átesett nőknél a későbbiekben a koraszülés aránya magasabb. (Az a feltételezés viszont, hogy a művi vetélések a spontán abortuszok gyakoriságát is befolyásolnák, nem volt bizonyítható.) Ennek jelentőségét az a körülmény is fokozza, hogy a művileg vetélő nők mintegy 25%-a — saját bevallása szerint — a későbbiekben még kíván szülni; termékenységét tehát nem tekinti befejezettnek.

Mindezek következtében az egészségügyi kormányzat felvilágosító munkával igyekszik elterjeszteni a fogamzásgátlás gyakorlatát. A vizsgált idő-

szakban (1957-től napjainkig) azonban ez a munka nem bizonyult hatékonynak, nem járt megfelelő eredménnyel; a teherbeesések gyakoriságában nem következett be változás. Ez arra is enged következtetni, hogy a vetélések legálisan biztosított lehetősége egyes esetekben a születésszabályozással kapcsolatos könnyelmű magatartásra vezethet, ami a fogamzásgátlás elterjedését akadályozza.

A fogamzásgátló eszközök forgalmára vonatkozó adatokat az 5. tábla tartalmazza.

5. Egyes fogamzásgátló eszközök forgalma Magyarországon 1957—1963-ban
Оборот некоторых противозачаточных способов в Венгрии, в 1957—1963 гг.
Turnover of Some Contraceptives in Hungary, 1957—1963

1. Megnevezés	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
2. Nivo (condom) (millió db)	4,5	4,2	6,0	7,5	9,1	10,6	7,3
3. Timidon tabletta (millió db)	2,8	.	1,1	0,5	0,4	0,4	0,5
4. Timidon gelee (ezer db)	21,7	48,3	78,4	86,1	110,9	89,7	125,5
5. Pesszárium (ezer db) ..	4,4	30,2	23,0	32,1	28,4	30,4	51,3

Вертикальная графа: 1. Наименование; 2. презервативы (милл. шт.); 3. таблеты «Тимидон» (милл. шт.); 4. желе «Тимидон» (тыкс. шт.); 5. пессария (тыс. шт.).

Lateral text: 1. Designation; 2. condom (million pieces); 3. pills "Timidon" (million pieces); 4. jelly "Timidon" (1000 pieces); 5. pessary (1000 pieces).

Két évvel ezelőtt az 1962. évi varsói konferenciára benyújtott jelentésünkben a fontosabb fogamzásgátló szerek fogyasztási adatai alapján a védekezést rendszeresen alkalmazó házaspárok, illetve nők arányát 20—30%-ra becsültük. Újabb adataink szerint ez az arány azóta sem változott lényegesen, bár a keresletben kétségtelen eltolódás mutatkozik a korszerűbb óvszerek irányában; a pesszárium forgalma jelentősen nőtt, ugyanakkor a condomé visszaesett.

Mindezek alapján népesedéspolitikánk és egészségpolitikánk a jelzett témakörben két fő feladatot tart jelenleg megvalósítandónak:

1. Megfelelő családvédelmi intézkedésekkel (gazdaságpolitika, lélektani befolyásolás) a születésszám pozitív befolyásolása, a kényszerszülések rendszerére való visszatérés nélkül.

2. A korszerű fogamzásgátlás elterjesztése révén a művi vetélések nagy számának redukálása.

ПОЛОЖЕНИЕ С АБОРТАМИ В ВЕНГРИИ; ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ И ЗДРАВООХРАНИТЕЛЬНЫЕ ВЗАИМОСВЯЗИ

Резюме

Настоящий очерк является работой, представленной авторами на состоящуюся с 8 по 11 июня 1964 года в Лондоне европейскую, ближевосточную и африканскую региональную конференцию Международной Федерации по планированию семьи (International Planned Parenthood Federation).

В вводной части авторы устанавливают, что хотя Венгрия и не является членом Международной Федерации по планированию семьи, значение проблем планирования семьи и регулирования рождений является известным и Венгрии и, — в первую очередь в связи с низкими коэффициентами рождаемости и естественного прироста, — является предметом

живого интереса общественности. Из числа тем конференции поэтому Венгрии касается наиболее непосредственно круг проблем, связанных с абортами.

Авторы излагают вынесенное в 1956 году имеющее силу закона постановление о прекращении беременности и возникшую на его основе практику. Анализ данных за 1957—1963 годы показывает, что после легализации абортов (до этого годовое число нелегальных абортов составлял примерно сто тысяч) годовое число прекращений беременности возросло до 160—170 тысяч; число рождений сократилось на 60—70 тысяч. Выпадение не желаемых рождений, следовательно, оказало сильное воздействие на число рождений. В результате этого значительно возрос в первую очередь удельный вес семей с двумя детьми; число и удельный вес бездетных замужних женщин в настоящее время является ниже, чем когда бы то ни было раньше. Авторы подчеркивают, что помимо семейного положения, существенную роль при вынесении решений о прекращении беременности играет число уже имеющихся детей; так из числа бездетных замужних женщин беременность прерывает 1/6 часть (в большей части в целях перенесения рождения на более поздний срок), из числа замужних женщин с одним ребенком — более половины и из числа замужних женщин с двумя детьми — более 3/4.

Авторы указывают на богатую венгерскую литературу по вопросам абортов и затем останавливаются на правительственном постановлении 1962 года, которые обеспечивают значительные новые льготы рождающим женщинам.

Во второй части своего очерка авторы касаются здравоохранительного аспекта вопроса об абортах. Можно установить, что легализация абортов и их проведение врачами-специалистами в больничных условиях, привели к весьма значительному сокращению доли тяжелых осложнений и особенно смертности. В то же самое время авторы отмечают, что искусственные аборты и в таких условиях не являются безопасными и безвредными; они оказывают неблагоприятное воздействие на дальнейшую плодовитость женщин, повышают долю преждевременных родов. Пропаганда здравоохранительных органов, направленная на распространение предупреждения зачатий, в исследуемые годы не оказалось эффективной; удельный вес случаев беременности остался на том же уровне. На основе рассмотрения оборота средств по предупреждению зачатия авторы производят оценку, согласно которой число семей, регулярно применяющих предупреждение зачатий, составляет 20—30%. В течение последних лет налблюдался некоторый уклон в сторону повышения спроса на более современные превентивные средства.

В заключительной части своего очерка авторы намечают задачи демографической и здравоохранительной политики в этой области:

1. Положительное воздействие на число рождений при помощи мероприятий, направленных на защиты семьи (экономическая политика, психологическое воздействие) без восстановления системы принудительных рождений.

2. Сокращения высокого числа искусственных абортов посредством распространения современных средств для предупреждения зачатий.

THE PROBLEM OF ABORTIONS IN HUNGARY; DEMOGRAPHIC AND HEALTH ASPECTS

Summary

The study is a paper presented by the authors to the European, Near Eastern and African Regional Conference of the International Planned Parenthood Federation, to be held in London between June 8 and 11, 1964. In the introductory part of the study the authors state that though Hungary is no member of the International Planned Parenthood Federation, the importance of family planning and birth control is well-known also

in Hungary and it raises vivid social interest, first of all, in connection with the low rates of births and natural increase. Thus, from among the subjects of the Conference, it is primarily the problem of abortions that concerns Hungary the most directly.

The authors review the legally valid regulations relating to the interruption of pregnancies, adopted in 1956 as well as the practice of their execution. When surveying the data for obstetrical events in 1957—1963 it can be stated that, due to the legalisation of abortions (previously the estimated yearly number of illegitimate abortions amounted to 100 000), the yearly number of interrupted pregnancies increased to 160-170 thousand; the number of births decreased by 60-70 thousand. Thus the loss of undesired births influenced considerably the number of births. Owing to this, primarily the proportion of families with one or two children increased significantly; at present the number and proportion of childless married women is lower than it was at any time in the past. The authors emphasize that, beside the marital status, it is the number of living children that exercises the most decisive influence on the decision upon the interruption of pregnancy, whereas pregnancy is interrupted by 1/6 of the childless married women (mainly due to the postponement of birth), the relevant figure is more than 50 per cent in case of women with one child and more than 3/4 in case of women with two children.

The authors refer to the wide Hungarian literature devoted to the problems of abortion, then they switch over to reviewing the regulations adopted by the Government at the end of 1962, ensuring new considerable benefits to child-bearing women.

The second part of the study deals with the health aspects of the problem of abortions. It can be stated that the legalisation of abortions, their execution by specialists in hospitals have considerably decreased the proportion of major complications and especially that of mortality. At the same time the authors emphasize that induced abortions are dangerous and harmful even under these circumstances: they impair the future fertility of women and increase the proportion of premature births. In the years under review the state propaganda aimed at spreading the idea of contraception failed; the proportion of the number of pregnancies remained on the same level. When surveying the use of the most important means of contraception, we find that the estimated number of families who regularly apply contraception, was 20-30 per cent. In the last years a certain shift in the demand for more up-to-date contraceptives could be experienced.

Finally, the paper indicates the tasks of population and health policy as follows:

1. To influence positively the number of births by means of appropriate family protection measures (economic policy, psychological influence) without recurring to the system of compulsory births.

2. To decrease the great number of induced abortions by means of spreading up-to-date methods of contraception.

AZ ÍRÁS-OLVASÁS ELTERJEDÉSE MAGYARORSZÁGON

DR. DÁNYI DEZSŐ

A Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Csoportja 1964. évben befejezte az analfabétizmussal kapcsolatos történeti stúdium első alapvetését. A téma felelőse *dr. Móricz Miklós* az analfabétizmus magyarországi alakulásának közel száz éves idősorait összegyűjtve és elemezve oly részleteket és összefüggéseket tárt fel, amelyek nemcsak kulturális fejlődésünk mérföldköveit jelölik, hanem demográfiai, szorosabban véve népesedési történetünk mélyebb analízisét is szolgálhatják. Gondolunk itt elsősorban a kulturális fejlődést és a népmozgalom jelenségeit egymással összefüggésbe hozó régibb és újabb nézetek megítélésére és olyan népesedéspolitikai elvek mérlegelésére, amelyek népek vagy néprétegek demográfiai jellemzőit művelődési színvonalukkal tették egyenlővé.

Móricz Miklós már a tanulmány bevezető részében kiemeli, hogy az analfabétizmus fokozatos megszűnése szoros összefüggésben áll a feudális termelési mód és társadalmi rend felszámolásával. Az állam iskolapolitikai koncepciója és tevékenysége ugyanis nagyrészt csak azért járhatott sikerrel, mert az egyének boldogulása a kapitalista termelési módban minimális írni-olvasni tudás nélkül elképzelhetetlenné vált. Az egyéni és a közérdek szerencsés találkozásának köszönhető tehát, hogy az analfabéták aránya 1869 és 1910 között Magyarországon is a felére csökkent.

Az analfabétizmus országos arányszámainak alakulása azonban Magyarország sajátos gazdasági és társadalmi fejlődéstörténete miatt igen nagy különbségeket takar. Ezeket a különbségeket a tanulmány készítője az országot természetföldrajzi, történeti és néprajzi ismérvek alapján 12 régióra bontva vizsgálta. A tanulmány szerkezetéből először népszámlálásonként rajzolódik ki az ország és egy-egy régió analfabétizmusának mérete és változása, majd pedig nem, kor, anyanyelv és két közgazdasági tényező vetületében is bemutatja szerző az írás-olvasás előrehaladását.

a) *Fényes Elek* 1840—1843. évi közléseiből kiindulva az 1910-ig tartó fejlődés többek között azt bizonyította, hogy amíg a vizsgált korszak kezdetén az ország központi területén volt a legmagasabb az írni-olvasni tudók arányszáma, addig a rákövetkező félévszázad alatt éppen a peremrégiókban mutatható ki a legnagyobb mértékű fejlődés. Ezt a tényt az elkövetkező vizsgálatokban tanulságos volna egybevetni a demográfiai mutatók, a foglalkozási összetétel megváltozásával is — keresve a feleletet a népesség kulturális színvonalának és népesedési magatartásának összefüggéseire.

b) Az is jellemző, hogy a XIX. század közepén nem a legiparosodottabb városaink analfabétizmusa a legkisebb, hanem az iskolavárosoké, a régi kultúrcentrumoké. Debrecen, Sopron és Pécs például megelőzik Budát és Pestet. Feltehető, hogy a bevándorló, nagyrészt írástudatlan napszámos- és cselédréteg még bő munkaalkalmat talált a primitív szervezettségű iparban és építkezéseknél és jelentős mértékben lerontotta a fejlődő városok kulturális szintjét. Később azonban ez a jelenség megszűnik és a városi népesség írástudatlanságát a proletáriátus nyomora idézi elő, mert gyermekeiket a nyomor, a gyermekmunka kényszerű lehetőségei fosztják meg a betűvetés elsajátításától. Nem volna érdektelen, ha a további vizsgálatok az iskolaköteles-korúak összeírásait és a tanulók létszámát összevetve arra is kiterjeszkednének, hogy

mely vidéken, milyen társadalmi rétegek gyermekei hanyagolták el az iskola látogatását és váltak analfabétákká. Azt ugyanis részleteiben is ismernünk kellene, hogy az általános tankötelezettség és a kényszerítő rendszabályok korszakában, milyen társadalmi vagy gazdasági indokok idézhették elő az analfabétizmust, különösen a XX. században, amikor az analfabéta már úgyszólván önmagát zárta ki a modern életből és társadalmilag is hátrányos helyzetbe került.

c) A tanulmány szerzője kiemeli, hogy az analfabétizmus mértékét és felszámolását nagymértékben az iskolahálózat nagysága és sűrűsége határozta meg. Ennek egyik legjellemzőbb példája, hogy a török által legjobban elpusztított és újratelepített déli területek kiemelkedő kulturális szintet értek el a XIX. század közepére, mivel a császári és katonai közigazgatás itt már a XVIII. században sűrű iskolahálózatot létesített. A tanulmány ilyen irányú részletesebb kiegészítése területi vetületben mélyebb analízist nyújthat az analfabétizmus indokairól és eltérő nagyságáról. Már az eddig feldolgozott adatok is azt bizonyítják, hogy az írás és olvasás elsajátítását semmiféle népi — nemzeti — vagy osztály jellemzők nem határozták meg, hanem elsősorban az iskolák száma és sűrűsége, valamint az egyes tájak gazdasági, társadalmi viszonyai. Természetesen a népesség iskolai végzettségének adatai csak közvetve nyújtanak felvilágosítást az analfabétizmus nagyságáról, mivel egyáltalán nem bizonyos, hogy az iskolai végzettséggel nem rendelkezők analfabéták maradtak, de az sem törvényszerű, hogy mindenki megtanult írni, olvasni, aki csak az elemi (általános) iskola néhány osztályát látogatta.

d) A nemek közötti társadalmi és gazdasági különbség az analfabétizmus terén is kimutatható. A nők analfabétizmusa még 1910-ben is 10%-kal volt magasabb, mint a férfiaké, az egyes régiók minimális és maximális értékei között pedig lényegesen nagyobb volt a különbség, mint az analfabéta férfiak hasonló értékei között. A vizsgált időszakban a két nem analfabétizmusának csökkenése közel párhuzamosan haladt előre, illetve a nőknél csak az utolsó dekádban gyorsult meg a fejlődés üteme. Az is megemlítendő, hogy a nők analfabétizmusának szóródása annál kisebb — megyei szinten — minél magasabb az írni-olvasni tudó férfiak aránya a régióban.

e) A népszámlálások részletesen bemutatják a népesség írástudatlanságának nagyságát, nemcsak terület és nemek szerint részletezve az adatokat, hanem 1910-ben például kor szerint is. Ezek a források lehetőséget nyújtanak arra is, hogy az 1869. évet — az első népszámlálás időpontját — megelőző korszak analfabétizmusát megközelítsük. Szerző többek között arra a meglepő, de egyáltalán nem valószínűtlen megállapításra jutott — Fényes adatainak összevetése alapján —, hogy az analfabéta népesség nagyobb arányokban halálozott el, mint az írni-olvasni tudók. 1910-ben ugyanis az életben levő 60—70 évesek között 10—15%-kal volt magasabb az írni-olvasni tudók aránya, mint *Fényes* adatai alapján becsülve 1840 és 1850 között. Egyébként valószínű, hogy az analfabétizmus elleni küzdelem első jelentős eredményei a szabadságharc utáni évtizedekben jelentkeztek. Az előbb említett 1910. évi és a beiskolázási statisztika adatai ugyanis azt igazolják, hogy az analfabéták 1910. évi átlagát már az 1840—1860. évi generáció is megközelítette és a fejlődés üteme 1870 után szükségszerűen lényegesen kisebb volt.

f) Az írás-olvasás tanítása még az általános tankötelezettség és az állami iskolaügy kifejlődése után is jelentős mértékben az egyházak tevékenységéhez kapcsolódott. *Móricz Miklós* elemzései azonban azt igazolják, hogy az azonos vallású népesség analfabétáinak aránya igen nagymértékben hullámzott a tájak gazdasági vagy társadalmi adottságai szerint. Például a római katolikusok írástudása megyénként még 1910-ben is 48 és 73% között ingadozott. A reformátusok közül pedig 83% az írástudó Bars megyében, Szilágyságban ellenben csak 50%. Még a teljesen elszórt, nagyobb tömbökben nem élő izraelita vallásúak írástudása között is igen nagy különbségek jelentkeztek. Zólyom megyében például a felnőttek megközelítették a teljes írni-olvasni tudás mértékét, ezzel szemben Máramaros megyében még 1910-ben is csak minden harmadik felnőtt tudott írni és olvasni. Hasonló különbségek találhatók a többi felekezet megyei arányai között is. Egy-egy régió átlagos analfabéta értékeit sokkal inkább megközelítették a különböző val-

lásúak analfabétáinak arányszámai, mint saját vallásuk országos átlagát. Egyébként az írni-olvasni tudás felekezetenként és ezen belül kor szerint bontott idősorai ugyanúgy viselkednek, mint az egyes régiók idő, illetve kor szerint megszerkesztett sorai. Azaz a legmélyebbről induló felekezetek emelkednek a leggyorsabb ütemben és az 1840—1860 között lezajlott, korábban említett nagyarányú fejlődés, úgyszólván minden felekezet 1910. évi kordiagramjából is leolvasható. Mindebből szerző azt a következtetést vonhatta le, hogy a felekezeti hovatartozás a XIX. század második felében már nem alkotott különbségtevő tényezőt, az írás-olvasás elsajátítása terén, illetve, hogy a tömeges népoktatás kifejlesztése nem az egyházi szervezettől függött.

Az anyanyelv és az írás-olvasás kapcsolata a felekezeti megoszlásban vizsgált megállapításokhoz hasonló eredményekre vezetett. Külön kiemelkedő a hazai román és rutén anyanyelvű népesség analfabétáinak gyors megfogyatkozása a vizsgált félévszázad alatt. 1910-ben a román anyanyelvű népesség fele értett az írás-olvasás mesterségéhez az 1869. évi 8%-kal szemben. A rutén anyanyelvűeknél ezek az arányok még nagyobb fejlődésről tesznek bizonyságot: az 1869. évi 3%-kal szemben 1910-ben 46%-ot tett ki az írni-olvasni tudók aránya.

g) A tanulmány utolsó fejezete az analfabétizmus és a népsűrűség, valamint a bevetett terület aránya közötti kapcsolatok összefüggéseit kereste. Néhány szélsőséges érték logikai kapcsolatán túl azonban nem mutatható ki semmiféle egységes vagy törvényszerű összefüggés. Valószínű, hogy a népsűrűség és a bevetett terület mutatója mellett egyéb tényezők együttes hatását is számításba kellene venni az analfabétizmus gazdasági rugóit kutatva.

Az analfabétizmusról szóló tanulmány eddig elkészült fejezetei bő statisztikai alapanyagot és igen sok értékes szempontot szolgáltattak egy további részleteiben és célkitűzéseiben még kibővíthető demográfiai elemzéshez.

Az analfabéták aránya Magyarországon (1869—1910)
Удельный вес неграмотных в Венгрии (в 1869—1949 гг.)
Illiterate Ratio in Hungary (1869—1949)

A) Horvát-Szlavonországgal (1)	6 évesnél idősebb népesség (2)	ebből írni-olvasni nem tud (3)	%
	1000-ben		
1869.	12 351,3	8 760,7	68,7
1880.	13 039,1	7 649,9	58,7
1890.	14 433,6	7 107,3	49,4
1900.	16 183,1	6 586,7	40,7
1910.	17 656,3	5 881,1	33,3
B) Mai Magyarország területén (4)			
1910.	6 463,3	1 269,8	19,7
1920.	7 194,9	1 092,8	15,2
1930.	7 619,0	734,8	9,6
1941.	8 380,5	635,6	7,6
1949.	8 253,5	498,4	6,0

Горизонтальная графа: (1) Включая Кроацию и Славонию; (2) население старше 6 лет; (3) в том числе: неграмотные; (4) актуальная территория Венгрии.

Heading: (1) Including Croatia-Slavonia; (2) population over 6 years of age; (3) of which: illiterate; (4) actual territory of Hungary.

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ГРАМОТНОСТИ В ВЕНГРИИ

Резюме

Демографическая исследовательская группа Центрального Статистического Управления закончила первый основополагающий этап исторического исследования в связи с грамотностью в Венгрии. Ответственный

по теме *д-р Миклош Мориц*, собравши и проанализировши динамические ряды по грамотности почти-что за сто лет, раскрывает такие детали и взаимосвязи, которые отмечают не только краеугольные камни культурного прогресса, но могут служить также и в качестве углубленного анализа по вятой в более узком смысле демографической истории.

Из вводной части очерка вытекает, что постепенная ликвидация неграмотности находилась в тесной связи с ликвидацией феодального способа производства и общественного строя. Лишь благодаря этому доля неграмотных в Венгрии сократилась в период с 1869 по 1910 год наполовину.

В дальнейшем автор по переписям населения показывает размеры и движение неграмотности по стране в целом и отдельным районам, а затем излагает прогресс грамотности по полу, возрасту, родному языку, а также в экономической плоскости. Среди важнейих выводов следует выделить то обстоятельство, что если в начале исследуемого периода наиболее значительным был удельный вес грамотных в центральных областях страны, то в следующее пятидесятилетие наиболее крупный прогресс налюбдался в окраинных районах. Далее обработанные данные показывают, что усвоение грамоты не определяли ни национальные, ни демографические, ни классовые признаки, а в первую очередь число и плотность школ и общественно-экономические условия отдельных краев и областей.

Следующие главы, показывающие развитие системы народного просвещения, связь между неграмотностью, плотностью населения и степенью интенсивности сельскохозяйственного производства, предоставляют богатый статистический материал и многочисленные ценные соображения для дальнейшего, еще более развернутого по деталям и целеустановкам, демографического анализа.

THE SPREAD OF LITERACY IN HUNGARY

Summary

It is in 1964 that the first foundation of a historical study on illiteracy was laid by the Research Group for Population Sciences of the Central Statistical Office. *Dr. Miklós Móricz*, in charge of this work, has collected and analysed the time-series for nearly 100 years on the development of illiteracy in Hungary and has discovered such details and connections as indicate not only the milestones of our cultural development but may supply also a deeper analysis of our demographic, or, more strictly, population history.

The introductory part of the study reveals that the gradual liquidation of illiteracy was in close connection with the liquidation of the feudal methods of production and the feudal social order. Owing to this, the proportion of illiterates decreased also in Hungary by 50 per cent between 1869 and 1910.

Further, the author sketches the proportion and changes of illiteracy in the country as a whole and by regions on basis of the individual population censuses; then he shows the advancement of literacy also in the light of sex, age, mother tongue and economic factors. From among the most important findings of the analysis the fact should be stressed that, whereas at the beginning of the period under review the highest proportion of literates could be found in the central part of the country, during the subsequent half century the greatest advancement could be experienced in the very border regions. Moreover, the processed data show that the mastering of literacy was determined by no kind of population, national or class characteristics but it was due, first of all, to the number and density of schools as well as to the economic and social conditions of the different regions.

The chapters in which the development of the educational system and the connection between illiteracy, on the one hand, as well as population density and intensity of agricultural production, on the other, are reviewed have supplied an ample basic statistical material and a number of valuable aspects for an additional demographic analysis to be extended in its details and targets.

FIGYELŐ

AZ ELSŐ MAGYAR DEMOGRÁFIAI TANKÖNYV MEGJELENÉSÉHEZ

BEVEZETÉS A DEMOGRÁFIÁBA

SZERKESZTETTE: SZABADY EGON

Írták: Acsádi Gy., Barsy Gy., Bene L., Bojarszkij A. Ja., Klinger A., Marton Z., Melly J., Miltényi K., Szabady E., Szmulevics B. Ja., Tamásy J., Theiss E., Varga I., Vukovich Gy.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1964. 610 old.

„Visszapillantva a demográfia kezdeteire megállapíthatjuk, hogy tudományunk az egyik legrégibb társadalomtudomány és ugyanakkor az egyik legfiatalabb is abban az értelemben, hogy most érkezik el a felnőttkorához. Előretekintve láthatjuk, hogy fényes jövő vár a demográfiára és olyan kedvező lehetőségek, amelyekkel élve jelentős szolgáatokat tesz majd az emberiségnek." *J. D. Durand*-nak az Amerikai Demográfiai Társaság 1962. május 4-i bankettjén elhangzott szavai idéződnek emlékezetünkbe a nemrég megjelent „Bevezetés a demográfiába" c. munka olvasásakor. A demográfia múltját, de mindenekelőtt és elsősorban jelenét bemutató könyv lapjairól elénk táruló kép nemcsak sejteti a *J. D. Durand* által idézett jövőt, hanem azt is mutatja, hogy ez már nem is olyan távoli, és a demográfia tudománya, elsősorban a szocializmust építő országokban, megtette már az első és nem csekély lépéseket az emberiség, az új társadalmat építő népek szolgálatában.

A demográfia tárgyát képező népesedési jelenségek nagy jelentősége az ezekkel kapcsolatban felvetődő izgalmas tudományos és gyakorlati problémák állandó aktualitása, e tudományág szoros kapcsolata a gyakorlattal (a természet- és társadalomtudományokkal, a technikával stb., sőt a mindennapi élettel) ma már a legkülönbözőbb érdeklődésű szakembereken kívül az ország széles közvéleményének érdeklődését is felkeltette a demográfia mint tudomány iránt. Beszédesen bizonyítják ezt a magyar szakemberek tollából megjelent (és a kötet végén vázlatosan felsorolt) számos értekezésen túlmenően a napisajtónkban nap nap után megjelenő, kifejezetten demográfiai kérdésekkel foglalkozó vagy ilyen kérdéseket érintő ujságcikkek. E nagy érdeklődés és a Magyarországon folyó, ma már világszerte számon tartott igen intenzív demográfiai kutatások ellenére e könyv megjelenéséig nem állott rendelkezésünkre olyan munka, amely egy demográfiai kézikönyv, tankönyv vagy módszertani alapvetés igényeinek megfelelt volna. Ilyen munka hiányában a demográfia eredményeit felhasználni kivánó specialistáknak (hogy csak néhány kiragadott, közelmúltbeli példát említsünk: az építendő lakások nagyságának megállapításánál, bizonyos előállítandó termékek — tankönyvek, különböző méretű ruházati cikkek stb. — korosztályok nagyságától és egyéb demográfiai tényezőktől függő mennyiségének meghatározásánál, a munkaerő problémáinak, a helyes bérarányok kialakításának, az ipartelepítés, a városrendezés stb. egyes kérdéseinek vizsgálatánál) nagy nehézségeket kellett leküzdeniök a szükséges, kellően precíz demográfiai módszerek felkutatásánál, a használt fogalmak értelmezésénél stb. Vagy még kiélezettebb példát idézve, ilyen munka hiányában fordulhatott elő nemegyszer, hogy a demográfia eredményeiből következtetéseket levonni kívánó újságírók (de más példákat is említhetnénk) a fogalmak helytelen értelmezése és a helytelen módszerekkel végzett megfontolások eredményeképpen cikkükben a valóságot távolról sem fedő megállapításokat publikáltak. Végül, egy ilyen kötet

hiánya nagymértékben fékezte a demográfia egyetemi oktatása valóban égető problémájának megoldását is. Ily módon minden szempontból aktuális volt egy demográfiai tankönyv megjelentetése.

A *Szabady Egon* szerkesztő irányításával működő és két neves szovjet demográfussal kiegészítve a legkiválóbb magyar demográfus-specialistákból verbuválódott szerzői kollektíva a „Bevezetés a demográfiába" c. könyv megírásával nehéz feladat megoldására vállalkozott. Szerzők olyan munka elkészítését tűzték ki célul, amely „... áttekintést ad e tudomány egész területéről, tartalmazza a kézikönyvek sokrétű ismeretanyagát, gyakorlati formában nyújtja a demográfia módszertanát és lépcsőül szolgál mind az elmélyültebb vizsgálatokhoz, mind azok eredményeinek megértéséhez és felhasználásához, s ezen túlmenően egyetemi fokon tankönyvként is használható" (az Előszóból). A könyv alapos áttanulmányozása mindenkit meggyőzhet arról, hogy szerzők elérték céljukat, sőt ezen túlmenően, ahol arra lehetőség kínálkozott, rámutattak a kutatások számára aktuális problémákra, igyekeztek felvillantani a demográfia jövőjét is.

A „Bevezetés a demográfiába" nyolc fő fejezetre oszlik és beosztásában a lehető legtermészetesebb módon, a demográfia belső struktúráját követi. Az első fejezetek a demográfia alapfogalmait és a népesség állapotának jellemzőit ismertetik. A következő rész (3—7. fejezetek) a főbb demográfiai jelenségek: a házasság, a születés, a halálozás, a vándorlás és a reprodukció problémáit tárgyalják; végül a könyv utolsó, 8. fejezete „A demográfia története, népesedéspolitika, népesedésstatisztika" címet viseli.

Részleteiben vizsgálva a könyvet az első, bevezető jellegű fejezete a demográfia definíciójával, tárgyával és módszerével foglalkozik. A demográfia alapvető tárgya, a népesség és a népesedés fogalmának tisztázása, a demográfiai gondolat fejlődésének bemutatása után e fejezet a demográfia fogalmát a következőképpen definiálja: „A demográfia az a történetileg kialakult tudomány, amely sajátos módszerekkel vizsgálja a népesség számát, összetételét, területi elhelyezkedését és állapotát, ezek változásait és tényezőit, valamint a népesség és a népesedés jelenségeihez fűződő társadalmi-gazdasági kölcsönhatásokat és következményeket, feltárja a népesség megújulásának, a népesedés jelenségeinek törvényszerűségeit, s mindezen ismereteket a társadalmi-gazdasági fejlődés szolgálatába állítja." (19. old.) Ez a definíció összhangban áll a vezető külföldi demográfusok *(Hauser* és *Duncan, Bojarszkij, Suserin* és mások) értelmezésével és a magyar demográfusok e témáról folytatott korábbi vitáinak eredményeivel (vö. *Demográfia* 1961. évi 4. sz. 501—515. old.).

A kötet második, „A népesség állapota" c. fejezete az összes közül a legterjedelmesebb (az alapszöveg majdnem egynegyedét teszi ki) és mind a tematika, mind a bemutatott módszerek tekintetében változatos anyagot ölel fel. A népességgel, valamint az azt magában foglaló területtel, ezek megfigyelésével és vizsgálatával kapcsolatos demográfiai fogalmakat és módszereket ismertető első pont témagazdagságát mutatja, hogy pl. a népességi középpontoknak az irodalomban egyébként nehezen hozzáférhető, de a gyakorlatban sokszor felhasználásra kerülő fogalmát és számításának módszereit is precízen tárgyalja. A második pont a demográfiának bizonyos értelemben határterületét képező településdemográfiával, valamint a lakás- és lakóházdemográfiával foglalkozik, többek között olyan kérdésekkel, mint a lakásviszonyok és népesedési jelenségek összefüggései, a lakásszükséglet és lakástermelés stb. A fejezet harmadik és negyedik pontja a népesség nemek és kor szerinti összetételét elemzi, vizsgálja a nemek arányát és a korösszetételt befolyásoló tényezőket, a népesség öregedésének kihatásait (amely kérdés Magyarországon az utóbbi évek alacsony születési arányszámai következtében napjainkban különösen aktuális) stb. A népesség társadalmi-foglalkozási összetételét ismertető pont a modern demográfia egyik új irányzata, a gazdaságdemográfia alapvető fogalmaival és problémáival foglalkozik. Tárgyalja a gazdasági aktivitás fogalmát, az aktivitás mérését és alakulását, a népesség különböző lehetséges társadalmi-foglalkozási ismérvek (az egyéni foglalkozás, a foglalkozási ág, a társadalmi szektor, a foglalkozási viszony, az alkalmazás minősége, a társadalmi osztályok, a társadalmi-gazdasági csoportok) szerinti csoportosításait, Magyarország népességének e csoportosítások szerinti alaku-

lását. E pont röviden érinti a népesség tagjai egyes osztályok, rétegek, foglalkozások közti mozgásának, azaz az ún. társadalmi mobilitásának, e mobilitás típusainak és jellemzőinek (szisztematikusan csak a legutóbbi időben tanulmányozott) demográfiai vonatkozásait is. A második fejezet utolsó pontjai a népesség iskolai végzettség szerinti, valamint állampolgársági, nyelvi, etnikai és vallási összetételének vizsgálataival foglalkoznak. Jelentőségénél talán kissé kevesebb teret szentel a fejezet a gazdaságdemográfia olyan fontos kérdésének mint a tulajdon- és jövedelmi viszonyok hatásai a népesedési jelenségek alakulására.

A népesség családi állapot szerinti megoszlása a népesség reprodukciójának egyik lényeges tényezője és ezért a legfontosabb demográfiai jellemzők közé tartozik. A kötet harmadik fejezete ismerteti a családi állapottal kapcsolatos alapfogalmakat és mutatószámokat. Bemutatja a családi állapot szerinti megoszlást befolyásoló biológiai, társadalmi és gazdasági stb. jellegű tényezőket. E fejezet 2—4. pontjai tárgyalják a házasság és válás demográfiai problémáit, elsősorban a házassági és válási statisztika alapfogalmait és mutatószámait, e jelenségek differenciális vizsgálatait, a házassági mobilitás kérdéseit, valamint a házasságok időtartamát, az ismételt házasságok és a válások okainak elemzését; behatóan foglalkoznak a házassági táblák szerkesztésének alapelveivel és e táblák alkalmazásaival. A fejezet ötödik pontja ismét a demográfia egy viszonylag fiatal, de máris nagy jelentőségre szert tett ágát: a családok és háztartások demográfiáját (alapfogalmakat, demográfiai csoportosításokat, a fontosabb mutatószámokat, a családnagyság és a családösszetétel alakulását) ismerteti.

A negyedik fejezet a demográfia egyik alapvető és mégis mind a mai napig sok nyitott problémát tartalmazó kérdését a termékenységet és a születéseket tanulmányozza. A születés és termékenység fogalmának, mutatóinak és mérésének, továbbá a születések és a termékenység alakulásának ismertetése után részletesen elemzi a fejezet a differenciális termékenységet. Külön pont foglalkozik a családtervezés és a születésszabályozás napjainkban is a széles közvélemény érdeklődésének, a szakemberek vitáinak és kutatásainak középpontjában álló demográfiai problémáival, úgymint a születésszabályozás és a családtervezés típusaival és elterjedtségével, a születésszabályozás módjaival, differenciáltságával és indokaival. E pontban már feldolgozták az idevonatkozó újabb hazai és külföldi vizsgálatok eredményeit is.

Az ötödik fejezet a népességtudomány egyik legjobban kidolgozott és legklasszikusabb részét, a halálozások demográfiai problémáit tárgyalja. A fejezet első pontjai a halálozási statisztika alapfogalmait és módszereit vázolják, bemutatják a halandóság alakulását, külön pont foglalkozik a halálokokkal (így a vezető halálokokkal Magyarországon és nemzetközi viszonylatban) és a népesség reprodukciójára olyan nagy befolyást gyakorló csecsemőhalandósággal. A fejezet utolsó pontja a demográfia egyik leghatásosabb fegyverét, a halandósági táblát, szerkesztésének technikáját (beleértve a halálozási valószínűségek kiegyenlítésének különböző módszereit) ismerteti, és ennek felhasználásával tanulmányozza a halandóság törvényszerűségeit.

A kötet hatodik fejezete a népesség területi megoszlását befolyásoló demográfiai jelenség, a vándorlás problémáit tárgyalja. A vándorlás (a tartózkodási helynek akár egy adott megfigyelési körön, pl. egy ország határain belüli — belső migráció —, akár különböző megfigyelési körök pl. országok, kontinensek stb. közötti — külső migráció — megváltoztatása) egy sor szociális, gazdasági vagy politikai tényező érvényesülésének következménye, ugyanakkor jelentős hatással van az adott ország népességének állapotára és így visszahat a népesség demográfiai összetételére, a társadalom szociális és gazdasági, esetleg politikai helyzetére. A vándormozgalom megfigyelése és elemzése ezért a demográfia egyik legfontosabb feladata. Ennek ellenére a (elsősorban belső) vándorlások pontos statisztikai megfigyelése csak a legutóbbi idők munkájának eredménye (már ahol ilyen megfigyeléseket egyáltalán folytatnak), az adatok elméleti értékelésének módszerei pedig még ma sem kellően kidolgozottak. Ily módon a kötet e fejezete a népességtudomány egyik legfontosabb és a kutatások középpontjában fekvő kérdését

tárgyalja. Bemutatja a vándorlás alapfogalmait, mérésének és elemzésének (többek között a még kifejlődés stádiumában levő matematikai) módszereit, ismerteti a belső és nemzetközi vándorlások demográfiai megfigyeléseinek és alakulásának főbb momentumait. Kitér a fejezet a népesség faluból városba áramlásának demográfiai problémáira is.

A hetedik fejezet a népesség reprodukciójának, a népesedési folyamatok törvényszerűségeinek problémáival foglalkozik. E fő kérdés keretein belül ismerteti a munka a népesség szaporodásával és reprodukciójával kapcsolatos alapfogalmakat, majd a reprodukció mutatószámait tárgyalja. Bemutatja a fejezet a *Lotka*-féle népességi modellt, kitér ennek ergodikus sajátságaira (a karakterisztikus egyenlet megoldásának a 482. oldalon vázolt módja csak a valós gyök meghatározására alkalmas), majd külön pont foglalkozik a reprodukciós vizsgálatok újabb irányzataival, nevezetesen a két nemre külön számított reprodukciós mutatók egyidejű figyelembevételével, a házasság és termékenység figyelembevételével a termékenységi modellekben és a kohorszmódszer alkalmazásaival a reprodukciószámításokban stb. A fejezet utolsó pontja a népesség alakulásának előrebecslését, e számítások elméleti és gyakorlati kérdéseit tanulmányozza. Bemutatja a különböző hipotézisekre alapuló matematikai extrapolációs módszereket, az előrebecslések demográfiai módszereit, az alkotóelem-módszerű számításokat, valamint a halandósági tábla modellekre és bizonyos népességi modellekre alapuló perspektivikus számítások problémáit.

A kötet nyolcadik fejezete röviden összefoglalja a demográfia és a népesedési elméletek történetét (kitér többek között a neomalthusianizmus és a natalizmus burzsoá elméleteinek bírálatára) és vázolja a népesedéspolitika alapkoncepcióit, összefüggését a gazdaságpolitikával. E fejezet harmadik pontja a demográfia forrásaival (népszámlálás, népmozgalmi statisztikai adatgyűjtések stb.), a népesedésstatisztika területi csoportosításaival és mutatószámaival foglalkozik. Végül a kötet kilencedik része a különböző mutatókat (jelölések, irodalom, tárgymutató) tartalmazza.

A „Bevezetés a demográfiába" munka *tematikáját* elsősorban a szerzők már idézett célkitűzései és a kötet korlátozott terjedelme szabták meg. Mégis könnyen felmerülhetnek olyan kérdések, nem lett volna-e célszerű a demográfia néhány speciális (más tudományágakkal, mint a matematikával, a szociológiával, a szociál-pszichológiával, a földrajztudománnyal stb. érintkező) fejezetét is érinteni a kötetben, egyik vagy másik tárgyalt fejezet súlyát növelni vagy csökkenteni? Úgy gondolom, hogy minden ilyen jellegű módosítás távolabb vitte volna a munkát a szerzők eredeti célkitűzésétől. Különben, aki valaha is tanított, jól tudja, hogy oktatás és bevezetés számára könyvet írni mindig veszélyes dolog, hiszen az ilyen könyv bírálata különösen könnyű: tanítani annyi, mint kiválasztani, irányítani, és ez — nehéz művészet. A könyv vázlatos áttekintése is mutatja, hogy a szerzők jól ismerik e művészet fortélyait. Munkájukban a fő figyelmet a demográfia alapjaira irányították, itt viszont ügyeltek a fogalmak precíz megformulázására, az alapokkal kapcsolatos elméleti kérdések tömör és világos kifejtésére. A kötet anyagának kiválasztását úgyszintén körültekintéssel és önmérséklettel végezték, a demográfia újabb irányzatai közül ott és annyit vettek fel a munkába, ahol és amennyit ezen irányzatok kiforrottsága, az eredmények hozzáférhetősége, a demográfiában elfoglalt súlya lehetővé tett. És mégis a demográfia fejlődőben levő fejezetei, az aktuális tudományos problémák, a még megoldásra váró fontosabb feladatok kellő képviseletet nyertek a könyvben. Ily módon a szerzők másik céljukat is elérték, annak az egyes országok egyetemein jelentkező válságnak a küszöbén, amely lassan szétterjed a társadalomtudományok, így a demográfia alapvetésének oktatására is, sikerült jelentős módon közelebb hozni egymáshoz a demográfia precízen kidolgozott alapjainak tankönyvszerű előadását és a legmodernebb demográfiai *kutatásokat*. A munka olyan fejezetei, mint amelyek például a népesség különböző típusú mobilitásainak, a családdemográfia egyes kérdéseinek, a családtervezés problémáinak tárgyalásával, a kohorszelemzés alkalmazásával vagy a népesség perspektivikus előreszámításával stb. foglalkoznak a modern demográfiai kutatások eredményeit összefoglaló bármely speciális igényű monográfia vagy cikkgyűjtemény

díszére válnának. Szívesen láttunk volna e fejezetek sorában még egy olyan bővebben kifejtett részt is, amely a különböző gazdasági és demográfiai körülmények közötti népességfejlődés gazdasági hatásainak (nem kevésbé elegáns és mély kutatási módszereket igénylő) vizsgálataival foglalkozik. (Ebben az aspektusban a „Népesedéspolitika-gazdaságpolitika" c. pont anyaga úgy a felvetett gondolatok, mind az idetartozó tények elemzése dolgában szegényesnek tűnik.) Ilyen elemzések elengedhetetlennek látszanak a népesedéspoltikai döntések szilárd megalapozásához a gazdasági problémák vizsgálatának oldaláról.

A „Bevezetés a demográfiába" szerzői messzemenően figyelembe vették a *gyakorlat*, a különböző érdeklődési körű szakemberek *igényeit*. „A szerkesztés alapelve az volt — olvashatjuk az előszóban is —, hogy a könyv a megszabott keretek között elsősorban a gyakorlati szempontoknak megfelelő ismereteket és módszereket nyújtsa." (Nem ide tartozik, de nehéz visszafolytani a sóhajt: de szép lenne az ilyen jellegű egyetemi tankönyveink egyikében, másikában hasonló törekvéseket felfedezni.) A kötetben alig szerepel definíció vagy elemzési módszer anélkül, hogy szerzők meg ne mutatnák, hogyan keletkezett, miért van rá szükség, hogyan alkalmazható. Részben az előadott anyag jobb megértését, részben az alkalmazásokat segíti a módszerek illusztrálásául szolgáló számos numerikus példa (talán nem lett volna célszerűtlen az egyes fejezetekhez feladatgyűjteményt is csatolni), az idézett népesedésstatisztikai eredmények alapján levonható következtetések pedagógiai szempontból is igen értékes részletezése. Ebben a vonatkozásban e munka szemmelláthatólag igyekszik elkerülni a demográfiai és a statisztikai szakirodalom tekintélyes részének egyik, nem minden alap nélkül bírált hibáját, amely *A. F. Bentley* szavaival abban rejlik: „Sokat írtak már a módszerről, a módszert mégis alig használják" (idézve *O. Duncan, R. Cuzzort, B. Duncan* könyvében). Az előadott anyag leggyakorlatibb vonatkozásai is választ adnak azonban azoknak, akik egyenlőségjelet tesznek a népességi statisztika és a demográfia közé. (Egyébként e két diszciplina kapcsolatát és egymáshoz viszonyított helyzetét igen világosan fejtik ki a szerzők könyvük első fejezetében.) Egyes részek kivételével a legegyszerűbb példák elemzései is mutatják, hogy azok távolról sem egyszerű statisztikai manipulációk a különböző népesedési adatokkal, hanem a népességi statisztika eredményeinek mély demográfiai elemzései a szó nemes értelmében; valóban az „ilyen adatok tanulmányozása egy módszer bizonyos empirikus problémák megoldására" *(J. Spengler —O. Duncan)*.

A demográfia alapjainak a kötet által követett *előadásmódja* megfelel egy tankönyvvel szemben támasztható követelményeknek. Az anyag nagy részének megértéséhez csupán a Közgazdaságtudományi Egyetem első évfolyamain előadott kötelező kurzusok ismerete szükséges, néhány pontja azonban (amelyeket egyébként apróbb betűkkel nyomtak) magasabb előképzettséget igényel. Az előadásmód abban az értelemben tradicionális, hogy a kötet különböző témákkal foglalkozó részei minden esetben a használt fogalmak precíz körülhatárolásával és megfogalmazásával kezdődnek (legtöbbször utalva kialakulásuk körüményeire), szisztematikusan ismertetik a leggyakrabban használatos demográfiai csoportosításokat, bemutatják a megfelelő fontosabb mutatószámokat és az ezek segítségével végezhető demográfiai elemzések módszertanát. A tradíciótól azonban pozitív értelemben eltér abban a tekintetben, hogy az előadottakat a már idézett számos numerikus példán túlmenően gazdag (több mint 200, jól szerkesztett, áttekinthető) táblaanyag illusztrálja, részletesen ismerteti a vizsgált demográfiai jelenségek alakulását Magyarországon, ennek helyét a különböző országok népmozgalmi jelenségeinek sorában. Ez az előadásmód a szerzőktől nagy többletmunkát igényelt és hely szempontjából a kötet számottevő részét tölti ki. Véleményünk szerint azonban erre egy bevezető jellegű munkában feltétlenül szükség van, mivel enélkül elképzelhetetlen a demográfia alapjainak tökéletes megértése és tisztázása. Elismerés illeti a szerzőket, amiért ellenállva a demográfia esetleg mutatósabban előadható egyes speciálisabb fejezetei és módszerei csábításának (amelyek különben sem lehetnek egy bevezető jellegű munka témái) szilárdan ragaszkodtak eredeti helyes célkitűzéseikhez.

Itt jegyezzük meg, hogy a népszámlálások a demográfia kiemelkedően legfontosabb forrásai ugyan, mégis kissé túlméretezettnek látszik a kötetben a különböző népszámlálási problémák súlya. A könyv egyes fejezeteiben túlságosan érződik az 1960. évi magyar népszámlálás idő- és térbeli közelsége. Például a 2. fejezet ötödik pontja a kötet adatokkal rendkívül gazdagon illusztrált része, a „Földtulajdon, gazdaságnagyság és jövedelem" címet viselő alpontja ebből a szempontból mégis szegényes, bár kiadványainkban erről a témáról is bőségesen állnak rendelkezésre (ha nem is népszámlálási) adatok. Vitatható, hogy a népszámlálási anyag feldolgozásánál használt bizonyos kódjelek demográfiai tankönyvbe vagy akár kézikönyvbe illenek-e?

A könyv nyelvezete világos, stílusa zamatos és a nagyszámú szerzőgárda, valamint annak ellenére, hogy a szerkesztő a szerzők egyéni stílusát és kifejezésmódját nem kívánta egységesíteni, eléggé homogén. Ebben a vonatkozásban a kötet jó példa arra, hogyan lehet a legnehezebb és néha legelvontabb tudományos kérdésekről is úgy írni, hogy az egyúttal a tankönyvvel szemben támasztott igényeket is kielégítse, „száraz" adatokat úgy vizsgálni és elemezni hogy az nem szakértő olvasók érdeklődését is állandóan ébrentartsa. Hatalmas szerkesztői feladatot jelentett a számos matematikai formulában használt jelölések jól sikerült egységesítése. Maguk a jelölések, magyarázatukkal együtt a kötet végén „Mutatók" címszó alatt vannak összegyűjtve (felsorolásuk is öt teljes oldalt tesz ki), nagymértékben elősegítve a „Bevezetés a demográfiába" használhatóságát. (A jelölések egy-két esetben, pl. a 81., a 411 oldalakon eltérnek a konvencionálistól; néhány formula jelölései pedig, pl. *Karup* interpolációs képlete esetén a 388. oldalon, nincsenek kellően megmagyarázva.)

A kötet anyagának megértését jelentősen elősegíti a több mint ötven kitűnően kivitelezett ábra (kár, hogy készítőjének nevét hiába kerestük a könyvben), használhatóságát pedig nagymértékben emeli az utolsó részben található, vázlatosan is gazdag, majdnem 17 oldalnyi irodalomjegyzék és a részletes tárgymutató. (Talán egy névmutató összeállítása sem lett volna felesleges.) A kötet nyomdatechnikai kivitelezése ízléses és szép, értékét azonban rontja az Egyetemi Nyomda által elkövetett sajnálatosan nagyszámú (szerencsére legtöbb esetben nem értelemzavaró) sajtóhiba. (Nem könnyű felfedezni az egyébként szépen tipografált kötet kiadásának évét sem.)

Ily módon tehát a könyv szerkesztője és alkotói hatalmas és rendkívül értékes munkát végeztek a nemzetközi demográfiai irodalomban is példa nélkül álló kötet megírásával. A „Bevezetés a demográfiába" a magyar társadalomtudományi szakirodalom nagy nyeresége, amely minden bizonnyal jelentősen elősegíti majd a demográfiai kultúra további gyors emelkedését a hazai demográfiai kutatások még gyorsabb kibontakozását.

Tekse Kálmán

К ПОЯВЛЕНИЮ ПЕРВОГО ВЕНГЕРСКОГО УЧЕБНИКА ПО ДЕМОГРАФИИ. ВВЕДЕНИЕ В ДЕМОГРАФИЮ. Редактор: Эгон Сабади. Авторы: Дь. Ачади, Дь. Барши, Л. Бене, А. Я. Боярский, А. Клингер, З. Мартон, Я. Мелли, К. Милтени, Э. Сабади, В. Я. Смулевич, И. Тамаши, Э. Теис, И. Варга, Дь. Вукович. Издательство Экономической и Юридической Литературы, Будапешт, 1964, 610 стр.

Том, который желает удовлетворить требования, предъявляемые к демографическому учебнику, справочнику и методологическому основанию, состоит из следующих 8 глав: 1. *Введение* (Понятие, предмет и метод демографии); 2. *Состояние населения* (Территория и население, демография поселений и квартир, Распределение населения по полу, Возрастный состав населения, Общественно-профессиональный состав населения, Культурное положение населения, Распределение населения по гражданству, языку, национальностям и религиям); 3. *Браки-семья* (Распределение населения по семейному состоянию, Бракосочетания, Прекращение браков, Баланс браков, Таблицы брачности, Семья-домашнее хозяйство); 4. *Рождения — плодовитость* (Понятие, показатели и измерение рождений и плодовитости, Динамика численности рождений, Интенсивность рождений по различным критериям новорожденных, Динамика плодо-

витости, Дифференциальная плодовитость, планирование семей — регулировка рождаемости); 5. *Смерти* (статистика смертей, динамика рождаемости, дифференциальная рождаемость, Причины смерти, Детская смертность, Таблицы смертности); 6. *Миграция* (Основные понятия миграции, Методы измерения и анализа миграции, Внутренняя миграция, Международная миграция); 7. *Воспроизводство* (Совместный анализ демографических процессов, Рассмотрение механизма населения, Перспективные расчёты численности населения); 8. *История демографии, демографическая политика, статистика народонаселения* (Краткая история демографии и демографических теорий, Демографическая политика, Источники демографии, Статистика народонаселения).

Девятая часть 9 тома включает в себя следующие указатели: алфавитный указатель примененных обозначений, указатель литературы на почти 17 страницах (который между прочим охватывает почти всю демографическую литературу на венгерском языке), а также предметный указатель. Материал книги иллюстрируется 218 таблицами и 54 рисунками.

THE FIRST HUNGARIAN DEMOGRAPHIC TEXT-BOOK APPEARS. AN INTRODUCTION INTO DEMOGRAPHY. Edited by *Egon Szabady*. Written by: Gy. Acsády, Gy. Barsy, L. Bene, A. Ja. Bojarszkij, A. Klinger, Z. Marton, J. Melly, K. Miltényi, E. Szabady, B.Ja. Szmulevics, J. Tamásy, E. Theiss, I. Varga, Gy. Vukovich. Publishing House for Law and Economics, Budapest, 1964, pp. 610.

The volume intending to meet the claims that can be laid on a demographic textbook, a manual and a book on methodological rudiments, consists of eight chapters:

1. *Introduction* (Concept, subject and methodology of demography); 2. *State of the population* (Area and population, Location and dwelling demography, Sex distribution of the population, Age-composition of the population, Socio-occupational distribution of the population, Educational standard of the population, Composition of the population by citizenship, mother-tongue, nationality, religion; 3. *Marriage-family* (Distribution of the population by marital status, Marriages concluded, Marriages ceased, Balance of marriages, Marriage tables, Family-household); 4. *Births-fertility* (Concept, indicators, measuring of births and fertility, Trend of the number of births, Intensity of births by the different criteria of the newborn, Development of fertility, Family planning birth control); 5. *Mortality* (Mortality statistics, Trend of mortality, Differential mortality, Causes of dealth, Infant mortality, life tables); 6. *Migration* (Basic concepts of migration, Methods of measuring and analysing the migratory movement, Internal migrations, International migrations); 7. *Reproduction* (Joint analysis of the population processes, Examination of the mechanism of the population, Projection of the development *of the population*); 8. *History of demography, population policy, population statistics* (A brief outline of demography and the population theories, Population policy, Sources of demography, population statistics). Part 9 of the volume includes the following indices: an alphabetical index of the symbols applied, a bibliography consisting of nearly 17 pages which (among others) embraces almost the complete demographic literature in the Hungarian language as well as the subject index. The contents of the volume are illustrated with 218 tables and 54 figures.

A MTA DEMOGRÁFIAI ELNÖKSÉGI BIZOTTSÁGÁNAK VITAÜLÉSE

A TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ ÉS NÉPESSÉGTUDOMÁNY KÉRDÉSEI TÁRGYÁBAN

A Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Elnökségi Bizottságának regionális munkabizottsága 1964. január 22-én vitaülést tartott, melyen *Dr. Mendöl Tibor* egyetemi tanár, a Bizottság tagja „Településföldrajz és népességtudomány" címen tartott előadást. A *Demográfia* jelen száma a tanulmányok között teljes terjedelmében közli az előadás szövegét, melyhez kapcsolódva először két korreferátum jellegű hozzászólás hangzott el.

Dr. Fórizs Margit, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője településstatisztikai szempontokkal egészítette ki az előadást. Bár a települések népességszáma bizonyos mértékben utal azok fejlettségére is, mégis a népességszám szerinti csoportosítás egyedül nem alkalmas a települések típusának és fejlettségének megállapítására. Ezért a vizsgálatoknál a települések funkcionális különbségeit kifejező mutatószámokat, a funkciók számát és a vonzáskörzet nagyságát vették alapul. A településstatisztika feladata, hogy ezeket a funkciókat konkrét adatokkal jellemezze. A társadalmi-gazdasági fejlődés következtében a mutatók egy része jelentőségét veszti, s ezek helyébe újak lépnek.

Az utóbbi 10 évre vonatkozó adatokat és mutatókat a Központi Statisztikai Hivatal településstatisztikai munkaközössége a „Magyar városok és községek" című kötetében[1] közzétette és ezt az anyagot tovább bővítik. A tudomány és a tervezés által igényelt adatok körét ez ideig véglegesen még nem határozták meg, de Mendöl Tibor „Településföldrajz" című könyve sok hasznos utalást ad a szükséges adatok tekintetében is. Nem tisztázottak még a települések összehasonlításának módszerei: ez idő szerint alkalmazzák a monografikus módszert, valamint több ismérv szerinti kombinációs-korrelációs matematikai vizsgálatokat.

A településstatisztika, mely a közigazgatási értelemben vett városok és községek adataival foglalkozik, munkafeladatának tekinti a települések belső szerkezetének, övezeteinek és ezek funkcionális szerepének vizsgálatát. Fontos feladat volna a külterületek elhatárolásának, illetve ennek alapjául szolgáló elvi szempontoknak a kidolgozása is, ami nem lehet egyetlen szerv feladata.

Dr. Boros Ferenc, az Országos Tervhivatal főelőadója a tervezés szempontjait fejtette ki és ismertette a távlati tervezés igényeit a földrajzi és demográfiai kutatás irányában.

Szintén utalt Mendöl Tibor „Településföldrajz" címen közelmúltban megjelent művére, mely a tudományos kutatásokon kívül közvetlenül a gyakorlati tervező munkában is (város- és községrendezés, településfejlesztés) értékes ismeretanyagot nyújt. Bőséges irodalmi áttekintése és irodalomkritikai megjegyzései nemzetközi áttekintést is adnak.

A településföldrajzi vizsgálatok és ezeken belül az egyes városokkal és falvakkal, vagy azok csoportjaival foglalkozó kutatások szerves részét képezik a magyar településhálózat egészével dolgozó tervezésnek. A távlati tervezés során ugyanis arról kell dönteni, hogy a történelmileg kialakult településhálózat milyen irányban fejlődjön és hogy a nagyszámú apró település közül távlatban melyek ítélhetők fejlődő településeknek és melyek visszafejlődése nem érinti a népgazdaság érdekeit. A kiválasztott települések fejlesztése gazdaságilag hatékonyabb lehet éppen az ellátó intézmények egy helyen való koncentrálása révén.

Az előadást vita követte, melyen *Vörösmarty Antal* (MTA Földrajztudományi Kutatócsoport), *Körmendy Klára* (Városépítési Tervező V.), *Ruisz Rezső* (Belkereskedelmi Kutatóintézet), *dr. Acsádi György* (Központi Statisztikai Hivatal), *dr. Mikes Gábor* (Népességtudományi Kutatócsoport), valamint az elnöklő *dr. Bene Lajos* szóltak hozzá. A hozzászólásokra *dr. Mendöl Tibor* egyenként választ adott és így élénk eszmecsere alakult ki.

Ennek során tárgyalták azt a kérdést, hogy a település szempontjából a munkahely vagy a lakóhely tekintendő-e elsődlegesnek? A település szó etimológiája a lakótelepülésre utal, de Mendöl Tibor válasza szerint ma a munkahely van előtérben, összefüggésben azzal, hogy a településföldrajzot többnyire a gazdaságföldrajz részeként kezelik.

Összefügg ezzel az a vita tárgyává tett felfogás, mely szerint az ingázók lakóhelye bizonyos értelemben a munkahely településének volna tartozéka. Ha a lakóhely oldaláról nézzük a kérdést, akkor a munkahely tartoznék valamiképpen a lakóhely településéhez. Ezzel kapcsolatban utalás történt a földrajzi kutatásoknál felhasználható népszámlálási kiadványokra, melyek többek között a lakóhely és a munkahely összefüggéseit, az ingavándorlást világítják meg bő adattárral. Tartalmazzák a kiadványok Budapest övezeti beosztás szerint csoportosított adatait is.

Szóba kerültek a munkahelyen és lakóhelyen kívül más települési kapcsolatok is.

A hozzászólások során felvázolták azokat a feladatokat, amelyek a földrajztudomány, a gazdasági és településtervezés, valamint a demográfia, illetve településstatisztikai együttes munkájával volnának megoldhatók. Ilyenek a következők:

A város és falu megkülönböztetésének szempontjai.

A külterületi lakott helyek értelmezése és elhatárolása.

A városokon belüli funkcionális övezetek kijelölésének elvei.

A városkörnyéki övezetek meghatározása.

A települések vonzáskörzetének megállapítása, a funkciók területi kihatásai alapján.

A közigazgatási határoktól független nagyobb régiók kijelölése, megfelelő egységes adatösszeállítások és vizsgálatok céljára.

Az ülésen általában kifejezésre jutott a kívánság a fent érintett kérdésekben illetékes szakemberek és szervek együttműködése tekintetében.

ЗАСЕДАНИЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО ПРЕЗИДИУМА ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК ПО ТЕМЕ «ГЕОГРАФИЯ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ И ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ НАУКА». Региональная рабочая группа Демографического Президиума Венгерской Академии наук провела 22 января 1964 года заседание, на котором с докладом «География населенных пунктов и демографическая наука» выступил профессор университета, член Президиума, д-р. Тибор Мендёль. В настоящем номере нашего журнала среди исследований публикуется полный текст доклада.

К докладу были сделаны два содоклада, после чего последовала оживленная дискуссия. В ходе дискуссии были подвергнуты обсуждению показатели и исследовательские методы, служащие для установления типов и степени развития населенных пунктов, аспекты перспективного планирования населенных пунктов, роль места работы и места жительства с точки зрения населенных пунктов и другие вопросы. На заседании были намечены те задачи, которые следует разрешить совместными усилиями географической науки, экономического планирования и планирования населенных пунктов, демографии и статистики населенных пунктов. К другу этих задач относятся: размежевание понятий города и села, трактовка окраинных населенных точек, внутригородские и внегородские зоны, аспекты сферы притяжения населенных пунктов, а также определения границ крупных районов.

DEBATE OF THE PRESIDENTIAL COMMITTE FOR DEMOGRAPHY OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES ON „LOCATION GEOGRAPHY AND POPULATION SCIENCE". The Regional Working Group of the Demographic Presidential Committe of the Hungarian Academy of Sciences held a session on January 22, 1964, at which Dr. *Tibor Mendöl*, University Professor, member of the Committee, delivered a lecture on "Location geography and population science". The full text of his lecture can be found among the papers in the present number.

The lecture was followed first by two contributions then by a vivid debate. In the latter the indicators and methods of examination to determine the types and the standard of development of the locations, the aspects of long-rage planning of locations, the role played by the working place and residence in the formation of locations as well as other problems were discussed. Also the tasks to be solved with the joint work of geography, economic and location planning as well as demography and location statistics were laid down. Such are, for instance, the delimination of town and village, the interpretation of what is meant by external inhabited places, the aspects of determining the zones within towns proper and in the surroundings, the sphere of attraction of locations as well as the larger regions.

AZ 1965. ÉVI NÉPESSÉGI VILÁGKONGRESSZUS ELŐKÉSZÜLETEI

Az Egyesült Nemzetek Szervezete 1965. augusztus 30-a és szeptember 10-e között rendezi második Népességi Világkongresszusát, Belgrádban. Az ezt megelőző — első — Világkongresszust 1954-ben Rómában tartották.[1] A Konferencia szervezésében az Egyesült Nemzetek Szervezetén kívül részt vesz a Nemzetközi Népességtudományi Unió, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, (ILO), az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete (FAO), az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete (UNESCO), az Egészségügyi Világszervezet (WHO), valamint a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank. A vendéglátó Jugoszlávia kormánya lesz.

A Kongresszus szervezői arra törekszenek, hogy azon elsősorban az 1960-as évek újonnan felmerülő népességi problémái kerüljenek a világ minden részéből összejövő szakértők előtt megvitatásra. Mint az 1954. évi Világkongresszus ez is tudományos összejövetel lesz, amelyen az egyes tárgykörök szakértői kicserélik gondolataikat és tapasztalataikat. A Kongresszus célkitűzése, hogy előmozdítsa a népességi problémák megértését, különösen a gazdasági és társadalmi fejlődés problémáinak demográfiai aspektusait, hogy felkeltse az érdeklődést az említett problémákkal kapcsolatos tudományos kutatás és adatgyűjtés iránt, valamint, hogy fokozza ez utóbbiak eredményességét. Az e téren mutatkozó problémák sürgősségét és nagyságát tekintve remélhető, hogy az 1965. évi Kongresszuson részt vevő szakértők száma felülmúlja majd az 1954. évit, különösen a fejlődő országokból.

Noha a Kongresszuson a népességi problémákat világviszonylatban fogják vizsgálni, különös figyelmet fognak szentelni a fejlődő országok viszonyainak. Általában ezekben az országokban emelkedik leggyorsabban a népességszám és a gazdasági és társadalmi fejlődés problémái itt a legégetőbbek. Sok fejlődő országban a születések és halálozások különbözete több a népesség 3%-nál. Ez a szaporodási arányszám elegendő ahhoz, hogy a népességszám 23 év alatt megkétszereződjék, és ha a jelenlegi trend folytatódik, akkor a világ kevésbé fejlett területein az ilyen vagy még magasabb szaporodási arányszámok hamarosan tipikusak lesznek. A népesség szaporodásának ilyen magas arányszáma és a termelés gyorsabb növekedése közötti összhang biztosításának nehézsége, melyet súlyosbítanak a gazdasági és társadalmi fejlődés akadályai s igen nagy felelősséget jelent. Még bonyolultabbá teszi a problémát a vidékről városokba vándorlók egyre növekvő száma. Feltétlenül szükséges a fogyasztók és foglalkoztatottak száma növekedésének és belső vándorlásának lehető legnagyobb mértékű ellensúlyozása a termelőeszközök és társadalmi tőke beruházásai útján, valamint az alkalmazási lehetőségek kiterjesztésével a városi és vidéki, mezőgazdasági és ipari szektorokban. Ugyanakkor sok kormány előtt felvetődik az a kérdés, vajon nem kellene-e intézkedéseket foganatosítani a népesség szaporodási trendjének módosítása céljából azért, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés meggyorsuljon; és ha igen, milyen intézkedések volnának a legmegfelelőbbek és leghatékonyabbak az adott ország feltételei mellett.

Az e kérdések tárgyában hozandó, jól megalapozott döntések szükségessé teszik az egyes országok folyamatos demográfiai helyzetének ismeretét, annak valószínű változásait az előrelátható jövőben; e változások kapcsolatát a tőkeszükséglettel, a foglalkoztatottsággal, a mezőgazdasági és ipari fejlődéssel, az élelmiszerszükséglettel és ellátással, az iskoláztatással, a lakáshelyzettel és az egyéb fogyasztási szükségletekkel, valamint azokkal a tényezőkkel, amelyek befolyásolják a termékenységet, halandóságot, a vándorlást, a népesség szaporodását és összetételét. Ezek a kérdések fognak szerepelni a

[1] A római Népességi Világkongresszusról viszonylag bő ismertetés található a *Demográfia* 1959. évi 2—3. számában (316—318. p.) és a *Statisztikai Szemle* 1954. évi 11. számában (892—913. p.) Megemlítjük, hogy a Nemzetközi Népességtudományi Unió, mely kétévenként tartja üléseit és a második világháború óta Bécsben (1959. augusztus 28 és szeptember 4 között), New Yorkban (1961. szeptember 11—16 között) és Ottawában (1963. augusztus 21—29 között) rendezett kongresszust, a Népességi Világkongresszus évében nem tart külön ülést, hanem közreműködik a Világkongresszus megszervezésében.

Kongresszus által megvizsgálandó legfőbb témák közt. A születésszabályozási módszerek hatékonyságát és tervezését, valamint a népességi trendek összetételét is vizsgálni kívánják.

A Kongresszuson az alábbi témák megvitatására kerül sor (12 plenáris ülésen, valamint 12 vitacsoport ülésen):

A. *Plenáris ülések*

A. 1. *Termékenység*

(*a*) A termékenység színvonala és trendjei
(*b*) Gazdasági és társadalmi tényezők hatása a termékenységre, különös tekintettel a fejlődő országok gazdasági és társadalmi fejlődésének hatásaira.
(*c*) A termékenység befolyásolását célzó rendszabályok hatékonysága.

A. 2. *Halandóság*

(*a*) A halandóság színvonala és trendjei, valamint ezek kapcsolata a kor- és nemspecifikus halálozási arányszámokkal.
(*b*) A közegészségügyi intézkedések és a gazdasági és társadalmi tényezők hatása a halandóságra, különös tekintettel a fejlődő országok gazdasági és társadalmi fejlődésének hatásaira
(*c*) A csökkenő halandóság és a javuló egészségi feltételek gazdasági és társadalmi hatásai.

A. 3. *Belföldi vándorlás* (különös tekintettel a falu-város közötti vándormozgalmakra).

(*a*) A falusi és városi körzetek közti vándorlás volumene és iránya, valamint ennek viszonya a falusi és városi körzetek természetes népszaporodásához.
(*b*) A falu-város közti vándorlást befolyásoló tényezők, különös tekintettel a fejlődő országok falusi és városi körzeteiben a gazdasági és társadalmi feltételek hatására.
(*c*) A falusi és városi vándorlók ismérvei és vándormozgalmuk hatása a falusi és városi körzetek népességének összetételére.
(*d*) A belföldi vándorlások egyéb aspektusai.

A. 4. *A jövőbeni demográfiai fejlődés és perspektívák*

(*a*) A termékenység, halandóság és természetes szaporodás irányának jövőbeni hatásai
(*b*) A nemzetközi és belföldi vándorlás irányának jövőbeni hatásai.
(*c*) A jövőbeni népesség előreszámítása, lehetőségek és hibahatárok.
(*d*) A városi és falusi népesség jövőbeni növekedésének hatásai.
(*e*) A népességösszetétel jövőbeni változásainak hatásai.

A. 5. *A munkaerő-helyzet és foglalkoztatottság demográfiai szempontjai*

(*a*) A gazdasági tevékenységekben való részvétel és az eltartottsági arányok demográfiai trendjei, valamint az ezekre ható tényezők.
(*b*) A munkaerő- és foglalkoztatottsági politika demográfiai megfontolásai.
(*c*) A munkanélküliség és az alacsony foglalkoztatottság problémájának demográfiai szempontjai.

A. 6. *A képzettség emelésének demográfiai szempontjai*

(*a*) Az oktatás-nevelés körülményeit és szolgáltatását befolyásoló demográfiai tényezők.
(*b*) A képzettség emelésének hatása a termékenység, a halandóság és a belföldi vándorlás trendjére.
(*c*) A nevelés-fejlesztés koordinált tervének demográfiai megfontolása.
(*d*) A képzett munkaerő iránti szükséglet és elosztása a gazdasági és társadalmi fejlődéssel kapcsolatban.

A. 7. *A mezőgazdasági fejlesztés és az élelmiszerellátás demográfiai szempontjai*

(*a*) Az élelmiszerszükséglet nagyságát, megoszlását és a termelést befolyásoló demográfiai tényezők.
(*b*) A gazdasági fejlődés, a mezőgazdasági termelékenység és a demográfiai tényezők kölcsönhatása.
(*c*) Népesség és a mezőgazdasági erőforrások.

A. 8. *A városfejlesztés és a lakásépítés demográfiai szempontjai*

(*a*) A városiasodás, az iparosítás és a mezőgazdasági fejlődés kölcsönhatásai.
(*b*) A lakásszükségletet befolyásoló demográfiai tényezők.
(*c*) A városfejlesztés szükségleteit — a lakásépítkezés kivételével — befolyásoló demográfiai tényezők (közszolgáltatások, szociális intézmények, városi foglalkoztatási lehetőségek stb.)
(*d*) A városfejlesztési és lakásépítési tervek hatásai a város-falu közötti vándorlásra és a városi népességszám emelkedésére.
(*e*) A városfejlesztési és lakásépítési politika demográfiai vizsgálata és kapcsolata a gazdasági és társadalmi fejlődésre vonatkozó állami intézkedésekkel.

A. 9. *A megtakarítások, a beruházások, a technológiai fejlődés és az iparosodás demográfiai aspektusai*

(*a*) A tőkeszükségletet, a megtakarítások mértékét, az iparosodást és a gazdasági élet rugalmasságát befolyásoló demográfiai tényezők.
(*b*) Demográfiai vizsgálódások a beruházások és a technológiai fejlődés stratégiájával kapcsolatban.

A. 10. *A gazdasági fejlődés demográfiai szempontjai*

(*a*) A népességfejlődés arányának és a népesség összetételének hatása az egy főre jutó termelésre és a gazdasági fejlődés lehetőségeire egyes országok gazdasági és demográfiai körülményei közt.

(*b*) Azon erőfeszítésekkel kapcsolatos problémák, amelyek arra irányulnak, hogy leküzdjék a gazdasági fejlődés célkitűzéseit gátló demográfiai akadályokat; intézményes és szervezeti tényezők; az ilyen erőfeszítések sikeres lehetőségei egyes országok adott viszonyai között.

A. 11.\ *A tematikus ülések főbb eredményeinek összefoglalása és vitája* (két ülés). Ezen a két ülésen
A. 12./ mérlegelik majd mind a vitacsoport-ülések, mind a plenáris ülések eredményeit.

B. *Vitacsoport ülések*

B. 1. *Termékenységi tényezők és módszerek olyan területeken, ahol a termékenység viszonylag magas*
(a) Differenciális termékenység különös tekintettel a jelenlegi és a jövőbeni várható termékenységi renddel való kapcsolatára.
(*b*) Házassági és családsémák és kapcsolatuk a termékenységgel.
(*c*) A termékenység iránti magatartás és indíték, valamint a termékenység-szabályozás ismerete és módszereinek gyakorlata.

B. 2. *Termékenységi tényezők és módszerek olyan területeken, ahol a termékenység viszonylag alacsony*
(*a*) Differenciális termékenység különös tekintettel a jelenlegi és jövőbeni várható termékenységi trenddel való kapcsolatára.
(*b*) Házassági és családsémák és kapcsolatuk a termékenységgel.
(*c*) A termékenység iránti magatartás és indíték, valamint a születésszabályozás ismerete és módszereinek gyakorlata.

B. 3. *Halandóság, morbiditás és halálokok*
(*a*) Haláloki sémák és kapcsolatuk a halandóság színvonalával és irányával.
(*b*) A morbiditás és iránya, valamint kapcsolata a halandóság színvonalával és irányával.

B. 4. *A népesség száma és nemek, ill. korszerinri összetételének előreszámítása*
(*a*) A népesség száma és nemek, ill. korszerinti összetétele előreszámításának módszerei és problémái.
(*b*) A népességszám előreszámítására irányuló erőfeszítések sikere az 1950-es években és a hibaforrások.
(*c*) A népességszám előreszámítása és a nemek, ill. kor szerinti előreszámítás bázisának tökéletesítéséhez szükséges adatok és vizsgálatok típusai.

B. 5. *Városi és falusi népesség, a gazdaságilag aktív népesség, a háztartások és családok előreszámítása*
Megfontolás tárgyává kell tenni valamennyi előreszámítástípus módszereit és problémáit, valamint az adat-típusokat és tanulmányokat az előreszámítások bázisának tökéletesítése céljából.

B. 6. *Demográfiai alapadatok megszerzésének módszerei ott, ahol a népszámlálási és népmozgalmi nyilvántartási rendszerek hiányosak vagy hibásak*
(*a*) Nem hagyományos módszerek a születési, halálozási adatok és egyéb demográfiai alapadatok megszerzésére (háztartási képviseleti felvételek, „népességszám továbbvezetés" számítások, képviseleti nyilvántartási terv).
(*b*) Népszámlálási adatok használatának módszerei a termékenység és halandóság mérésére.
(*c*) Módszerek a népesség korösszetételi adatainak megszerzésére, ahol az összeirt személyek nem tudnak pontos adatokat adni életkorukról.
(*d*) A születésekre, halálozásokra és a népesség korösszetételére vonatkozó hibás adatok értékelésének és helyesbítésének problémái és módszerei.

B. 7. *Újabb fejlődés a népesség szaporodása és összetétele, valamint viszonyuk tényezőinek mérési és elemzési módszereiben és elméletében*
A megfontolandó példák az újabb fejlődés fokozatainál a halandóságra és a termékenységre vonatkozó tanulmányokban a faktorális elemzés alkalmazásai, valamint az egyének termékenységi, halálozási és vándorlási magatartásával kapcsolatos előreszámítási módszerek.

B. 8. *A demográfiai kutatás és képzés előmozdításának problémái a fejlődő országokban*
(*a*) Személyzet toborzása és oktatása demográfiai kutatásra és képzésre.
(*b*) A demográfiai kutatás és képzés intézményesítése.
(*c*) Nemzetközi együttműködés a demográfiai kutatás és képzés területén.

B. 9. *Nemzetközi vándorlás mint a fejlődő országok gazdasági és népességi problémái megoldása elősegítésének egyik módja*
(*a*) A be- és kivándorlás lehetséges következményei a népesség száma és szaporodása szempontjából.
(*b*) A bevándoroltak anyagi segítségének szerepe a bevándorlási országok gazdaságában.
(*c*) A bevándorlás mint a szükséges szakmai ismeretek megszerzésének és a gazdasági és társadalmi előrehaladás serkentésének eszköze.
(*d*) A bevándorlók felszívódásának költségei.

B. 10. *Népesség és természetes erőforrások*
(*a*) Energia erőforrások.
(*b*) Nem fűtőanyag ásványok és létesíthető erőforrások.
(*c*) Az erőforrások felhasználási és kereskedelmi problémái.

B. 11. *A gazdaságilag aktív népesség, a foglalkoztatottság, a munkanélküliség és az elégtelen foglalkoztatottság meghatározása és mérése*

B. 12. *Népességi genetika*

IRODALOM

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

POPULATION STUDIES

a Londoni Közgazdasági Főiskola Népességkutató Bizottságának folyóirata

Vol. XVII. No. 3. (1964.)

A folyóirat e száma a városi közegészségügy kérdéseivel foglalkozik: a közölt nyolc tanulmány közül hétnek ez a témája.

FERGUSON, T.: Public Health in Britain in the Climate of the Nineteenth Century. (A közegészségügy Nagy-Britanniában a XIX. században.) 213—224. p.

A XIX. század az ellentmondások időszaka; különösen a harmadik negyedét általában úgy tekintik, mint egy korábban soha nem látott fellendülés korszakát, ugyanakkor tetőfokát érte el a halandóság és a nyomor. A hatékony közigazgatási szervezet hiánya rányomta bélyegét a közegészségügyre is. Ennek tükrében foglalkozik a szerző többek között a kórházi helyzettel, a járványokkal, népbetegségekkel, a gyermekhalandósággal, a közélelmezési viszonyokkal, a közműellátottsággal és a lakáskörülményekkel.

BENJAMIN, B.: The Urban Background to Public Health Changes in England and Wales, 1900—50. (A közegészségügyi viszonyok változásának városi háttere Angliában és Walesben, 1900—50.) 225—248. p.

A tanulmány — az előző folytatásaként — a XX. század első fele városi egészségügyi viszonyainak alakulásáról ad képet, összehasonlítva a falusi helyzettel. A közegészségügyi fejlődés ez időszakának jellemzője a városok törekvése, hogy végleg megszabaduljanak a piszoktól, szennytől, nyomortól, járványoktól, és hogy lakosaik részére jobb lakásviszonyokat, iskolákat, kórházakat, megfelelő orvosi ellátást biztosítsanak. Az elért eredményekben — az egészségügyi intézmények megteremtése mellett — jelentős szerepe volt az iskolázottsági színvonal állandó emelkedésének és az életkörülmények tartós javulásának.

DALEY, A. and BENJAMIN, B.: London as a Case Study. (London, mint egy esettanulmány.) 249—262. p.

London a klasszikus példája, hogy a lakosság rohamos növekedése milyen, szinte félelmetes közegészségügyi problémákat vet fel és hogy milyen óriási szervezetet igényel az ezzel kapcsolatos nehézségek leküzdése. A tanulmány az általános igazgatási szervezet kialakulásáról adott ismertetéssel párhuzamosan mutatja be közegészségügy legfontosabb tényezőinek és szervezetének fejlődését a legutóbbi másfél évszázad folyamán.

GLASS, D. V.: Some Indicators of Differences between Urban and Rural mortality in England and Wales and Scotland. (A városi és falusi halandóság közötti különbségek néhány mutatója Angliában és Walesben és Skóciában.) 263—267. p.

A várható élettartamra vonatkozó hivatalos statisztikák alapján kísérli meg a tanulmány számbavenni a városi és falusi halandóság különbségeiben a XIX. század közepe óta bekövetkezett változásokat. A különbségek mértéke és okai jelentősen megváltoztak és jelenleg a nagyvárosok lakosságának a várható élettartama az általagosnál magasabb.

MCKEOWN, T.: The Next Forty Years in Public Health. (A közegészségügy a következő negyven évben.) 269—292. p.

A halandóság és a megbetegedések irányzatának vizsgálata alapján feltételezhető, hogy a XX. század második felének egészségügyi problémái közül előreláthatóan a születést megelőző endogén okokból eredő halálozások és veleszületett fejlődési hibák, az elme- és idegbetegségek és az öregséggel járó betegségek lesznek a legjelentősebbek. Érdekes kérdés, hogy milyen fejlődés lenne várható az örökletes tulajdonságok szabályozhatóságától és hogy ilyen szabályozás lehetséges-e vagy egyáltalán kívánatos-e. Lényegesen nagyobb szerepet kell a jövőben biztosítani a környezeti hatások és tényezők figyelembevételének. Alapos változásnak kell bekövetkeznie az egészségügyi szervezet felépítésében is. Szorosabbra kell fűzni a kapcsolatot a megelőző és a gyógyító szervek között; meg kell erősíteni az otthoni orvosi ellátást.

JOHNSON, G.: Health Conditions in Rural and Urban Areas of Developing Countries. (A fejlődő országok falusi és városi területeinek egészségügyi viszonyai.) 293—309. p.

A hiányos és rossz adatok alig teszik lehetővé a gazdaságilag elmaradott országok egészségügyi helyzetének falu-város szerinti vizsgálatát. Az egészségügy demográfiai mutatói, különösen a csecsemőhalandóság és a várható átlagos élettartam falu és város szerinti különbségei általában nem mutatnak szisztematikus eltérést ezekben az országokban. A falu és a város egészségügyi szervekkel való ellátottságának a különbségei sem jellemzik minden esetben az egészségügy tényleges helyzetében nyilvánvalóan fennálló különbségeket. Leginkább még a táplálkozási színvonal, a lakáskörülmények, a vízellátás és néhány más közvetett tényező számbavétele alkalmas bizonyos mértékben az egészségügyi helyzet különbségeinek a megállapítására.

MACKINTOSH, J.M.: The Relevance of Western Experience to the Needs of Cities in Developing Countries. (A nyugati tapasztalatok jelentősége a fejlődő országok városi igényeinek a kielégítésében.) 311—320. p.

Kétségtelen, hogy a fejlődő országok körülményei lényegesen különböznek a XIX. század folyamán iparosodó Nyugat viszonyaitól. Mégis a nyugati tapasztalatok hasznosan alkalmazhatók a mai fejlődő társadalmak egészségügyi helyzetének a megjavításához, figyelembe véve a vízellátást és a lakáshelyzetet is. Mindennek előfeltétele a jogi szabályozás, hatékony igazgatási szervezet és nem utolsó sorban megfelelő műveltségi színvonal elérése. Értékesíteni kell a tapasztalatokat a rohamosan növekvő városok optimális nagyságának és meghatározásához is.

SHEPS, M.C. and PERRIN, E.B.: The Distribution of Birth Intervals under a Class of Stohastic Fertility Models. (A születési intervallumok eloszlása a sztohasztikus termékenységi modellek egy osztályában.) 321—331. p.

A reprodukciós folyamatok modellizálásának továbbfejlesztését jelenti a születési intervallumok eloszlásának figyelembevétele. Minden terhesség, — a terhesség tartamától függő adott valószínűséggel — vetéléssel, halvaszületéssel vagy élveszületéssel végződik. Minden terhességet egy születés utáni fiziológiai sterilitás időszaka követ, amelynek hossza a terhesség említett kimeneteleitől függ. Ezután ismét bekövetkezik a nem terhes termékeny állapot. A terhesség és a szülés utáni fiziológiai sterilitás tartama valószínűségi változónak tekinthető, amelynek eloszlása a következő állapottól, valamint az adott állapottól függ. Az összefüggés *Markov* folyamatok formájában írható le. A születési intervallum átlagos hossza és szóródása függ a magzati halálozástól is. Numerikus példákkal igazolható azonban, hogy az eredmények a magzati halálozás gyakoriságára vonatkozó megbízható adatok hiányában is használhatók.

T. J.

POPULATION

a Francia Demográfiai Intézet folyóirata

1964. No. 1.

GUELAUD-LERIDON, F.: Perspectives sur la population active française par qualification en 1975. (Franciaország gazdaságilag aktív népessége szakképzettség szerinti megoszlásának 1975-ig várható alakulása.) 9—29. p.

Nino Novacco, Gino Martinoli, Michel Vermot-Gauchy és *Jean Fourastié* a közelmúltban megjelent hasonló tárgyú tanulmányai után szerző — elsősorban az utóbbi szerzőhöz kapcsolódva — tizenöt iparág és hat szolgáltató ág gazdaságilag aktív népességének szakképzettség és (az iskolalátogatással eltöltött évek számával mért) iskolai végzettség szerinti megoszlásának 1975-ig várható alakulását vázolja fel az 1952—1961 között megfigyelt tendenciák extrapolásán alapuló, kétféle hipotézissel számoló ún. grafikus módszerrel. A „lassú fejlődés" hipotézisének teljesülése esetén a vezető beosztásuak aránya az 1961. évi 7,5%-ról 1975-ig 11%-ra, a technikusoké és művezetőké pedig 8,5%-ról 9,4%-ra nőne, a munkásoké ugyanekkor 54,8%-ról 45%-ra csökkenne. A megvalósulás szempontjából több esellyel bíró „gyors fejlődés" hipotézisének teljesülése esetén a megfelelő 1975. évi arányszámok 14,2, 10,4 és 43%-ot tennének ki. A legmagasabb iskolai végzettségűek arányának növekedése és a legalacsonyabbal bírók arányának csökkentése még jelentősebb eltérést mutat az alkalmazott hipotézistől függően. Szerző hangsúlyozza a fogyasztás, termelés, a technikai haladás stb. fejlődésével is számoló ún. analitikus módszer alkalmazásának kívánatosságát is, amitől elsősorban a rendelkezésre álló statisztikai információk hiányossága miatt kellett egyelőre eltekintenie.

COLAS, R.: Le problème de l'eau. (A vízellátás problémája.) 31—54. p.

Szerző az egykori vízbőség — a népességfejlődéssel is összefüggő — fokozatos megszünésének elemzése után számbaveszi földünknek az óceánok, tengerek, északi sarki jégtömbök, folyók, tavak, talajvizek, csapadék stb. formájában rendelkezésre álló vízkészletét, a vízfogyasztás, ill. — felhasználás különböző területeit és megállapítja, hogy a jelenleg csak helyenként tapasztalható vízellátási nehézségek kb. a jövő évszázad közepétől kezdve válhatnak világviszonylatban is aktuálissá. Ezzel kapcsolatban lesznek egyre fontosabbá a vízkészletek hatékonyabb kihasználásának, a használt víz regenerálásának, a víz szállításának stb. problémái is, melyeket a szerző szintén behatóan elemez.

VIMONT, C., BAUDOT, J.: Les causes d'inaptitude au service militaire. (A katonai szolgálatra való alkalmatlanság okai.) 55—78. p.

Szerzők az 1955—1963. években sorozásra került kilenc évjárat szolgálathalasztásban részesített, ill. véglegesen szolgálatképtelennek nyilvánított fiataljainak megoszlását vizsgálják a halasztás, ill. kizárás hét oka szerint, területi részletezésben. Tanulmányuk végén felvetik az érintett fiatalok további életútja longitudinális vizsgálatának gondolatát is családi és szociális beilleszkedési nehézségeik felmérése céljából.

SRB, V., KUČERA, M., VYSUŠILOVA, D.: Une enquête sur la prévention des naissances et le plan familial en Tchécoslovaquie. (Születésszabályozási és családtervezési adatfelvétel Csehszlovákiában.) 79—94. p.

A tanulmány a címben jelzett, 1958—1959-ben végrehajtott, 3191 házas nőre kiterjedő reprezentatív adatfelvétel módszertani jellemzőit, kérdőívét és főbb eredményeit írja le és elemzi.

TABAH, L.: Plan de recherche de sept enquêtes comparatives sur la fécondité en Amérique-latine. (Hét latin-amerikai összehasonlító termékenységi adatfelvétel kutatási terve.) 95—126. p.

A népesség növekedésének üteme a latin-amerikai országokban átlagosan kétszeresen-háromszorosan múlja felül az európai országok egykori maximális-

és több mint ötszörösen jelenlegi — növekedési ütemét. E jelenségnek a gazdasági és társadalmi fejlődésre gyakorolt kedvezőtlen hatása a latin-amerikai országokban is egyre népszerűbbé teszi a születéssmegelőzés gondolatát. A tanulmány a Bogotában, Buenos-Airesben, Caracasban, Mexikóban, Panamában, Rio de Janeiróban, San Joséban a Latin-amerikai Demográfiai Kutató Központ irányításával 1963-ban — elsősorban ezzel a céllal — lebonyolított termékenységi ankétok megszervezését, célkitűzéseit, metodikai vonatkozásait, hipotéziseit és kérdőívét mutatja be a kérdéskör figyelemre méltó bibliográfiájával kiegészítve.

I.N.E.D.: Alcool, alcoolisme, alcoolisation, tome II. Présentation d'un cahier de l'I.N.E.D. (Alkohol, alkoholizmus, alkoholizálás, II. kötet. Az I.N.E.D. egy kiadványának a bemutatása.) 127—132. p.

A kiadvány az 1956-ban *S. Ledermann* által kiadott első kötet folytatásaként a nagyarányú franciaországi alkoholfogyasztásnak a felnőtt férfiaknak a nőkénél és a nagyjából azonos gazdasági fejlettségi nívón álló országok felnőtt férfinépességénél is némi csökkenés után újra szembetűnően kedvezőtlenebb korspecifikus halálozási arányszámaival, a különböző betegségekkel (elsősorban a tuberkolózissal, a rákkal és az elmebetegségekkel) és számos egyéb jelenséggel való összefüggését vizsgálja és felvázolja az alkoholizmussal kapcsolatos további kutatások főbb irányait is.

V. E.

THE MILBANK MEMORIAL FUND QUARTERLY

a Milbank alapítvány folyóirata

1964. No. 1.

ALARCÓN, D., ARREAZA GUZMÁN, A., CIBOTTI, R. és mások: *Health, Manpower and Medical Education in Latin America.* (Az egészségügyi munkaerő és orvosképzés Latin-Amerikában.) 11—66. p.

A Milbank alapítvány és a Pánamerikai Egészségügyi Szervezet szeptember 30-án konferenciát tartott a latin-amerikai országok egészségügyi munkaerő szükségleteiről és orvosképzéséről. E problémák szorosan összekapcsolódnak a gazdasági és társadalmi fejlesztési programokkal. A közgazdaságnak egészséges munkaerőre van szüksége a gazdasági tervek végrehajtásához, viszont a közegészségügyi program megvalósításához utakat kell építeni, megfelelő közlekedési rendszert kell létrehozni, ivóvízre, lakásokra, megfelelő közoktatásra, általában az életszínvonal emelésére van szükség.

Az egészségügyi munkaerő szükséglet felmérésére több módszert alkalmaztak, éspedig vizsgálták a következőket:

— az orvosok és a népesség, illetve az orvosok és a páciensek arányát,
— az egy orvos által időegység alatt megvizsgált betegek számát,
— az egy betegre időegység alatt eső orvosi kezelések számát,
— a nemzeti jövedelem és az egészségügyi fogyasztási kiadások alakulását, mint az orvosszükséglet jelzőszámait,
— a megelőzhető betegségek arányát,
— a betöltetlen orvosi állásokat,
— az egészségügyi dolgozók funkcióit és felhasználását.

Foglalkoztak az orvosképző intézményekre vonatkozó adatgyűjtések irányelveivel és az orvosképzés átalakulásával.

HORWITZ, A.: The Positive and Negative of Health Care in Latin America. (Az egészségügyi ellátás pozitívumai és negatívumai Latin-Amerikában.) 67—81. p.

Bár vannak, akik azt állítják, hogy a latin-amerikai országokban — és ugyanígy a többi gazdaságilag gyengén fejlett országokban — az egészségügyi fejlődés megelőzte a gazdasági fejlődést, és ez vezetett a gazdasági fejlődést hátráltató „népesedési robbanáshoz", tény, hogy az egészségügyi ellátás a latin-amerikai országokban a népességnek csak kb. 50—70%-ára, általában

a sűrűn lakott területekre terjed ki. A csecsemőhalandóság és a fiatal gyermekek halandósága még igen nagy. Mindez mutatja, hogy nagy egészségügyi beruházásokra van szükség. Hiány van egészségügyi dolgozókban és egészségügyi felszerelésekben.

MACDONALD, J. S., MACDONALD, L. D.: Chain Migration, Ethnic Neighborhood Formation and Social Networks. (A láncvándorlás, az etnikai szomszédsági közösségek kialakulása és a társadalmi hálózatok.) 82—97. p.

A vándorlások egyszerű regisztrálásán túlmenően érdemes megvizsgálni azok szociológiai hátterét. Az európai és észak-amerikai vándorlásokra vonatkozóan rendelkezésre álló gazdag történeti anyagot azonban eddig nem tanulmányozták kellőképpen.

A szervezés szempontjából kétféle vándorlást különböztethetünk meg: 1. a személytelenül megszervezett vándorlást, ilyen volt például az Angliából a domíniumokra és a gyarmatokra irányuló, hivatalosan szervezett vándorlás, vagy a Nemzetközi Menekültügyi Szervezet letelepítési akciói; 2. a láncvándorlást, amely a régebbi vándorlókkal való személyes kapcsolatokon alapul.

Az utóbbi csoportba sorolhatjuk például a délolaszországból az első világháború előtt az Egyesült Államokba irányuló vándorlást. Ezeket az olasz vándorlókat személyes kapcsolatok kötötték össze, segítették a vándorlásban, a munkahely keresésében, a letelepedésben. Így az egyes délolasz városokból kivándorlók általában egyetlen amerikai városban telepedtek le. Amerikában a *padrone*-k („főnökök"), a régebben bevándorolt olaszok segítették átutazni és munkába állni az olaszországi lakóhelyükről jövő új bevándorlókat, hogy azután ki is zsákmányolhassák őket. A bevándorlók egy része később visszatért Olaszországba, másik részük viszont később áthozatta családját is Amerikába.

A. R.

POPULATION INDEX

a Princetoni Egyetem Népességkutató Intézetének folyóirata

1963. No. 4.

DAVIS, K.: Theory of Change and Response in Modern Demographic History. (A demográfiai magatartás és változásának elmélete a modern demográfia történetében.) 345—366. p.

A demográfiai magatartás változásának okait vizsgálva szerző arra a megállapításra jut, hogy — a szokásos nézetekkel ellentétben — azokat legkevésbé népi sajátosságokban, szokásokban vagy tradíciókban kell keresni. Mint legjellemzőbbet a termékenység általános csökkenését elemzi. Elsősorban Japán és három észak-európai állam (Dánia, Norvégia, Svédország) adatain mutatja be a születéskorlátozás különböző módjainak hatását a születések számának alakulására. Japánban viszonylag igen rövid időszak alatt ment végbe a házasságkötések elhalasztása, az abortusz, a fogamzásgátlás, a sterilizáció elterjedése, és — úgyszintén mint születéscsökkentő tényező — a nagyarányú kivándorlás. A bruttó reprodukciós arány az 1920. évi 2,7-ről 1959-ben 0,99-re csökkent. Hasonló mértékű változás az Egyesült Államokban 60 év alatt történt, és hosszabb, rövidebb idő alatt ugyanilyen változás ment végbe a nyugat-európai államokban is. A közös ok távolról sem a szegénységtől való menekülés, mert Japánban is, és a többi államban is a születéscsökkenés gazdasági fellendüléssel volt párhuzamos. A közös ható tényezőt a halálozás nagymértékű csökkenésében, ill. ennek következtében, a természetes szaporodás hosszantartó növekedésében kell keresni. Bármikor és bárhol, ha egy ország, népcsoport eljutott a fejlődésnek egy olyan fokára, hogy a halandóság jelentősen csökkenni kezdett, ezt gyorsan követte a korábbi demográfiai magatartás megváltozása és ahol ez később következett be, ott sokkal rövidebb idő alatt ment végbe. Nem kivétel e folyamat alól a mezőgazdasági népesség sem, annak ellenére, hogy demográfiai szokásaik megváltoztatása tekintetében sokkal merevebbek.

FREEDMAN, R., GOLDBERG, D., SLESINGER, D.: Current Fertility Expectations of Married Couples in the United States. (A házaspárok várható termékenysége az Egyesült Államokban.) 366—391. p.

A Michigani Egyetem Népességtudományi Központja által végzett folyamatos vizsgálat első eredményeit a folyóirat 1963. évi 1. száma közölte. Most az 1383 családra — amelyekben a feleség 18—39 éves — kiterjedő 1962. év vizsgálat végleges adatairól adnak részletes tájékoztatást, összehasonlítva az 1960. évi adatokkal, a „fehér" népességre vonatkozóan pedig 1955. évi adatokkal is. Ez utóbbiaknál 1955-höz viszonyítva a születések átlagos száma 2,1-ről 2,4-re emelkedett, a még kívánt átlagos gyermekszám 0,9-ről 0,8-ra csökkent. A már megszületett gyermekek átlagos számának a kívánt összes gyermekek átlagos számához viszonyított aránya 69%-ról 75%-ra emelkedett. 1962-ben négy család közül háromban a kívánt gyermekszám (beleértve a már megszületetteket is) 2—4 volt. A nagyobb — 5 vagy több gyermeket óhajtó — családok arányának növekedésére mutató irányzat nem tapasztalható. A gyermeket nem kívánó családok aránya 1955-höz viszonyítva némileg csökkent, 1960-hoz viszonyítva változatlan.

A tanulmány a „fehér" népességre vonatkozóan részletes elemzést ad a feleség kora, a házasság tartama, a férj és a feleség iskolai végzettsége, a család jövedelme, a feleségnek a házasságkötés időpontja óta munkában eltöltött ideje, a férjnek vagy a feleségnek a mezőgazdasághoz való kapcsolata és a feleség vallása és templomlátogatása szerint.

A tanulmányt egy a férj és a feleség válaszadásai közötti különbségeket bemutató és egy módszertani kérdésekkel foglalkozó függelék egészíti ki.

1964. No. 1

TAEUBER, IRENE B. and TAEUBER, CONRAD: The Great Concentarion: SMSA's from Boston to Washington.* (A nagy koncentráció: a Standard Nagyvárosi Statisztikai Területek Bostontól Washingtonig.) 3—29. p.

Az Egyesült Államok XX. századi népesedési irányzatának egyik legjellemzőbb vonása a nagyvárosi népesség állandó és nagymértékű emelkedése. Az Egyesült Államok nagyvárosi agglomerációi (az ún. SMS területek) 1960. évi területén a századfordulón az Egyesült Államok lakosságának 42%-a élt. 1960-ban ez az arány már 63% volt. A tanulmány a Bostontól Washingtonig húzódó, 33 egymással határos nagyvárosi területből álló, ún. „nagy koncentráció" demográfiai viszonyaival foglalkozik. 1960-ban ezen a területen 32 millió lakos — az Egyesült Államok lakosságának egyhatoda — tömörült.

Az elemzések legfőbb csoportosítási szempontja a fehér és nem fehér lakosság szerinti részletezés, továbbá a koncentráció felbontása városközpontokra és az azokon kívüli területekre. A tanulmány legrészletesebben a belső vándorlással foglalkozik; megállapítja, hogy a fehér lakosság növekvő arányban költözött a városközpontokból a külső területekre, a nem fehér lakosság pedig fokozódó mértékben a városközpontokba koncentrálódott. A vizsgálat kiterjed még a koncentráció lakosságának néhány foglalkozási, iskolázottsági és jövedelmi sajátosságára, a családi állapotra és a termékenységre.

T. J.

DEMOGRAFIE

a Csehszlovák Szocialista Köztársaság
Központi Állami Ellenőrzési és Statisztikai Hivatalának folyóirata

1964. No. 1.

KAZIMOUR, J.: Úloha demografie v plánovaném hospodářství. (A demográfia feladata a tervgazdálkodásban.) 1—9. p.

A *Demografie* megjelenésének ötödik évfordulója alkalmából íródott cikk a népességtudomány tárgykörének és felhasználási területeinek bemutatásán kívül elsősorban a demográfusok legaktuálisabb feladatairól szól. Ezek

* Standard Metropolitan Statiscial Areas.

közé sorolható az ifjúság és a társadalmi fejlődés kapcsolatának a problémája, a népesség osztályösszetétele változásának a vizsgálata, a család- és háztartástípusok vizsgálata, a lakásépítési és munkaerő-politika előreszámításokkal való megalapozása, a vándorlások értékelése, az aktív öregség problematikájának vizsgálata stb.

JUREČEK, Zd.: Obsazení bytů v Československu. (A lakások kihasználtsága Csehszlovákiában.) 10—20. p.

Szerző az 1961. március 1-én megtartott népszámlálás adatainak felhasználásával a lakások kihasználtságának három alapvető mutatóját vizsgálja: a népszámlálási háztartás átlagos nagyságát, a közös lakásban élő háztartások arányát és az egy lakásban élő személyek számát (a lakások különféle jellemzői szerinti csoportosításokban). Tizenegy táblázatban összefoglalt adataiból a cseh- és szlovák területek, a város és a falu, a régi és újonnan épített lakások közötti és több egyéb vonatkozásbeli különbség alakulása is kitapintható.

CHOC, P.: Osídlení Čech před účastí cizích kolonistů (Dokončení). (Csehország az idegenek betelepülése előtt. Befejezés.) 21—28. p.

A tanulmány ezen ötödik folytatása és egyben befejezése újabb adatokat és összefoglaló áttekintést közöl Csehország településtörténetének régmúlt korszakairól.

RŮŽIČKA, L., MÜLLER, Č.: Úmrtnost na zhoubné nádory podle lokalizace. (A rosszindulatú daganatok lokalizációja szerinti halandóság.) 29—33. p.

Szerzők ez irányú korábbi vizsgálataik folytatásaként kimutatják az emésztőrendszer rosszindulatú daganataira visszavezethető halandóságnak a férfi és a női népesség esetében egyaránt tapasztalható csökkenését. Bár e csökkenés okai egyelőre nem tisztázottak, szerzők a korösszetétel és az „egyéb tényezők" szerepének a standardizálás módszerével való kimutatásával bekapcsolódnak az erről folyó vitába.

LAMSER, V.: Rodina a společnost. (A család és a társadalom.) 34—39. p.

A cikk a családnak mint társadalmi csoportnak a megkülönböztető sajátosságairól, fejlődésének egyes szakaszairól (a házasságkötés előtti szakasz, a gyermektelen házaspár, a teljes család, a gyermekek kiválása miatti „törés" szakasza, a házasfelek egyikének halála, ill. válás miatti megszűnés szakasza), a társadalmi változások által előidézett hatásokról és a társadalomtudományoknak a családvizsgálattal kapcsolatos feladatairól nyújt áttekintést.

ZAREMBA, Z.: Žena ve společnosti a v rodině. (A nő helyzete a társadalomban és a családban.) 40—47. p.

Szerző az 1961 novemberében Lengyelországban, a dolgozó nők körében lebonyolított vizsgálat kérdőívét, főbb jellemzőit és eredményeit mutatja be. Ennek során kitér a megkérdezettek kor, településtípusok, népgazdasági áganként megoszlás, gyerekszám, a munkahelyen és a háztartásban végzett munka, a gyerekek utáni vágy, a lakás- és egészségügyi körülmények, a politikai és kulturális tevékenység, időbeosztás stb. szerinti jellemzésére.

MUSIL, J.: Nové vztahy mezi plodností a životní úrovní? (Újak a termékenység és az életszínvonal közötti kapcsolatok?) 48—50. p.

Szerző a differenciális termékenységgel kapcsolatos — a termékenység és életszínvonal között negatív korrelációt megállapító — hagyományos tételt revideálja elsősorban az életszínvonal szerinti termékenységi különbségek csökkenéséről, megszűnéséről, valamint a korreláció pozitívvá válásáról tanúskodó vizsgálatokra (ill. az ezekről szóló szakirodalmi publikációkra) hivatkozva. Csehszlovákiában — megítélése szerint — a termékenység és az életszínvonal közötti korreláció fokozatosan szintén pozitívvá fog átalakulni.

VOTRUBEC, Ct.: Studium urbanizace v rozvojových zemích. (A fejlődő országokban végbemenő urbanizálódási folyamat tanulmányozása.) 51—54. p.

A cikk az ENSZ-nek „A tudomány és a technika felhasználása a gyengén fejlett országok javára" elnevezésű konferenciája (United Nations Conference on the Application of Science and Technology for the Benefit of the Less Developed Areas. E/CONF. 39, Geneva 1963.) „Urbanization" bizottságának 1963. február 12-én Genfben megtartott tanácskozására 16 ország által benyújtott 26 referátumot értékeli és vonja le az azokból adódó főbb következtetéseket.

VUKOVICH, Gy.: Sociální mibilita snoubenců v Maďarsku. (A házasulók társadalmi mobilitása Magyarországon.) 55—60. p.

Szerző a homogámia és az asszociáció indexeinek módszertani megvilágítása után ezen indexek felhasználásával mutatja be és elemzi a főbb társadalmi csoportok házassági mobilitásának 1959—1960. évi magyarországi alakulását.

V. E.

STUDIA DEMOGRAFICZNE

a Lengyel Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának folyóirata

1963. No. 2.

ROSSET, E.: Małżeństwa w Polsce. (A házasságkötések alakulása Lengyelországban.) 3—32. p.

A második világháborút követő kompenzációs időszakban a házasságkötések aránya Lengyelországban igen magas (több mint 10‰) volt. Ezt a periódust az 1953. év zárja le, amikor a házasságkötések gyakorisága utoljára volt ilyen magas (10‰). Az 1954—1959. években a házasságkötések aránya még meghaladta a 9‰-ot, 1960-ban viszont már csupán 8,2‰-ot, 1961-ben pedig 7,9‰-ot tett ki. E jelentős csökkenés okaiként szerző az idősebb korosztályhoz tartozó házasuló jelöltek számának megfogyatkozását és a fiatalabb korosztályhoz tartozó házasuló jelöltek számának a második világháborút közvetlenül megelőző és a háború alatti évek alacsony születési arányszámából adódó süllyedését jelöli meg.

A cikk egybeveti a városi és falusi népesség, valamint Lengyelország egyes vajdaságai népességének házasságkötési arányszámait is és részletes nemzetközi összehasonlítást is tartalmaz.

KACPRZAK, M., ADAMOWICZOWA, St.: Zapobieganie zgonom niemowląt. (A csecsemőhalálozások megelőzése.) 33—44. p.

A halálozási arányszám évszázadunkra jellemző süllyedése elsősorban a csecsemő- és gyermekhalandóság nagyarányú csökkenésére vezethető vissza.

A csecsemőhalandóság alakulását elsősorban a fertőző betegségek elleni harc jelentős eredményei, a környezet egészségügyi feltételeinek javulása, az életkörülmények javulása, az egészségügyi rendszabályok propagálása befolyásolták kedvezően. A halandóság görbéje jelentős mértékben függ az ország társadalmi-gazdasági fejlődésétől, korrelációjuk szorossága azonban a gazdasági fejlettség bizonyos fokának elérése után jelentősen csökkenni kezd.

Az anya- és csecsemővédelem az egészségvédelmi szolgálat legfontosabb feladatai közé tartozik. A csecsemőhalandóság süllyedésében elsősorban nem a gyenge újszülöttek életbenmaradását, hanem az összes csecsemők egészségügyi körülményei általános javulásának kifejeződését kell látnunk.

ANIOŁ, F.: Skrócona metoda obliczania tablic wymieralności i potencjałów. (A halandósági táblák és a potenciálok kiszámításának rövidített módszere.) 45—66. p.

Szerző részletesen bemutatja a címben jelzett (Hans Wiesler-féle) módszert és összehasonlítja azt a szokásos számítási módszerekkel. Arra a következtetésre jut, hogy alkalmazása ötéves korcsoportok felhasználásával eléggé pontos eredményeket ad, s ezért gyakorlatilag is széleskörűen használható.

SZCZYPIORSKI, A.: Imigracja do Warszawy w XIX w. (Bevándorlások Varsóba a XIX. században.) 67—86. p.

Szerző Varsó lélekszáma múlt századbeli növekedésének a város iparának, közlekedésének, utainak stb. fejlődésével való kapcsolatát elemzi. A városfejlődés hasonlóan gyors üteme a XIX. században Európa más országaiban és az Amerikai Egyesült Államokban is megfigyelhető. Kimutatja, hogy Varsó lélekszámának növekedésében az időnként szünetelő természetes szaporodás csak jelentéktelen szerepet játszott, e jelenség majdnem kizárólagos közvetlen oka a nagyarányú bevándorlás volt.

A bevándorlók zöme az elszegényedő falvakból, kisvárosokból és külföldről költözött Varsóba gazdasági, szociális és biológiai okok hatására.

VIELROSE, E.: Osoby stuletnie w spisie ludności 1950 r. (Az 1950. évi népszámlálás során összeírt százévesek.) 87—92. p.

A népszámlálások alkalmával általában túl sok száz éves és idősebb személyt írnak össze, ami a tudatosan vagy nem tudatosan téves korbevallásokból ered. Az összeírt százévesek és idősebbek számának területi különbségei véletlen jellegűek, az egyes vajdaságokban élő százévesekre és idősebbekre vonatkozó népszámlálási adatok tehát megbízhatatlanok. Szerző számításai szerint a népszámlálások alkalmával mintegy kétszer annyi százéves és idősebb személyt írnak össze, mint ahány valóban él.

DĄBROWSKI, M.: Ludność Nigerii. (Nigéria lakossága.) 93—107. p.

A cikk Nigéria lakosságának a foglalkozási és a településtípusok szerinti megoszlást is magában foglaló demográfiai elemzésen kívül a törzsi, nyelvi és vallási tagozódás kérdéseire is kitér, és rövid történelmi visszapillantás formájában felvázolja az iskolai oktatás és népművelés fejlődését, ill. helyzetét is.

1963. No. 3.

ROSSET, E.: Wiek nowozeńców w Polsce. (A házasulók életkorának alakulása Lengyelországban.) 3—37. p.

A második világháború megelőző (1931—1932.) években Lengyelországban a házasuló férfiak átlagos életkora 26,3 a házasuló nőké pedig 23,4 év volt.

A háború után a házasulók életkora jelentősen csökkent. 1960-ban a férfiaké 25,4, a nőké 22,3 évet tett ki. E jelenség alapvető okaként szerző a munkanélküliség felszámolását, a munkaerőszükséglet jelentős megnövekedését jelöli meg.

A házasulók átlagos életkorának csökkenése különösen a városokban jelentős. A városi és falusi népesség között e téren fennálló különbségek majdnem teljesen nivellálódtak.

A cikk a házasulók életkorát a házasságkötést megelőző családi állapot szerinti bontásban is megvizsgálja és részletes (a városi és falusi népesség közti különbségekre is kiterjedő) elemzést ad a házasságkötéseknek a házasulók életkora szerinti összetételéről, valamint a házasságkötések és a házas (ill. férjezett) családi állapot korspecifikus gyakoriságairól is.

BILLIG, W.: Marks i Engels o problemach ludnościowych. (Marx és Engels a népesedési problémákról.) 39—54. p.

Szerző a tudományos szocializmus megalapítóinak a népesedési problémákkal kapcsolatos nézeteit, valamint az általuk feltárt és a marxizmus általános elméletével — a történelmi materializmussal — a társadalmi fejlődésnek, különösen a kapitalista társadalom fejlődésének a törvényeivel szorosan összefüggő népesedési törvényeket mutatja be és elemzi.

VIELROSE, E.: Empiryczne kryterium oceny tablic wymieralności. (A halandósági táblák értékelésének empirikus kritériuma.) 55—58. p.

Szerző e kritérium megállapítása során abból az összefüggésből indul ki, hogy a 0—14, 15—59, 60—ω korban továbbélő népességnek a halandósági

tábla stacionér népességen belüli hányadai összegezve az egységet eredményezik:

$$P(0—14) + P(15—59) + P(60—\omega) = 1$$

A P értékeket 73 halandósági tábla alapján kiszámította, majd a legkisebb négyzetek módszerével az a, b és c együtthatók olyan értékeit határozta meg, hogy azok a lehető legpontosabban kielégítsék az

$$\text{a } P(0—14) + bP(15—59) + \frac{c}{P(0—14)} = 1 \text{ egyenlőséget.}$$

Az együtthatók értékei: $a = 0{,}970$; $b = 0{,}755$; $c = 0{,}0727$, az utóbbi formula tehát ezen értékek behelyettesítésével:

$$0{,}970\ P(0—14) + 0{,}755\ P(15—59) + \frac{0{,}0727}{P(0—14)} = k$$

A k értéke némileg eltérhet az 1-től. „Jó" halandósági táblák esetében ez az eltérés jelentéktelen, „rosszak" esetében jelentős. Szerző ezen kritérium alapján végezte el számos külföldi halandósági tábla és a lengyel halandósági táblák értékelését, hangsúlyozva e kritérium empirikus, elméletileg megalapozatlan jellegét.

ZARZYCKA, Z.: Absencja a sytuacja rodzinna kobiet zatrudnionych w przemyśle. (Az iparban foglalkoztatott nők távolmaradásai és családi helyzete.) 59—80. p.

A tanulmány egy lodzi textilipari vállalat nődolgozói körében végrehajtott adatfelvétel eredményeiről számol be. Kimutatja, hogy a vizsgálatba bevont nők munkahelyükről való távolmaradásának gyakoriságát a kisgyermekek számának növekedése növeli, a gyermekek korának emelkedése pedig csökkenti.

ANIOŁ, F.: Skrócona metoda obliczania tablic wymieralości i potencjałów. (A halandósági táblák és a potenciálok kiszámításának rövidített módszere (alkalmazás).) 81—105. p.

Szerző e módszerrel a városi és a falusi férfi- és női népesség 1950/51. évi halandósági tábláit, valamint több teljes és részleges potenciálját (pl. gazdaságilag aktív és inaktív élettartamát) számítja ki és hasonlítja össze.

MIENICKI, H.: Struktura narodowościowa ludności Torunia w I połowie XIX w. (Toruny népességének nemzetiségi struktúrája a XIX. sz. első felében.) 107—118. p.

Szerző rekonstruálja Toruny városának 1825. és 1840. évi nemzetiségi összetételét (a lengyel, német és egyéb nemzetiségű lakosok számát) a lakosok vallására, kereszt- és családnevére, foglalkozására, gazdasági helyzetére, származására és a város kerületei szerint csoportosított lakóhelyére vonatkozó korabeli feljegyzések alapján.

V. E

KÖNYVEK

Emerging Techniques in Population Research. (Újabb módszerek a népesedési kutatásokban.) *Milbank Memorial Fund.* New York, 1963. 307 p.

A második világháború befejezése óta a demográfia területén is több változás történt, amelyek a módszerekkel szemben is újabb igényeket támasztottak. Az elmaradott országok népesedési viszonyaira alkalmazható módszerek keresése, a mintavételi eljárások egyre nagyobb jelentősége, a nagy tömegű adatok elektronikus gépi feldolgozásával kapcsolatos kérdések számos új módszertani problémát vetnek fel. Ezeknek a módszereknek a megvitatását tűzte ki céljául a Milbank Alapítvány 1962. évi konferenciájának egyik munkacsoportja. A kötet az üléseken megvitatott 15 tanulmányt tartalmazza. Az összegyűjtött anyag közrebocsátásával az Alapítvány értékes segítséget adott

a demográfia egyes területein alkalmazott, vagy alkalmazható — ha még nem is teljesen kikristályosodott — módszerek megismeréséhez.

Az ülések rendjének és tárgykörének megfelelően a kötet négy fő részből áll. Az első a termékenységgel általában, a második a tágabb értelemben vett családtervezéssel, a harmadik a halandósággal foglalkozó négy-négy tanulmányt közli. A negyedik fejezet az elektronikus gépek alkalmazásának jelentőségét tárgyaló három tanulmányt tartalmazza.

A. Campbell dolgozata („A modern termékenységi vizsgálatoknál alkalmazott fogalmak és módszerek".) részletesen tárgyalja a folyamatban levő, egymással összefüggő két amerikai termékenységi vizsgálat („Az amerikai családok növekedése" és „A családnövekedés Amerika nagyvárosi népességében".) tapasztalatait, különös tekintettel az interjuk alkalmával felteendő kérdések optimális összeállítására és megfogalmazására. *P. K. Whelpton* a kohorsz analízissel és a termékenység előrebecsléssel foglalkozik részben a már említett GAF vizsgálat alapján, részben a szerző által 1926 óta végzett népesség előreszámítások tapasztalatai alapján. „A demográfiai változások transzlációs modellje" c. tanulmányában *N. B. Ryder* a kohorszanalízis és az időszakanalízis közötti kölcsönös összefüggéseket elemzi. *C. V. Kiser, W. H. Grabill* és *J. Schachter* az Amerikai Közegészségügyi Szövetség kutatási programjának termékenységi vonatkozásait tárgyalják. Ismertetik az új megközelítés eredményeit tartalmazó monográfia tervezetet („Az APHA monográfia tervezete a termékenységről az 1960. évi cenzus időszakban").

A kívánt termékenység, a családnagyság és a családtervezés adatainak elemzési módszereivel foglalkozó tanulmányok közül *D. Goldberg* és *C. H. Coombs* dolgozata az ún. „szétosztási" elmélet alkalmazását mutatja be a kívánt gyermekek születése közötti intervallum pszichológiai tényezőinek vizsgálatában („A szétosztási elmélet néhány alkalmazása a termékenység analízisében".) *P. C. Sagi* és *C. F. Westoff* ugyancsak a pszichológia és a matematika eszközeit veszik igénybe a termékenység motivációinak elemzésében („A családnagyság szóródás néhány tényezőjének elkülönítése"). Bebizonyítják, — ami az Egyesült Államokban folyó termékenységi vizsgálatokból is kitűnt —, hogy a családnagyságban mutatkozó különbségeket jórészt, mintegy 50%-ban, nem tudatos szándékok, hanem véletlen körülmények okozzák. *R. G. Potter* és *C. Tietze* a termékenységi cikluson alapuló statisztikai modelljüket mutatják be („A ritmus módszer statisztikai modellje"). Az ovuláció-periódus *Oginó* és *Knaus* által megfogalmazott formulájából kiindulva, változó feltételezésekkel vizsgálják a modell hatékonyságát. *B. Berelson* az elmaradott országok családtervezési problémáival kapcsolatban a tájékoztatás és felvilágosítás jelentőségével foglalkozik („Tájékoztatás, a tájékoztatási módszerek vizsgálata és a családtervezés").

A halandósággal összefüggő újabb eljárások alkalmazásának egyik fontos területe, az elmaradott országok népesedési jellemzőinek becslése. Erre a célra igen alkalmas kiindulási alap az ún. „kvázi-stabil" kormegoszlás. *A. J. Coale* a módszer felhasználásának hibahatárait és a hibák csökkentésének néhány lehetőségét tárgyalja („Különböző demográfiai jellemzők becslése a kvázistabil kormegoszlás alapján"). *J. Bourgeois-Pichat* érdekes példán mutatja be a faktor analízis felhasználását a halandóság tanulmányozásában („A faktor analízis alkalmazása a halandóság tanulmányozásában"). Az Amerikai Közegészségügyi Szövetségnek az 1960. évi cenzushoz kapcsolódó monográfia programját, közelebbről a népmozgalmi és egészségügyi statisztikai analízis tervezetre vonatkozó részét, ismerteti *M. Spiegelman* („A népmozgalmi és egészségügyi statisztikai monográfia program megszervezése"). *E. M. Kitagawa* és *P. M. Hauser* az 1960. évi népszámlálást követő négy hónapban elhaltak halotti bizonyítványainak és népszámlálási lapjuknak párosításával vizsgálják a differenciális halandóságot („A halandóság szociális és gazdasági különbségeinek tanulmányozására alkalmazott módszer").

Az elektronikus gépek alkalmazásának a jelentőségét a népesedési kutatásokban a népszámláláshoz, az egészségügyi és népmozgalmi statisztikához és a vándorlási statisztikához kapcsolódva mutatják be. *H. G. Brunsman* a népszámlálási adatok táblázásának gyorsítási lehetőségeit, az adatok minőségének javítását, a mintavételi eljárások megbízhatóbbá tételét és a publikációk

bővítését tárgyalja („Az elektronikus gépek jelentősége a népszámlálási adatok felhasználói részére".) Az elektronikus gépek alkalmazása tág teret nyitott a különböző modellek legszélesebb körű változatainak konstruálására, elemzésére és alkalmasságuk kipróbálására. *D.O.Price* a vándorlási modellekkel kapcsolatban mutatja be ezeket a lehetőségeket („Az elektronikus gépek felhasználásának lehetőségei a vándorlásokkal kapcsolatos kutatásokban."). *F. E. Linder* és *W. R. Simmons* amellett, hogy az elektronikus gépek említett alkalmazási lehetőségeit dokumentálják az egészségügyi és népmozgalmi statisztikában, kitérve még a bizonylatok raktározására, különböző szimulációs modellek alkotására és egyéb alkalmazási lehetőségekre, felhívják a figyelmet az elektronikus gépek felhasználásával járó túlzások buktatóira is. („Az elektronikus gépek jelentősége az egészségügyi és népmozgalmi statisztikában").

T. J.

WESTOFF, C. F., POTTER, R. G., SAGI, P. C.: The Third Child. A Study in the Prediction of Fertility. (A harmadik gyermek. Tanulmány a termékenység előrelátásához.) Princeton University Press, Princeton, N. J., 1963. 293 p.

A princetoni — PFS-nek is nevezett (Princeton Fertility Study) — termékenységi vizsgálatok első szakaszának eredményeiről beszámoló, Family Growth in Metropolitan America (rövidítve: FGIMA) c. kötetet a *Demográfia* 1962. évi harmadik száma ismertette. Az 1963-ban megjelent új kötet a vizsgálatok második szakaszának eredményeit tartalmazza, s részben az említett kiadvány folytatásának tekinthető. (A könyv egyes részei például az elemzési módszerek ismerete nélkül, amelyeket a szerzők az előző kötetben közöltek, nem érthetők.)

A princetoni vállalkozás több tekintetben is példamutató. Elsősorban a vizsgálat kitűnő előkészítését, megtervezését, valamint szervezésének és végrehajtásának gondosságát emelhetjük ki. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen a munka végig a legjobb amerikai demográfusok támogatásával készült (az Irányító Bizottság elnöke: *F. W. Notestein*, tagjai: *Coale, Freedman, Hauser, Kirk, Kiser, Lorimer, Marquis, Osborn, Reed* és *Whelpton)*, s felhasználta a korábbi amerikai vizsgálatok (Indianapolis, GAF, Detroit Area Study) tapasztalatait, s az Irányító Bizottság tagjain kívül *Mishler, Campbell, Goldberg, Rider* és mások közvetlen segítségét (Mishler a FGIMA társszerzője volt, e kötetbe pedig Kiser írt egy fejezetet).

A vizsgálat képviseleti jellege ugyan nem volt új jelenség, viszont a minta megválasztása határozott és a termékenységi vizsgálatok területén előremutató célkitűzésekre utalt. Az 1957. évi vizsgálatba ugyanis 1165 olyan reprezentatív módon kiválasztott nőt vontak be, akiknek fél évvel előbb született a második gyermeke, és a hét legnagyobb nagyvárosi terület valamelyikén lakott. Az újszerű szempontok közé sorolhatjuk azt is, hogy a vizsgálatot folytatólagosnak, ismétlődő jellegűnek (long term study) tervezték és három évvel később valóban meg is ismételték. Ez alkalommal 905 olyan nőt sikerült kikérdezni, akik az első mintában is szerepeltek. A második vizsgálat, amelynek eredményeit ez a könyv ismerteti, elsősorban a családtervezéssel kapcsolatos magatartás individuális változásait, a termékenység tényleges tervezése és a kívánatos családnagyság közötti összefüggéseket kívánta elemezni, valamint azt, hogy a házaspárok milyen pontosan tudják megjósolni a harmadik terhesség bekövetkezését. Kiterjedt a felvétel a termékenységre ható olyan tényezők tanulmányozására is, mint a társadalmi mobilitás, a társadalmi-gazdasági helyzet, a katolikus iskolai oktatás vagy az 1957—1958. évi gazdasági visszaesés. A második vizsgálat és az ezzel kapcsolatos elemzés számos további szempontja természetesen az előző vizsgálatból adódott.

A kötet anyaga lényegében három nagy részre tagozódik. Az első a termékenységre, a termékenység szabályozására, illetőleg a családtervezésre vonatkozó eredményeket — mint például a következő fogamzás bekövetkezte, a fogamzásgátlás hatásossága, az alkalmazott módszerekben beállott változások, a születési időköz, s ezeknek a kívánt családnagysággal kapcsolatos alakulása — vázolja. Különösen érdekes a VII. fejezet, amely a kívánt gyer-

mekszám szerint vizsgálja a második szülés óta bekövetkezett terhességeket, valamint a kívánt gyermekszám változását, s egyrészt a tervek elég pontos teljesítését, másrészt fokozatos megszilárdulását mutatja.

A második nagy rész a társadalmi és pszichológiai tényezőket vizsgálja. Ezek között nagyon tanulságos a vallásosság és vallástalanság szerepével foglalkozó VIII. fejezet. Megjegyzendő azonban, hogy az itt jelentkező differenciák részben annak is lehetnek következményei, hogy a használt kategóriák bizonyos fokig egyes társadalmi-gazdasági csoportokkal rokonok. Ez magyarázhatja azt is, hogy a vallás, amely az amerikai termékenységben sajátosan differenciális tényező, mint csoportképző ismérv a feldolgozásoknál mindvégig fontos szerepet játszik. Nem meggyőző azonban az anyag abból a szempontból, hogy más társadalmi-gazdasági ismérv használata nem adna-e jellemzőbb differenciákat. A társadalmi és pszichológiai tényezőkkel foglalkozó fejezetek a továbbiakban a társadalmi-gazdasági helyzet, a társadalmi mobilitás, a gazdasági helyzetben beállott változások, a lakóhely és a vándorlás stb. kérdését tárgyalják. Hasznos összehasonlító anyagokat tettek itt közre szerzők a szülők családösszetételének, az első két gyermek nemének és a kívánt családnagyságnak összefüggéseiről is.

A harmadik nagy rész a függelék, amely a kérdőívet, a minta leírását, az adatok megbízhatóságára vonatkozó megjegyzéseket (köztük sok értékelhető adatot is!), a fogamzásgátlás hatásosságára vonatkozó méréseket és a korrelációszámítások szignifikanciájának színvonalát tartalmazzák. Az öt részből álló könyv ezeken kívül még egy bevezető és egy összefoglaló részből áll, ez utóbbi 42 pontban tömören foglalja össze a főbb megállapításokat.

Kétségtelen, hogy a princetoni vizsgálat elemzését tartalmazó mindkét könyv magas színvonalú, úttörő jellegű demográfiai munka, s mint ilyen valószínűleg hatással lesz a termékenységi kutatások további fejlődésére. Éppen erre tekintettel, s mivel szerzők remélik, hogy a vizsgálatot a jövőben ugyanezen nők reprodukciós időszakának végéhez közeledve harmadszor is megismételhetik, nem szabad elhallgatni néhány kritikai megjegyzést sem. Az egyik az, hogy a használt társadalmi, gazdasági ismérvek — mint erre utaltunk is — nem elég meggyőzők, nem az alapvető különbségeket ragadják meg, s feltehetőleg az amerikai társadalom értékrendjét sem tükrözik mindenben. A másik megjegyzés inkább technikai jellegű. A közölt adatokból az tűnik ki, hogy a használt minta nem nagy, s az ismételt vizsgálatok során nagysága mindegyre lemorzsolódik. A lemorzsolódó minta pedig (szerzők közölt számításai szerint úgy látszik) egyre kevésbé elégíti ki — a már az első FGIMA elemzésnél is helyenként túlméretezettnek tetsző — hatalmas matematikai-statisztikai apparátust.

A. Gy.

CZERMAK, H., HANSLUWKA, H.: Gesundheitsprobleme der Jugend. Eine Medizinalstatistische Studie über Morbidität und Mortalität im Kindes- und Jugendlichenalter in Österreich. (Az ifjúság egészségének kérdése. Orvosi statisztikai tanulmány az ausztriai gyermek- és fiatalkori megbetegedésekről és halandóságról.) Veröffentlichungen des Österreichischen Institutes für Jugendkunde 5. Wien, 1963. 234 p.

A demográfus *Hansluwka* és a gyermekorvos *Czermak* könyve valójában főleg a csecsemő-, gyermek- és ifjúkori halandóság demográfiai elemzését tartalmazza. Szerzők módszeres alapossággal használják fel az osztrák népesedésstatisztika adatait, s tárják fel azokat a jellemzőket, amelyek egészségügyi szempontból is értékelhetők. A könyv gazdag anyaga nemcsak azért figyelemre méltó, mert az adott elemzések és nemzetközi összehasonlítások jó áttekintését nyújtják a vizsgált kérdéseknek, hanem sajátosan magyar szempontból azért is, mert a szomszédos osztrák népesség helyzetének, népesedési viszonyainak vizsgálata számunkra mind az egyezések, mind a különbségek szempontjából igen tanulságos.

A gyermek és ifjú korosztályok demográfiai jelentőségét vázoló részt követő második fejezet, amely a könyvnek több mint a felét teszi ki, az egyes fiatal korosztályok halandóságával foglalkozik. Ezen belül a szerzők legrészletesebben a csecsemőhalandóságot tárgyalják. Vázolják időbeli alakulását, területi különbségeit, a halálra vezető okokat, biológiai (nemi különb-

ségek, születési súly és hossz, születési sorrend, az anya kora) és társadalmi tényezőit (házasságon kívüli születés, kereső anyák, társadalmi-gazdasági különbségek, lakásviszonyok, város-falu), s végül a csecsemőhalandóság nemzetközi összehasonlítását adják.

A regionális különbségek területén feltűnő, hogy az 1955—1959. évek átlagában, amikor az osztrák csecsemőhalandóság (43‰) megegyezett a mai magyar csecsemőhalandósággal a legmagasabb arányt Burgenlandban mérték (54‰). A területi differenciák Ausztriában ma is hasonlóak: az 1962. évi előzetes adatok szerint az átlagos 33‰-kel (és Tirol, valamint Voralberg 26‰-évei) szemben Burgenland csecsemőhalandósága 45‰. Érdekes a szerzőknek az a megállapítása is, hogy a koraszülöttek aránya és a csecsemőhalandóság, ill. az újszülötthalandóság között nem állapítható meg kapcsolat (a korrelációs együttható $r = 0{,}24$, ill. $r = 0{,}26$). A közölt születési súly és hosszúság kombinációs táblázat arról győz meg, hogy Ausztriában is élveszülöttként veszik számba az 1000 g-nál kisebb súllyal született, életjelt adó szülötteket (az összes élveszületettek 0,4%-a), s így tulajdonképpen az osztrák csecsemőhalandóság is — éppen úgy, mint a magyar — valójában jobb, mint ezt egyes országokkal szembeni nyers egybevetése mutatja. A társadalmi-foglalkozási differenciáltság vizsgálatával kapcsolatban érdeklődésre tarthatnak számot annak az 1959. évi reprezentatív feldolgozásnak az eredményei is, amelyek a „normál-" és „kora-" szülöttek halandóságát aszerint vizsgálják, hogy az anya dolgozik-e. A nem foglalkoztatott nők csecsemőinek halandósága — az alacsonyabb koraszülötthalandóság révén — valamivel alacsonyabb, mint a foglalkoztatottaké, a foglalkoztatottakon belül pedig a mezőgazdaságban dolgozó nők „normál" csecsemőinek halandósága lényegesen magasabb, viszont koraszülötthalandósága alacsonyabb, mint a nem mezőgazdaságban dolgozóké.

A könyv a továbbiakban a halandóságot ötéves korcsoportonként tárgyalja. A kérdés rendszeres összefoglalása minden korcsoportnál a halandóság időbeli fejlődésének, a területi különbségeknek, a halálokoknak, a nemi különbségeknek felvázolásából és nemzetközi összehasonlításából áll.

A könyv külön fejezete foglalkozik a gyermek és ifjúkorúak egészségügyi viszonyaival, majd különös jelentősége miatt a balesetekkel. A balesetek kérdését vázoló fejezet azt mutatja, hogy a halandóság alakulásában a baleseti (elsősorban közlekedési) halandóságnak az egész gyermek- és ifjúkorban, különösen pedig a 15—20 éves korcsoportban általában is, de főleg Ausztriában szomorú és egyre növekvő szerepe van.

A könyv a vázolt kérdéseknek nemcsak demográfiai összefoglalását adja, hanem az elemzések következtetéseit is levonja. Az anyagot angol és francia nyelvű összefoglalás, mutatók és fogalommagyarázó módszertani megjegyzések egészítik ki.

A. Gy.

Aging and Leisure. — A Research Perspective into the Meaningful use of Time. (Öregedés és szabadidő felhasználás. — Kutatási szempontok az idő tartalmas felhasználásához.) Szerk.: *KLEEMEIER, R. W.* New York, Oxford University Press. 1961. 447 p.

A *Robert W. Kleemeier* által szerkesztett kötet olyan tanulmányokat foglal magában, amelyek korunk két aktuális társadalomtudományi kutatási területét egyszerre, összekapcsolva vizsgálják: az öregedés társadalmi vonatkozásait és a szabadidő felhasználásának problémáit. A kötetben szereplő 13 tanulmány különféle szempontokból kiindulva és eltérő módszerekkel közelíti meg a kérdést, összességükben azonban egységes célt szolgálnak: annak bemutatását, hogy mik a lehetőségei annak, illetve mennyiben sikerül, hogy az idős ember munkáján kívül rendelkezésre álló idejét tartalmasan töltse el.

A szabadidőnek kiterjesztett értelemben való használata (minden nem fizetett munkával eltöltött idő) szükségessé tette azt, hogy a kötet érintse az öregek foglalkoztatásának és munkából való kiválásának kérdését is. Az öregek foglalkoztatását és nyugdíjazását *Margaret S. Gordon* tanulmánya tárgyalja, az egyesült államokbeli tapasztalatok alapján. A tanulmány behatóan elemzi azokat az okokat, amelyek következtében az idős férfiak között

egyre csökken az aktív keresők aránya, majd részletesen ismerteti az öregeknek a munkával, illetve nyugdíjazással kapcsolatos magatartását Amerikában és típusokat alkot arra nézve, hogy a nyugdíjazás miképpen is szokott lezajlani.

Négy tanulmány foglalkozik a szabadidő általános problémájával, illetve vizsgálatának kérdéseivel. *Fred Cottrell* a szabadidő növekedésének a megnövekedett produktivitással való kapcsolatát vizsgálja; *Robert J. Smith* több társszerző segítségével azt mutatja be, hogy az idő értékelése és az öregek megbecsülése az európai kultúrkörön kívüli népeknél mennyiben tér el a mi elképzeléseinktől; *Sebastian De Grazia* a szabadidő vizsgálati módszerek — háztartási kiadások vizsgálata, aktivitás vizsgálat és időmérleg — használhatóságát tárja elénk az idős korúak problémáinak vizsgálatánál, és ugyancsak a vizsgálati módszer kérdését tárgyalja *Nelson N. Foote* tanulmánya is.

Az igen tartalmas kötet egyik kiemelkedően értékes tanulmányát *Wayne E. Thompson* és *Gordon F. Streib* írta. A szerzők az öreg emberek családi kapcsolatainak fontosságáról számolnak be a szabadidő tartalmas felhasználásával kapcsolatban. Rámutatnak arra, hogy az öregek által választott szabadidő felhasználási módozatokra az öregek családi kapcsolatainak döntő befolyása van több szempontból is. Fontos a családi szokások, kialakult viselkedési módok és értékek szerepe annak meghatározásában, hogy az öreg embernek egyáltalán milyen elképzelései lehetnek szabadidő felhasználásáról. A családi kapcsolatok további jelentőséggel bírhatnak önmagukért is: a hozzátartozókkal való érintkezés maga tartalmas elfoglaltságot jelenthet az öreg ember számára. Szerzők a továbbiakban részletesen foglalkoznak a családformáknak, kapcsolatoknak a változásával az öregedés folyamán és felhívják a figyelmet arra, hogy e változással együtt módosul a családi kapcsolatok szerepe és jelentősége is a szabadidő felhasználása terén.

Két tanulmány foglalkozik a családi kereteken kívül adódó szórakozás lehetőségeivel. *Harold L. Wilensky* a különféle formális szervezetekben való részvétel lehetőségét, gyakoriságát és jelentőségét tárgyalja, *Rolf Meyersohn* pedig a szórakoztató szolgáltatásoknak az öregek életében betöltött szerepét elemzi. A kötet szerkesztője *Robert W. Kleemeier* a kórházakban, szeretetotthonokban és egyéb intézeti környezetben élő öregek időfelhasználási problémájával foglalkozik és arra mutat rá, hogy a sikeres szabadidő felhasználás elérésében milyen szerepe van az egyéni sajátosságoknak és milyen az aktuális környezetnek. Szerepel a kötet szerzői között *Robert J. Havighurst*, aki egy Kansas City-ben végrehajtott felvétel eredményei alapján válaszol arra a kérdésre, hogy mi a tevékenység jelentősége az öregek szabadidő felhasználásában, továbbá *Charlotte Buhler*, aki klinikai tapasztalatai alapján az életfilozófia jelentőségét hangoztatja az öregek életében. A záró tanulmányt *Max Kaplan* írta, melyben összefoglalja a többi tanulmányok eredményeit és a társadalmi gerontológia szabadidő elméletének körvonalait vázolja.

Cs. Sz. L.

STAUBACH, H.: Pendelwanderung und Raumordnung. (Ingavándorlás és Településrendezés.) Westdeutscher Verlag. Köln und Opladen. 1962. 76 p.

A mű a Német Szövetségi Köztársaság lakásépítési minisztériumának megbízásából készült. Tulajdonképpen operatív célokat szolgál és mint ilyen középhelyet foglal el az elemző statisztika és a tudományos igényű elméleti tanulmány között. Szerző rendre ismerteti a szövetségi államok, valamint egyes nagyvárosok közötti ingavándorlás körülményeit, ezekből következtetéseket von le, és javaslatokat tesz a távolsági ingázások csökkentésére. Túlsúllyal a települések közötti ingázás problematikájával foglalkozik és éppen ez okból megvalósítandó állami feladatnak az egy órán túli ingázások csökkentését, ill. megszüntetését tűzi ki.

Szerző az ingavándorlás történeti kialakulását az iparosodás kezdetével hozza összefüggésbe, amikor az eredetileg egy helyiségben, sőt egy épületben levő lakhely és munkahely elvált, majd eltávolodott egymástól és ma már ezek gyakran különböző településeken fekszenek. Az ingavándorlás az iparosodással és a közlekedés fejlődésével párhuzamosan növekedett és a második világháború óta a megoldást sürgető méretekre emelkedett. Az ingázás alap-

jában az egyén önsegélye a közösségnek a lakhely és a munkahely területi elrendezésében elkövetett hibáival és általában a településpolitika hiányaival szemben. Ha az ingázás távolsága, idő- és költségszükséglete a megengedhető mértéket meghaladja, jelentős speciális problémává lesz. Az 1950. évi nép-és foglalkozásszámlálás szerint 3,2 millió fő, a keresők 14,5%-a ingázó volt. Az ingázás mértéke szövetségi államonként változik, Hessenben minden ötödik, Bajorországban minden tizedik kereső ingázik. Az eljáró és a bejáró ingázók száma a település nagyságcsoportja szerint változik. A település lélekszám szerinti nagyságával párhuzamosan csökken az eljárók és nő a bejárók száma, így az eljáróknak majdnem fele a községekből, további egynegyede a mezővárosokból jár el, viszont a bejárók háromnegyed része városba ingázik. Az ingázás problematikájában döntő szerepet játszik a leküzdendő távolság és az időszükséglet. A szerző 1 órányi időtartamot tart megengedhetőnek a közlekedés lebonyolítására, ami nagyvárosoknál 20, közép- és kisvárosoknál 15, községeknél 10 km-es övezetnek felel meg.

A hivatalos statisztikai adatok hiányának pótlására néhány kis- és középvárosban reprezentatív vizsgálatot, néhány üzemben pedig közvetlen adatfelvételt hajtottak végre. Ebből megállapítható volt, hogy a távoli ingázók aránya a bejárás helyének nagyságánál fokozottabban emelkedik, azaz kis községek bejáróinak többsége a legközelebbi környékről, nagy településekre messzebb vidékről adódik. Az átlagos ingázási távolság kis községeknél 4, a nagy városoknál 16 km, a távoli ingázók aránya az előbbieknél 1%, az utóbbiaknál a 30%-ot is meghaladja. Országos átlagban e távoli ingázók aránya az összes ingázók 20%-a. A település nagysága és a távolsági ingázás fenti összefüggése következtében megállapítható, hogy az ingavándorlás első sorban a nagyvárosok és a nagyüzemek problémája. Szerző három módozatot talál a távoli ingázók számának csökkentésére, ill. körülményeik javítására: lakásépítkezés a munkahely közelében, munkaalkalom teremtése a lakóhelyen, a közlekedés megjavítása. Legcélszerűbb a mai területrendezési elvek országos érvényesítése. Alapprobléma a túlzott üzemtömörülések fellazítása és ezek széleskörű elosztása minél számosabb kis és közepes súlypontra. A nagyvárosok növekedését korlátozni kell, a kisvárosokét pedig elő kell segíteni iparosítással, szociális és kulturális létesítményekkel. A munkaerő és a munkahelyek arányos eloszlása számos településrendezési és gazdaságszerkezeti probléma megoldásához is elvezet.

M. G.

GOODE, W. J.: World Revolution and Family Patterns. (A világban végbemenő forradalmi változások és a család.) The Free Press of Glencoe, New York, 1963. 432 p.

Az iparosodással és a városiasodással párhuzamosan az egész világon megfigyelhetjük a család átalakulását a távolabbi rokonságot is szorosan összefogó nagycsalád-típustól a családmagot és néhány közelebbi rokont tartalmazó „konjugális" család felé. Ez a fejlődés a különböző társadalmakban eltérően megy végbe, mert más-más családtípusból indul ki és a fejlődés egyes fázisai is bizonyos fokig eltérők lehetnek. Például a válások és a törvénytelen születések arányszáma egyes társadalmakban megnő, másokban csökken.

Goode megvizsgálja a család átalakulását a nyugati országokban, az arab országokban, a Szaharától délre fekvő Afrikában, Indiában, Kínában és Japánban. A nyugati országokban a következő irányzatokat állapítja meg: csökken a szülők befolyása a házaspár kiválasztására, a házasságok fokozottan a kölcsönös rokonszenven alapulnak, bár a hasonló környezet jelentős szerepet játszik; a hozomány eltűnőben van; a házasság előtti szexuális érintkezés általános megítélése sokkal kevésbé szigorú, ugyanakkor a törvénytelen születések aránya csökken; az első házasságkötés átlagos életkora a fiatalabb korosztályok felé tolódik el, a házastársak közötti korkülönbség csökken; valamivel csökkent azoknak a felnőtteknek aránya, akik nem házasok és nem is voltak házasok; csökkent a termékenység; általánosan elterjed a fogamzásgátló módszerek alkalmazása, általában ismerik a művi vetélés lehetőségét, de hogy mennyire alkalmazzák, arról nehéz képet kapni; a nők helyzete a társadalomban és a családban egyaránt kevésbé alárendelt, bár

ténylegesen még nem egyenrangú a férfiéval; a távolabbi rokonsággal való kapcsolatok gyengülnek, a rokonok a barátokkal azonos helyzetbe kerülnek; mindenütt nőtt a válások arányszáma.

Helytelen és felületes az az elterjedt vélemény, amely a nagycsaládi kötelékek gyengüléséből, a válási arányszám növekedéséből arra következtet, hogy a házasság a modern ipari társadalomban válságba kerül. Ellenkezőleg, a „konjugális" család igen jól megfelel a gazdasági fejlődés követelményeinek. A hagyományos nagycsaládi struktúra felbomlását viszont jól megmagyarázzák a modern társadalom viszonyai: a nagy vándorlás, társadalmi mobilitás, a származás helyett az egyéni teljesítmény értékelése, a nagycsalád funkcióinak áttolódása különböző társadalmi szervezetekre. *Goode* szerint a válási arányszám növekedése is csak átmeneti jellegű, a leírt átalakulások után ismét lecsökken, bár kétségtelen, hogy mivel a „konjugális" család nagyobb mértékben támaszkodik az érzelmekre, elméletileg kevésbé stabil.

A. R.

FOLYÓIRATCIKKEK

BOCTPИKOBA, A.: Перспективные расчеты населения в СССР. (Népességelőreszámítások a Szovjetunióban.) *Вестник Статистики*, 1964. No. I. 33—43. p.

A népességelőreszámítás jelentős eszköze a gazdasági, politikai és kulturális élet jellemzésének.

A Szovjetunióban első ízben az 1920—1941. évekre, majd az 1926-os népszámlálás alapján, az Ukrán Szocialista Köztársaság számára pedig a második ötéves terv (1933—1937) időszakára végeztek népességelőreszámításokat.

Módszerével korábban *Sz. G. Sztrumilin, B. Babünin, M. V. Ptuha* és *V. N. Sztarovszkij* foglalkoztak.

A számítások eredményeit a későbbi adatok igazolták, a számított és tényleges népességszám között nagy eltérés nem mutatkozott. Pl. *Sztrumilin* az 1920-as években végzett számításai szerint a Szovjetunió népessége 1938. év közepére 169,8 milliónak adódott, a tényleges számítás pedig 168,7 millió lett, ami 3,5%-os eltérést jelent.

A második világháború után a népességelőreszámításoknál tekintetbe vették, hogy a halandóság továbbra is csökken, a propagatív korú nők termékenysége pedig növekszik. A városi és falusi népesség előreszámításakor nemcsak a természetes, hanem a tényleges szaporodásra is tekintettel kell lenni, mert igen számottevő belső vándorlás jelentkezik a falvakból a városokba.

A korévenkénti továbbélési valószínűségeket az 1959. január 15-i népszámlálás és az 1958—1959. évek halálozásaiból kiszámított halandósági tábla alapján alkották meg. A továbbszámításoknál a „koreltolás" módszerét alkalmazták.

Az új generációk belépését a 15—49 éves nők évenkénti korspecifikus élveszületési arányszámaiból állapították meg.

A számítások szerint 1980. év végére a Szovjetuniónak közel 280 millió lesz a lakossága, majdnem 54 millióval több, mint 1964. január 1-én. Számottevően növekszik a városok népessége és eléri a 190 millió főt.

Vosztrikova élvezetes stílusban megírt dolgozata a problémakör szemléletes áttekintésén túlmenően az eljárások részleteiről is pontos tájékoztatást ad.

P. E.

STOCKWELL, EDWARD G., NAM, CHARLES B.: Illustrative Tables of School Life. (Illusztratív iskolai élettáblák.) *Journal of the American Statistical Association.* December 1963. 1113—1124. p.

Az iskolai oktatásban részt vevő népesség korspecifikus arányszámainak birtokában, megfelelő halandósági táblák segítségével kiszámítható a népességnek, ill. egyes népességcsoportoknak az egyes korévekben várható ún. iskolai élettartama is. E számításokhoz nem szükséges a halandósági táblák valamennyi mutatójának felhasználása, ugyanakkor viszont — a számítás

konkrét céljától függően — néhány egyéb mutatóra is szükség van, melyek a halandósági táblákból átvett mutatókkal együtt alkotják a különböző ún. iskolai élettáblákat.

Szerzők — célul tűzve ki az iskolai élettartam növekedési tendenciájának egzakt kimutatását is — négy táblatípus felhasználásával az 1950—1952. és 1957—1959. évekre végezték el számításaikat. A számítások, a halandósági táblákéhoz hasonlóan 100 000 főt kitevő születési évjáratok feltételezésén alapulnak, de — az iskolai oktatásban való részvétel gyakorlati előfordulásából kiindulva — csak az 5—34 éves népesség vonatkozó mutatóit tartalmazzák.

Az első tábla az össznépesség iskolai élettáblája, mely a felhasznált halandósági tábla l_x és L_x mutatóin, valamint az iskolába beiratkozott népesség s_x-szel jelzett korspecifikus arányszámain kívül az L_x-nek s_x-szel való megszorzásából adódó és L_{sx}-szel jelölt „stacionér iskolai népesség" mutatóját, az ez utóbbi kumulatív összegezéséből adódó, az iskolai össznépesség összes iskolai éveinek számát jelző T_{sx} mutatót és az egyes korévekben egy lakos által várható átlagos iskolai élettartam e_{sx}-szel jelzett és a T_{sx} értékeinek az l_x megfelelő értékeivel való elosztása útján nyert mutatót is tartalmazza.

A második tábla az iskolába beiratkozott népesség iskolai élettáblája, mely az első táblában is szereplő l_x, L_x, L_{sx} és T_{sx} mutatókon kívül az $(L_{sx} - l) + (L_{sx})$ értékek 2-vel való elosztásából adódó, az egyes korévekig továbbélő „beiratkozottakat" jelentő l_{sx} mutatót, valamint a T_{sx} értékeinek az l_{sx} megfelelő értékeivel való elosztása útján nyert, az egyes korévekben egy „beiratkozott" által várható átlagos iskolai élettartamot jelző e'_{sx} mutatót tartalmazza.

A harmadik tábla az iskolába beiratkozott népesség soraiba való belépés korspecifikus valószínűségeit, a negyedik és az ötödik pedig (a negyedik az 1950—1952., az ötödik az 1957—1959. évre) az iskolai népesség soraiból való kiválás korspecifikus valószínűségeit tartalmazza a kiszámításukhoz szükséges egyéb mutatókkal együtt.

Az Amerikai Egyesült Államokban a kötelező iskolai oktatásban való részvétel kezdetét jelentő 5 éves korban várható átlagos iskolai élettartam az össznépesség és a „beiratkozott" népesség esetében is (e_{s5} és e'_{s5} is) 1950—1952-ben 12,9 évet, 1957—1959-ben pedig már 13,8 évet tett ki, de 15 éves és idősebb korban, amikor az iskolai oktatásban való részvétel kötelező jellege megszűnik, a „beiratkozott" népesség e mutatójának értékei jelentősen meghaladják az össznépességét. A 21 éves korban várható átlagos iskolai élettartam az össznépesség esetében (e_{s21}) pl. csupán 0,8, a „beiratkozott" népesség esetében (e'_{s21}) pedig 4 év. A „beiratkozott" népesség egyes életkorokban várható átlagos iskolai élettartamának értékei csökkenés után nőnek, majd újra csökkennek (vagyis „hullámzanak") attól függően, hogy az egymást követő iskola-típusoknak az utolsó, ill. utolsóhoz közeleső, vagy az első, ill. az elsőhöz közeleső évfolyamaira való beiratkozások hatása érvényesül-e, szemben az össznépesség ezen mutatója értékeinek az életkor előrehaladásával állandóan csökkenő jellegével. E mutatók 1957—1959. évi értékei majdnem minden életkorban nagyobbak az 1950—1952. évi értékeiknél. 1950—1952. évi értékeik csupán 26—30 éves korban nagyobbak a világháború veteránjainak éppen abban az időben „túlkoros állapotban" végzett tanulmányai miatt.

Szerzők az iskolai élettartammal kapcsolatos számítások további módozatait is felvetik. Javasolják pl. e számításoknak külön a két nemre és külön a legkülönbözőbb (etnikai, jövedelmi, településtípus és egyéb ismérvek alapján elhatárolt) népességcsoportokra vonatkoztatott elvégzését. Érdekes lenne továbbá e számításokat nem egy év, hanem egy generáció korspecifikus „beiratkozási" arányszámai alapján és korévek helyett tanévek, ill. elért tanulmányi fokozatok alapján, esetleg iskola típusok szerinti bontásban is elvégezni. Tanulságos eredményeket adnának a két, ill. több ismérvet kielégítő korspecifikus arányszámokon alapuló számítások is.

Stockwell és *Nam* módszertanilag jól kidolgozott, gondolatébresztő cikke mindenképpen alkalmas arra, hogy felkeltse demográfusainkban, valamint oktatásügyi, tervgazdasági és egyéb szakembereinkben e számítások iránt az érdeklődést és azok hazai adatokon alapuló elvégzésének óhaját. *V. E.*

WEINTRAUB, R.: The Birth Rate and Economic Development: An Empirical Study. (A születési arányszám és a gazdasági fejlődés: empirikus vizsgálat.) *Econometrica*, 1962. No. 4. 812—817. p.

A népesség növekedése és a gazdasági fejlődés között összefüggés van: egyrészt a népesség gyors növekedése akadályozhatja a gazdasági fejlődés megindítását a gazdaságilag gyengén fejlett országokban, másrészt viszont általában feltételezik, hogy a gazdasági fejlődés bizonyos fokának elérése után a népesség növekedése csökkenni kezd. *Weintraub* az utóbbi feltételezett összefüggést vizsgálja meg empirikus úton. A halandóság elsősorban exogén jellegű egészségügyi tényezőktől függ, tehát a gazdasági változóktól függetlennek lehet tekinteni. Ezért azt kell megvizsgálni, hogy a gazdasági fejlődés együtt jár-e a születési arányszám csökkenésével. Figyelmen kívül hagyja az egyszerűség kedvéért a konstruktúrának, a házasságkötés átlagos életkorának, a fogamzásgátló szerek ismeretének és alkalmazásának, az abortuszok számának hatását a születési arányszámra. Megvizsgálja viszont a mezőgazdasági népesség részaránya és a csecsemőhalandóság, valamint a születési arányszám közötti összefüggést.

Az utóbbiakról általában feltételezik, hogy pozitív korrelációban vannak a születési arányszámmal. A gazdasági fejlődést kifejező egy főre eső nemzeti jövedelem és a születési arányszám között viszont az általános meggyőződés szerint negatív korreláció van. Feltételezhetjük azonban azt is, hogy a nagyobb jövedelem több gyermek felnevelését teszi lehetővé, tehát pozitív a korreláció. Elméleti úton ezt a kérdést nem lehet eldönteni, empirikus vizsgálatok szükségesek.

Weintraub harminc ország 1950 körüli adatai alapján számította ki a születési arányszám (X_1), az egy főre eső jövedelem (X_2), a mezőgazdasági népesség arányszáma (X_3) és a csecsemőhalandóság közötti összefüggést. A következő regressziós egyenletet kapta:

$$X_{o1 \cdot 234} = 6{,}6 + 0{,}006\ X_2 + 5{,}98\ X_3 + 0{,}25\ X_4$$

A parciális korrelációs együtthatók: az X_2 számára 0,25, az X_3 számára 0,11, az X_4 számára 0,78. Az utóbbi három változó között is kiszámítja a korrelációt: az egy főre eső jövedelem növekedése együtt jár a mezőgazdasági népesség arányának csökkenésével és a csecsemőhalandóság csökkenésével.

Az eredmények azt mutatják, hogy az egy főre eső jövedelem növekedése magában inkább növeli a születési arányszámot, ezzel szemben a városiasodás és a csecsemőhalandóság csökkenése a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan végeredményben csökkenti a születési arányszámot.

A. R.

ADELMAN, I.: An Econometric Analysis of Population Growth. (A népesség növekedésének ökonometriai elemzése.) *American Economic Review*, 1963. Vol. 53. 315—339. p.

Adelman regressziós egyenlet útján határozza meg különböző társadalmi-gazdasági tényezők hatását a korspecifikus születési és halálozási arányszámokra. A születési arányszám regressziós egyenletében magyarázó változóként szerepelteti az egy főre eső jövedelmet, a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatottak arányát az egész munkaerőállományban, az írni-olvasni tudás mutatószámából és az egy főre eső újságfogyasztásból számított iskolázottsági mutatószámot és a népsűrűséget. Az előzetes számításokban figyelembe vette még a városi népesség arányát, a csecsemőhalandóságot és az egy főre eső jövedelem növekedési rátáját, az első azonban igen szoros korrelációban volt a nem mezőgazdasági népesség arányával, az utóbbi kettő pedig nem mutatkozott szignifikánsnak. A 37 különböző — gazdaságilag fejlett és gyengén fejlett — ország 1955 körüli adataiból számított regressziós egyenletek együtthatói a következőket mutatják: 1. a korspecifikus születési arányszám pozitív korrelációban van az egy főre eső jövedelemmel, a korreláció a 15—19 éves korcsoportban a legerősebb, majd fokozatosan csökken, 35 éves kortól pedig újra nő; 2. az iparosodás egyértelműen csökkenti a korspecifikus születési arányszámot, ez a hatás az idősebb korcsoportokban a legerősebb; 3. az iskolázottsági szint és a születési arányszám között mutatkozik a leg-

erősebb negatív korreláció, ez is erősebb az idősebb korcsoportokban; 4. a népsűrűség és a születési arányszám között minden korcsoportban gyenge negatív korreláció van.

A korspecifikus halálozási arányszámok regressziós egyenletében magyarázó változóként szerepel az egy főre eső jövedelem, az egy főre eső jövedelem növekedése, a mezőgazdaságon kívül foglakoztatottak aránya a munkaerőállományban és a 10 000 lakosra eső orvosok száma. A megfelelő statisztikai adatok hiánya miatt nem szerepeltette a regressziós egyenletben a közegészségügyi kiadásokat, a népsűrűség és a korspecifikus halálozási arányszámok között nem mutatkozott statisztikailag szignifikáns összefüggés, végül az iskolázottsági színvonal mutatószámát azért hagyta ki a magyarázó változók közül, mert az — a csecsemőhalandóságot kivéve — egyik korcsoportban sem volt az orvosok számával együtt szignifikáns és általában annál gyengébb korrelációt mutatott; ezért az egységesség kedvéért minden korcsoport regressziós egyenletében az utóbbit szerepeltette. A 34 ország adatai alapján kiszámított regressziós együtthatók azt mutatták, hogy mind a négy magyarázó változó negatív korrelációban van a halálozási arányszámmal, érdekes módon azonban a korreláció az idősebb korcsoportban gyengül. Az a tény, hogy az egy főre eső jövedelem növekedése negatív korrelációban van a korspecifikus halálozási arányszámokkal, megcáfolni látszik *Leibenstein* elméleti feltételezését, hogy a gyorsabb gazdasági növekedés — mivel a nagyobb beruházások miatt csökkenti a fogyasztásra fennmaradó jövedelemrészt — nagyobb halálozási arányszámmal jár együtt. *Adelman* szerint ennek az lehet az oka, hogy a gyorsabb gazdasági növekedés esetén a jövedelemeloszlás kiegyensúlyozottabb, a munkabérek magasabbak, ezért a munkásosztály halálozási arányszáma kisebb, ezzel szemben a tőkés osztályokban a fogyasztási kiadások csökkenése ugyanakkor — az így is magas életszínvonal következtében — nem okozza a halandóság növekedését.

Adelman kiszámítja, hogy az egyes magyarázó változók meghatározott százalékos változása milyen változásokat okoz az egyes kontinenseken a stabil kormegoszlásnak megfelelő születési és halálozási arányszámban, a természetes szaporodásban, a népesség megkétszereződésének időtartamában és a várható élettartamban, valamint a kormegoszlásban.

A regressziós egyenletek alapján ki lehet számítani az egyes gazdaságilag gyengén fejlett országok gazdaságfejlesztési terveinek hatását a népesség növekedésére. A legfontosabb következtetés az, hogy az egy főre eső jövedelem növekedése nem jár a népesség igen nagy növekedésével, megfelelő — elsősorban közoktatási — erőfeszítésekkel a jövedelemnövekedés népességnövelő hatását teljesen semlegesíteni lehet, sőt a népesség növekedési rátája csökkeni fog.

A. R.

FREEDMAN, D. S.: The Relation of Economic Status to Fertility. (A gazdasági státus összefüggése a termékenységgel.) *American Economic Review*, 1963. Vol. 53. 414—426. p.

Történetileg negatív korreláció mutatkozik a gazdasági státus (jövedelem színvonal stb.) és a termékenység között a városiasodás és az iparosodás korszakában. Újabban a jövedelmi csoportok között megfigyelt termékenységi különbségek csökkentek, sőt egyes helyeken ellenkezőjükre fordultak át. Több szerző a következő két tényezővel magyarázza ezt a jelenséget: 1. ahogy a népesség Amerikában iskolázottabbá és nagyobb százalékban városlakóvá lett, a fogamzásgátló szerek alkalmazása elterjedt az alacsonyabb jövedelmű rétegekben is, ezért az egész népesség eredményesen alkalmazkodni tud a kívánt gyermekszámhoz; 2. ahogy a népgazdaság elvesztette túlnyomóan mezőgazdasági jellegét, a több gyermek haszna csökkent, terhe viszont nőtt.

Általában a családi jövedelem és a termékenység közötti összefüggést szokták vizsgálni. Figyelembe kell azonban venni két további szempontot is: 1. meg kell különböztetni a férj és a feleség jövedelmét, mert a feleség munkája egyrészt növeli a családi jövedelmet, tehát több gyermek felnevelését teszi lehetővé, másrészt azonban csökkenti a gyermeknevelésre rendelkezésre álló időt; 2. nemcsak a férj tényleges jövedelmét, hanem a vele egykorú, azonos foglalkozású és iskolázottságú férfiakhoz viszonyított jövedelmét is figyelembe

kell venni. Továbbá kérdéses, hogy a családi jövedelem és a termékenység között egyszerű pozitív összefüggés van-e. A gyermeknevelés uyanis nemcsak pénzben kifejezett költségekkel jár, hanem időt, gondoskodást is igényel a szülők részéről. A magasabb társadalmi státus a nagyobb családdal összeegyeztethetetlen tevékenységekkel és érdekekkel járhat együtt.

Az ismertetett vizsgálatban 18—39 éves házas nőket kérdeztek ki; mind „termékeny családtervezők" voltak, vagyis semmilyen ismert termékenységi akadály nem fordul elő a házaspárnál és alkalmaztak vagy alkalmazni készültek valamilyen módszert a család nagyságának korlátozására. Csaknem a mezőgazdaságban dolgozó házaspárokat vizsgáltak, hogy homogénebb és az Egyesült Államok lakosságára egyre inkább jellemző csoportról kapjanak képet.

Az első lépésben hat gazdasági változó hatását vizsgálták többváltozós statisztikai elemzés segítségével. Ezek a változók: a férj jövedelme, „viszonylagos jövedelme", a feleség jövedelme, a házasságkötés óta munkában töltött évek száma, jelenlegi dolgozó vagy eltartott volta, jövőbeni munkavállalási tervei. A második lépésben nyolc további társadalmi és demográfiai változót vontak be az elemzésbe, ezek: a házasság időtartama, a feleség véleménye a születésszabályozásról, a feleség életkora, iskolázottsága, vallása, a férj foglalkozási státusa, iskolázottsága, végül a házaspár mezőgazdasági „múltja". Külön vizsgálták az összefüggéseket az 5—9 év óta házas és a 10 és több év óta házas csoportban.

A 10 és több év óta házas csoportban, ahol a termékenységet már nagyjából befejezettnek lehet tekinteni, a férj „viszonylagos jövedelme" áll a legszorosabb és pozitív korrelációban a termékenységgel. A férj tényleges jövedelme is szignifikáns összefüggést mutat a termékenységgel, ez a korreláció azonban negatívnak mutatkozik, ha a többi változók hatását semlegesítik. Az 5—9 év óta házas csoportban egészen más képet kaptak: a legfontosabb magyarázó változó a feleség által a házasságkötés óta munkában töltött évek száma, ennek korrelációja a termékenységgel sokkal erősebb, mint az előbbi csoport esetében. Ebben a csoportban viszont nem mutatkozik szignifikáns összefüggés a férj tényleges és „viszonylagos jövedelme" és a termékenység között. A második lépésben bevont nyolc társadalmi és demográfiai változó figyelembevétele nem változtatja meg lényegesen a kapott képet, a 10 év és hosszabb idő óta házasok csoportjában az említett gazdasági változók mellett a feleség vallása is erős korrelációt mutat. *A. R.*

HABAKKUK, J.: Population Problems and European Economic Development in the Late Eighteenth and Nineteenth Centuries. (Népesedési problémák és az európai gazdasági fejlődés a tizennyolcadik század végén és a tizenkilencedik században.) *American Economic Review*, 1963. Vol. 53. 607—618. p.

Az 1750 és 1850 közötti időszakban a népesség Európa minden részében gyorsan nőtt, a növekedés üteme sokhelyütt elérte az évi egy százalékot. Milyen összefüggésben volt ez a népesség e korszak gazdasági átalakulásával? A népesség gyors növekedésének okát gazdasági tényezőkben, vagy a gazdasági élettől független erőkben kell keresnünk? Előnyösen vagy előnytelenül befolyásolta a népesség növekedés a gazdasági fejlődést? Milyen tanulságokkal szolgál Európa demográfiai és gazdasági története ebben az időszakban a mai gazdaságilag gyengén fejlett, gyorsan növekvő népességű országok számára?

Az ipari forradalmat megelőző évszázadokban Európa népessége az átlag házasságkötési életkornak és a házasok arányának alakításával igyekezett a népesség és a rendelkezésre álló erőforrások közötti egyensúlyt fenntartani. Ha ez a preventív eszköz nem volt képes az egyensúlyt biztosítani, represszív erők léptek működésbe, járványok stb. következtében megnőtt a halandóság. A vizsgált korszakban a népesség növekedését fékező ezen tényezők hatása csökkent: a jobbágyfelszabadítás, a faluközösségek felbomlása, különböző jogszabályok stb. előbbre hozták a házasságkötési életkort és növelték a házasok arányát; ebben az időszakban kevesebb járvány pusztított Európában. Ugyanakkor olyan gazdasági változások mentek végbe, amelyek lehetővé

tették a népesség növekedését az egy főre eső jövedelem csökkentése nélkül; a mezőgazdaságban bevezették a vetésforgót, nőtt a burgonyatermelés, a répa és a vetett takarmányfélék felhasználása az állattenyésztésben az állatállomány növekedését eredményezte; az ipar növekedése egyre nagyobb számú munkahelyet biztosított. Az európai népességnövekedést azonban *Habakkuk* szerint elsősorban nem gazdasági tényezőkkel magyarázhatjuk.

Nehéz pontosan felmérni a népesség gyors növekedésének hatását a gazdasági fejlődésre. Kétségtelen, hogy a nagy munkaerő-kínálat elősegítette a felhalmozást, a nagyobb népsűrűség nagyobb lehetőségeket nyújtott a munkamegosztásra és a közlekedési hálózat kiépítésére. A növekvő népesség a kereslet növekedésén keresztül is ösztönözhette a beruházásokat. Az ellenkező álláspontra helyezkedők viszont azzal érvelhetnek, hogy a népesség lassúbb növekedése esetén a nemzeti jövedelem kisebb részét kellett volna fogyasztásra fordítani, nagyobb része maradt volna tehát a beruházásokra. A vitában döntő bizonyítékokat nehéz jelenleg előadni: úgy látszik hogy a gyorsan növekvő népességű Angliában és a lassabban növekvő népességű Franciaországban az egy főre eső jövedelem nagyjából egyformán nőtt, bár a globális nemzeti jövedelem növekedése az utóbbi országban lassúbb volt.

A mai gazdaságilag gyengén fejlett, gyorsan növekvő népességű országok helyzete több szempontból eltér Európáétól az 1750 és 1850 közötti időszakban: 1. a népesség gyors növekedését előidéző tényezők a mai gyengén fejlett országokban sokkal függetlenebbek a gazdasági fejlődéstől, mint Európában voltak, ma a gyors népességnövekedés fő oka a közegészségügyi fejlődés, amelynek *Habakkuk* szerint Európában a vizsgált időszakban kisebb szerepe volt; 2. a népesség növekedése a gyengén fejlett országokban ma sokkal nagyobb, mint Európában volt; 3. több tényező elősegítette a vizsgált időszakban Európában, hogy a népesség növekedése ne csökkentse az egy főre eső jövedelmet: kisebb volt a népsűrűség, nagy kivándorlási lehetőségek voltak, az egy főre eső jövedelem szintje magasabb volt, mint a mai gyengén fejlett országokban; a mezőgazdasági termelést lényegesen növelni lehetett a megművelt terület növelése nélkül is.

A. R.

WILBER, G. L.: Migration expectancy in the United States. (A vándorlások várható száma az Egyesült Államokban.) *Journal of the American Statistical Association*, 1963. Vol. 58. 444—453. p.

A demográfia ún. „táblás módszere"-i a népesedési jelenségek rendkívül széles körében alkalmazhatók eredményesen. E módszerek felhasználásával számították ki, hogy csak néhány kiragadott példát említsünk, az egyes személyek várható valószínű jövedelmét egy adott iparágban vagy foglalkozásra, az egyes személyek házasodási valószínűségeit, annak valószínűségét, hogy egy adott személy elmegyógyintézeti kezelésre szoruljon, az egyes személyek munkában eltöltött éveinek várható átlagos számát stb. *George Wilber* dolgozatában a korábbi alkalmazásoktól lényegesen eltérő módon (egyszer megtörténő események helyett) rekurrens népesedési folyamatra: a belső vándorlás vizsgálatához használta a táblás módszereket.

A vándorlási táblák lehetőséget nyújtanak egy adott személy hátralevő élete során bekövetkező vándorlásai várható számának meghatározására. A vándorlások várható számának kiszámítása részben a halandósági tábláéhoz hasonló, részben a vándorlásokra vonatkozó speciális feltételezésekre alapul. Egyszeri összeírás adatait használva pl. fel kell tételezni, hogy egy személy egy év folyamán maximálisan egyszer változtat lakhelyet. A vándorlások várható számának jellege alapvetően különbözik a várható átlagos élettartamtól, mivel a vándorlás egy többször megismétlődhető esemény, míg a halál csak egyszer következhet be.

Szerző az Egyesült Államok adataival illusztrálja a bemutatott módszert. Eszerint az 1958-ban született személyek életük folyamán várhatóan átlag 12,99-szer változtatják lakásukat és 4,17-szer lakóhelyük megyéjét. Egy 20 éves személy hátralevő élete során előreláthatóan mintegy 9,26-szor változtatja meg lakását. Hasonló számításokat végez a dolgozat nemek, társadalmi csoportok, családi állapot és foglalkozás szerint.

Befejezésül szerző néhány, a további kutatások szempontjából is rendkívül érdekes problémát vet fel. Így, mivel a vándorlás rekurrens esemény és a jövőbeni vándorlás a korábbi vándorlások számától is függ, ezért szükséges lenne egy feltételes valószínűségi modell megszerkesztése. Másrészről, mint *Goodman* kimutatta, a Markov-láncok különösen alkalmasak lennének reverzibilis és rekurrens folyamatok, így a vándorlás problémáinak mélyebb tárgyalására.

T. K.

ШУРАКОВ В., ЦИПИС Я.: Опыт расчета перспективной численности населения на электронной вычислительной машине «Минск-I». (A népességelőreszámítás tapasztalatai „Minszk-1" típusú elektronikus számológépen.) *Вестник Статистики*, 1964. No. 2. 65—72. p.

A moszkvai Gazdaságstatisztikai Intézetben kísérletet folytattak a népességelőreszámítás végrehajtására „Minszk-1" típusú elektronikus számológépen. A kísérlet eredményeképpen meghatározták a Szovjetunió egyes köztársaságainak várható népességszámát és a népesség korösszetételét a tervezett időszak minden évére. A lyukszalagos bemenettel rendelkező programvezérlésű számológépbe minden egyes köztársaságról a következő információt vitték be: 1. a városi és falusi népesség száma, nemek és kor szerinti megoszlása; 2. a városi és falusi népesség nemek és kor szerinti továbbélési valószínűségei; 3. a városi és falusi propagatív korú női népesség korspecifikus élveszületési arányszámai; 4. annak valószínűsége, hogy az újszülöttek a naptári év végén életben lesznek; 5. annak valószínűsége, hogy az újszülöttek az egyéves kort elérik; 6. a nemek aránya az újszülöttek között (a 4—6. adatok úgyszintén község-város részletezésben szerepelnek). Az előreszámításnál figyelembe vették a születési és halálozási arányszámok várható változását, a népesség faluból városba áramlásának és az egyes köztársaságok közti vándorlásának tendenciáit. (A népességelőreszámítás módszerét részletesen *A. Vosztrikova* „A népességelőreszámítások a Szovjetunióban" c. dolgozata fejtette ki, melyet ugyanezen számunkban ismertetünk.)

A dolgozat bemutatja a számítások algoritmusát, ennek („feltételesen fix pontos" eljárással készült) gépi programját és részletesen ismerteti a program egyszerűsített (18 blokkból álló) blokksémáját. A számítások végrehajtása a „Minszk-1" típusú számológéppel 326 órát vett igénybe. Ebből 317 órát az információ betáplálására és táblázatok készítésére kellett fordítani, maga a számolás és az eredmények kiírása mindössze 9 órát igényelt. A gép bemenete tehát nem alkalmas a statisztikai feladatokra jellemző nagyszámú információ betáplálására és kiírására. (A tapasztalatok alapján folyamatban van a bemenőegység átalakítása.) Ennek ellenére a számítás gazdaságosabb volt, mint lyukkártyás adatfeldolgozó gépek (több mint 1000 gépi órát igénylő) használata esetén.

T. K.

FARLEY, R.: Suburban persistence. (Az elővárosok stabilitása.) *American Sociological Review.* 1964. No. 1. 38—47. p.

A második világháborút követő időszakra, különösen az Egyesült Államokban a városok fejlődése terén az elővárosi népesség gyors növekedése és a központi városmag lakosságának a háttérbeszorulása volt jellemző. A városok és az elővárosok társadalmi és demográfiai szerkezetüket tekintve azonban erősen különböznek egymástól. Már *Burgess* rámutatott arra, hogy az elővárosok népességének a társadalmi-gazdasági státusza magasabb, mint a városközpontokban s modell-hipotéziseit az azóta végzett számos vizsgálat nagyjában és egészében alátámasztotta.

Indokolt azonban felvetni azt a kérdést, hogy az elővárosi népesség nagyarányú növekedése befolyásolja-e az elővárosok társadalmi gazdasági szerkezetét, tovább fokozza a városok és az elővárosok között levő különbségeket, vagy ellenkezőleg, a különbségek kiküszöbölésének az irányába hat. Ezekre a kérdésekre keresve a feleletet szerző az Egyesült Államok 25 legnagyobb városiasodott körzetéből 17 körzetet vizsgált meg. Tanulmányában az 1950-es és az 1960-as népszámlálási adatok egybevetésével keresi a bekövetkezett szerkezeti változásokat és azok okait.

A vizsgálat tanúsága szerint a népesség növekedése nem befolyásolja alapvetően az elővárosi lakosság társadalmi-gazdasági státuszát. A társadalmi-gazdasági összetétel elsősorban az előváros jellegétől függ. Az ipari szuburbok továbbra is megőrizték alacsony státuszukat, a felsőbb társadalmi rétegek által lakott elővárosokban pedig fokozódott a városmaggal szembeni különbség. A szuburbanizáció korábban megfogalmazott törvényei szerint — mivel a városokból kifelé vándorlók mindig magasabb társadalmi réteghez tartoznak — a gyors ütemben növekvő elővárosok társadalmi-gazdasági státuszának is gyors ütemben kellene emelkednie. Szerző véleménye szerint azonban az elővárosok társadalmi-gazdasági státusza nagyon stabil és a korábbi státusz döntő mértékben rányomja a bélyegét a bevándorlók társadalmi összetételére. Ezt bizonyította az is, hogy a többszörös regressziós elemzés szerint az 1960. évi átlagos iskolai végzettség sokkal szorosabban függ össze a korábbi átlagos iskolai végzettséggel, mint a népesség növekedésével. Az 1960. évi átlagos iskolai végzettséget a nulla rendű regresszió szerint 65,9 százalékban a korábbi végzettségi szint magyarázza, a növekedés szerepe mindössze 4,4 százalék (aminek a szignifikanciája az F próbánál a 0,01-es szintet éri el!).

Úgy látszik tehát, hogy az elővárosokba elsősorban olyan jellegű népesség vándorol be, mint amilyen már korábban is élt ott s ennek következtében az elővárosok társadalmi szerkezete stabilabb a vártnál. Mindazonáltal szerző hangsúlyozza, hogy hipotéziseinek alátámasztásához az elővárosokba vándorló népesség részletesebb elemzésére lenne szükség.

Sz. I.

CHRISTENSEN, H. T.: Timing of First Pregnancy as a Factor in Divorce: a Cross-cultural Analysis. (Az első terhesség időpontja, mint válóoki tényező; kultúraközi elemzés.) *Eugenics Quarterly.* 1963. Vol. 10. No. 3. 119—130. p.

A tanulmány két kérdéssel foglalkozik: 1. mi az első terhesség időpontjának hatása a házasság sikerült voltára, és 2. mi az összefüggés a fogamzásra vonatkozó kulturális normák (közfelfogás) és az első szülés időpontjának differenciális kihatásai között? Az eddigi tanulmányok azt bizonyították, hogy pozitív az összefüggés a házasságelőtti fogamzás és a rákövetkező válás, valamint a házasság utáni közvetlen fogamzás és a rákövetkező válás között. Tehát e fogamzások gyakran a házasság válással végződő csődjéhez vezetnek, mégpedig leginkább azon kultúrákban, ahol elítélik a házasságelőtti kapcsolatot. Szerző a sexuális normák és gyakorlat e kérdéseit kultúraközi viszonylatban vizsgálja, mégpedig három eltérő felfogású országban: a nemi kérdésekben nagyvonalú Dániában, a restriktív felfogású, mormonlakta Utah, valamint a kettő közti felfogású Indiana államban (USA). Már régebben teljeskörűen feldolgozták a házasságok, születések és válások anyakönyvi bejegyzéseit Dániában és Indianaban, most pedig Utah-ban az 1949—1951. évi házasságokat, valamint az ezen időponttól 1960-ig terjedő születési és válási bejegyzéseket dolgozták fel, s ezek kombinációját hasonlították össze a két másik állam régebbi adataival. Fenti módszerrel Utah-ban 5517 házasság 52,4%-át, 2699 esetet egészíthettek ki születési és 6,5%-át (336 eset) válási bejegyzésekkel.

A három állam születési adatai azt mutatják, hogy Dániában magas a házasság előtti, alacsony a közvetlen házasság utáni és magas a későbbi fogamzások száma; Utah az ellenkező véglet, alacsony a házasságelőtti és jóval a házasság utáni, de magas a közvetlen házasság utáni fogamzások száma. Indiana a két véglet között helyezkedik el. Tehát világos a nemi magatartásnak és kihatásainak kulturális relativizmusa. Ezt bizonyítja a válásokkal való összevetés is. Igaz, hogy mindhárom államban negatív korreláció található a válási arány és a születések időpontja között: minél rövidebb a házasság időpontja és a szülés közötti intervallum, annál magasabb a válások aránya. Legmagasabb a házasság előtt fogamzott gyermekek szülei között (6 hónapon belüli születések), s ezt követi azok csoportja, akik a házasság utáni 7—9. hónapban szültek, tehát ahol valószínű a házasság előtti fogamzás. Ezen túl azonban az országonkénti közfelfogás kihatása megmutatkozik abban, hogy Dániában csak fokozatosan csökken a válások száma a később szülők kate-

góriáiban, míg Indiana és főleg Utah válási adatai zuhanásszerű csökkenést mutatnak a házasság előtt és a házasság után fogamzók kategóriái között. Tehát Dániában legkisebb a házasságelőtti fogamzás negatív kihatása a házasság kimenetelére, és Utah-ban a legnagyobb.

További számítások azt mutatják, hogy minél későbbi a fogamzás házasságon belül, annál kisebb a válási arány. Így Dániában és Indianaban a legszokottabbnak tekintett — házasság második évében való — szülések válási aránya alacsonyabb, mint a korábban fogamzottaké, de magasabb, mint az ennél később fogamzottaknál, Utah-ban viszont, ahol a házasság utáni korai fogamzás a norma, ez kevésbé érinti negatív irányban a házasságokat.

Bizonyítottnak vehető tehát, hogy a házasságelőtti fogamzást valószínűbben követi válás, mint a házasság utánit, és hogy a házasság utáni korait inkább, mint a későbbi fogamzást. Természetes következménye ez annak, hogy a házasság előtt fogamzottak szülei sokszor belekényszerülnek a házasságba, a házasságon belül nagyon korán fogamzott gyermek pedig sokszor még nem stabilizálódott, tehát könnyebben felbomló házasságokba érkezik, és ráadásul többnyire sikertelen születés-szabályozás következménye. Bizonyított a kulturális normák hatása is: a házasság előtti fogamzás negatív kihatása a házasság kimenetelére ott a legnagyobb, ahol az erkölcsi normák a legrestriktívebbek, és legkisebb azon országokban, ahol nagyvonalúan kezelik ezt a kérdést.

R. S.

BOUSTEDT, O.: Probleme des Städtewachstums aus der Sicht amerikanischer Erfahrungen und Forschungen. (A városnövekedés problémája amerikai tapasztalatok és vizsgálatok tükrében.) *Sonderschrift des IFO-Instituts für Wirtschaftsforschung.* No. 29. 1—28. p.

Ez a kiadvány szerzőnek az IFO-intézet tudományos munkatársai előtt, Münchenben, 1962-ben elhangzott előadása alapján készült.

Kiindulópontja a városi népesség nagymértékű növekedése az amerikai népszámlálási adatok alapján: 1940-től 1950-ig a népességnövekedés 80%-a, 1950-től 1960-ig 84%-a a nagyvárosi területekre esik, s a nagyvárosok lakosságának az össznépességhez viszonyított aránya 55%-ról 63%-ra emelkedett. Ezzel a nagyjelentőségű folyamattal kapcsolatban mutatkozó problémakör erősen foglalkoztatja a közgazdászokat, szociológusokat. A tudományos véleményeket két fő irány jellemzi. Az egyik azt a jelszót írta zászlajára, hogy „mentsétek meg a várost", a „city"-t összes kialakult jellemzőivel együtt (pl. Manhattan); a másik azon az álláspontón van, hogy új metropolis-típus van kialakulóban, amit nem lehet a hagyományos „városi"-„vidéki" fogalmakkal jellemezni. A city védői kétfrontú harcot folytatnak, egyik irányban a Harwardi eszme ellen; másrészről Le Corbusier építész elvei ellen, melyeket „La Ville Radieuse" c. munkájában foglalt össze. Ebben a régi városok szanálása, a város-újjáépítés mellett foglal állást. Ez a nagy beruházást igénylő tevékenység a modernizmus, sematizmus veszélyét is magában rejti.

Szerző a továbbiakban felbontja a kérdéskomplexumot és részleteiben ismerteti az egyes problémaköröket.

A *telekpolitika* a város fejlődésének egyik tényezője. Ezen keresztül tudja a kormányzat kezében tartani a fejlődés irányítását. Telekfelhasználási, illetőleg építési előírásokkal befolyásolhatja a meglevő városrészekben a szabad területek létesítését beépítési tilalommal, parkok, játszóterek létesítése érdekében s a környező területen zöldövezet, víkendtelepek kijelölésével. Itt tér ki arra, hogy az urbánus életforma elsősorban a „normálcsaládok" számára probléma, ahol a kisgyermekek levegőztetését kell megoldani, elsősorban a hétvégi és szünidei szabadbajuttatást. Amerikai tapasztalatok szerint a családok ilyen célra inkább távolabbi, vadon, lehetőleg víz melletti helyeket keresnek, s ez a várospolitikát annyiban érinti, hogy megfelelő kivezető utakat kell biztosítani, hogy a gyerekkel, csomaggal megrakott járművek torlódás nélkül minél gyorsabban kijuthassanak a városból.

A *közlekedés* kérdése egyik irányban a fentiekhez csatlakozik, másik iránya a városon belüli, munkahelyre való közlekedés. Az Egyesült Államokban 1945—1956-ig a személygépkocsik száma 25,8 millióról 54,3 millióra emelkedett. A közjárművek használata ugyanezen idő alatt visszaesett: a

villamosé 78%-kal, az autóbuszé 28%-kal, a gyorsvasúté 17%-kal, és megnőtt a közút-probléma.

Egy San Franciscóban végrehajtott közvéleménykutatás adatai szerint a megkérdezett autótulajdonosok 75%-a azt válaszolta, hogy áttérne a gyorsvasút használatára, ha időben s pénzben nem vesztene. Ez azonban kétségbevonható, hiszen olyan városokban, ahol a gyorsvasút rendelkezésre áll, az autótulajdonosok 85—90%-a mégis gépkocsin jár munkába, pedig időben, költségben nincs lényeges különbség. Talán a fő ok az, hogy a hétvégek, a szabadidő miatt a kocsiról nem akarnak lemondani, s akkor már hétközben sem akarják a kocsit kihasználatlanul hagyni. Valószínű, hogy itt több személyi, mint gazdasági tényező is szerepet játszik, s nem lehet kétségtelen megállapításokat, jóslásokat tenni a kérdés jövőbeni alakulására vonatkozóan.

A városnövekedés optimális *formáit* tárgyalva, szerző bemutatja a rendezési elvek alapján összeállított öt fő várostípust.

A városok formája nem öncél, s az a döntő, hogy a *társadalom élete* hogyan alakul bennük. A városok kialakulását a történelem során különböző tényezők segítették elő. Közigazgatási központ volt Róma, kereskedelmi góc London stb. A későbbi gazdasági fejlődés alakította ki az ipari városokat. Kérdés, hogy a jövőbeni gazdasági fejlődés, a mezőgazdaság átalakulása, az ipar decentralizációja milyen hatással lesz a városok fejlődésére.

Centrifugális és *centripetális* erők szabadulnak fel a technika fejlődésével, amik egyidejűleg hatnak, s eredőjük ma még nehezen mérhető fel. Kérdés, hogy az emberek csoportosulási vágya, kulturális centrumok felé törekvése vagy a csendesebb, de technikai és kulturális eszközökkel éppúgy ellátott életforma győz-e?

A *nagyvárosi életforma* már ma is lényegesen eltér a régi „városi polgárság" jellegzetességeitől, s az irányzat az, hogy az uniformizált metropolis lakosának csak lakhelyet vagy munkahelyet jelent. A nagyvárosok egyes körzeteit úgy kellene kialakítani, hogy társadalmi közösség létesüljön, a lakosság szabadidejét szívesen töltse a város közösségi tevékenységeiben való részvétellel.

Mennyiben lehet az amerikai tapasztalatokat a *Német Szövetségi Köztársaság* szempontjából hasznosítani — ezzel a kérdéssel foglalkozik a szerző az utolsó részben. Rámutat a történelmi és társadalmi eltérésekre, s megállapítja, hogy ezek ellenére ugyanaz az alapvető tendencia mutatkozik az urbanizálódás terén, sőt a koncentráció a Német Szövetségi Köztársaságban gyorsabb ütemű. Hasonló tényezők, hasonló fejlődést, problémákat vetnek fel, s hiányolja, hogy a kérdéssel nem foglalkoznak elég behatóan. *H. L.*

JACKSON, E. F., CROCKETT, H. J. Jr.: Occupational Mobility in the United States, a Point Estimate and Trend Comparison. (Foglalkozási mobilitás az Egyesült Államokban; időponti becslés és irányzat összehasonlítás.) *American Sociological Review*, 1964. Vol. 29. No. 1. 5—15. p.

A dolgozat egy 1957. évi reprezentatív felvétel alapján 1023 amerikai felnőtt férfi foglalkozási adatainak elemzését ismerteti. A foglalkozásokat a következő 7 kategóriába sorozták: 1. szabad pályán, 2. gazdasági vezető tevékenységben működik, 3. tisztviselők, 4. szakmunkások, 5. betanított-, 6. tanulatlan fizikai munkások, 7. farmon dolgozók. Az adatok feldolgozása mutatja, hogy az egyéneket saját és apjuk foglalkozása szerint csoportosítva a legtöbbször (az esetek 30%-ában) a két foglalkozás azonos.

Amennyiben mobilitás állapítható meg, úgy az leggyakrabban egy szomszédos foglalkozási kategóriába való átlépést jelent. A farmerek fiai, amennyiben nem maradnak meg apjuk foglalkozásában, legtöbbször fizikai munkások lesznek. Ha a 6 városi foglalkozást társadalmi tekintély szempontjából rangsoroljuk, akkor a városokban a mobilitás az egyének 1/4-e esetében felfelé, 1/6-ánál pedig lefelé irányul.

További betekintést kapunk a mobilitás szerkezetébe, ha összehasonlítjuk egy mobilitás szempontjából maximális stabilitást képviselő modellel, amelynek keretében mindenki örökli az apja foglalkozását. Az apa foglalkozásában való ilyen teljes mértékű megmaradás azonban csak a városi kategóriák esetében volna lehetséges, és az összes egyén 73%-ában érvényesülhetne.

A farmerek fiai közül egy bizonyos hányad ilyenkor is kénytelen volna a farmer-foglalkozási lehetőségek kis száma miatt városi foglalkozást választani. Ez az ún. *strukturális* mobilitás. A megfigyelt adatok ennél nagyobb mértékű mobilitást mutatnak, amennyiben a városi foglalkozások esetében sem áll fenn 100%-os öröklés. A tényleg észlelt mobilitás: 70%, ebből a 23%-os strukturális komponenst levonva, a maradék: 47%; ez az ún. *cirkulációs* mobilitás.

A tényleges mobilitás további jellemzését kapjuk, ha azt összehasonlítjuk a maximális mobilitás modelljével, amikor az apa foglalkozása a fiúra, egyáltalán nem gyakorol befolyást. Ha az ilyen modellre vonatkozó mobil hányadokat egybevetjük a tényleg megfigyeltekkel, azt találjuk, hogy az apa foglalkozásának az átöröklése különösen gyakori a szabad pályán és a farmokon működő egyéneknél. A városi munkások fiai között a felfelé mobil egyének hányada a modelltől jobban eltér, mint a lefelé mobil egyéneké. A maximális mobilitás modelljében a mobil egyének hányada 85%, míg a megfigyelt hányad 70%. Az apa és fiú foglalkozása közötti asszociáció Cramer-féle mérőszáma: $V = 0{,}246$, ez csak kis mértékű eltérést jelent az elméleti maximumhoz képest.

Ha a foglalkozási kategóriákat a szellemi, fizikai és farmer dolgozók hármas csoportjába vonjuk össze, úgy a mobilitás hányada 48,5%, $V = 0{,}348$. Ez még mindig csak igen mérsékelt asszociációt jelent az apa és fiú foglalkozása között. Szerzők vizsgálták az életkornak a mobilitásra gyakorolt befolyását is. Itt kétféle hatás különböztethető meg a modern indusztrializált társadalomban. Az életkor növekedése általában módot ad a szakképzettség és vagyon növelésére, és így nagyobb lehetőséget biztosít a magasabb rangú foglalkozási pozíciók elérésére; ez pozitív korrelációt jelent az életkor és a foglalkozási rang között. Másrészt a hosszabb időtartamra vonatkozó összehasonlításoknál figyelembe veendő a szakképzettség szélesebb körű elterjedése, és a magasabb foglalkozási pozíciók számának növekedése. Ez viszont negatív korrelációt eredményez az életkor és foglalkozási rang között. A kétféle befolyás egymásrahatása következtében a középkorú egyének jutnak leginkább a kedvezőbb foglalkozási helyekbe. Ezt a megfigyelt adatok különösen a szellemi és farmer dolgozók fiai esetében jól mutatják. Az előbbieknél a 40—49 éves korcsoport tagjai közül a legnagyobb, 73,8%-os hányad tartja meg apja foglalkozását, míg a farmerek fiai közül az e korosztály tagjai közül jut be a legtöbb: az összes 30,9%-a a szellemi dolgozók kategóriájába.

Szerzők végül foglalkoznak a foglalkozási mobilitás irányzatának a meghatározásával. E célból az 1945., 1952. és 1957. évi adatokat hasonlítják össze a foglalkozások összevont hármas tagozása alapján. A mobil egyének hányada az említett években: 44,4, 47,4 és 48,5%, ebből a strukturális komponens értékei: 19,1, 26,9 és 27%. A V mutatószámú nagysága 0,390, 0,372 és 0,348. Ilyen módon megállapítható, hogy aránylag kismértékű fejlődés érvényesült a nagyobb mobilitás, továbbá az apa és fiú foglalkozása közötti lazább asszociáció irányában. A cirkulációs mobilitás ugyanakkor csökkent. Általában az apa és a fiú foglalkozása között a kapcsolat mindenkor mérsékelt erősségű volt.

Th. E.

INDEX 25.191

DEMOGRÁFIA
Megjelenik negyedévenként
Felelős szerkesztő: dr. Szabady Egon
Szerkesztőség: Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, II. Buday László u. 1.
Telefon: 358-530
Kiadóhivatal: Budapest II. Keleti Károly utca 18/b. Telefon: 358-530
Kiadja: a Statisztikai Kiadó Vállalat
Felelős kiadó: Hajdú Györgyné
Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V. József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Előfizetési díj fél évre 32,—, egész évre 64,— Ft
Csekkszámlaszám: egyéni 61 272, közületi 61 066 (vagy átutalás a M. N. B. 8. sz. folyószámlájára)
642170. Athenaeum Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Soproni Béla igazgató